

KORTÁRS

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

2023 11

szám

KORTÁRS 2023 11

BAKSAI JÓZSEF munkáival

Vörösmarty-tanulmányok

MARNO JÁNOS, MARSALL LÁSZLÓ versei

Kopócs Tibor beszélgetése Farkas Veronika művészettörténésszel

ALBERT ZSUZSA esszéje KISS ANNA kötetéről

BAKONYI ISTVÁN, DOBOS BARNA kritikái

9 770023 415006

23011

Ára: 840 Ft

Előfizetőknek: 8400 Ft/év

www.kortarsfolyoirat.hu

BAKSAI JÓZSEF, Korán sötétedik, 2023, olaj, vászon, 100x70 cm

BAKSAI JÓZSEF, Sarokkő, 2022, olaj, vászon, 150x120 cm

TARTALOM

- 3** THIMÁR ATTILA: Tündérek kincse – Vörösmarty
- 5** SZILÁGYI MÁRTON: Vörösmarty és a kéményseprők – Egy alkalmi vers kontextusai
- 13** BALOGH PIROSKA: Álomelmélet és esztétikai innováció Vörösmarty Mihály elbeszéléseiben
- 24** DEVESCOVI BALÁZS: Vörösmarty késői apokaliptikája és későbbi hasznosítása
- 43** VADERNA GÁBOR: A pályakezdő Petőfi Vörösmartyt olvas
- 53** SZEIFERT JUDIT: A művészet hatalma – Baksai József legutóbbi kiállításai kapcsán
- 73** MARNO JÁNOS: Tajvani anziksz (Tsai Ming liang tanulmány) *(vers)*
- 75** SZILASI LÁSZLÓ: A Manuéla-dosszié („ezek a kisregények mindig ilyenek”) *(2. rész) (próza)*
- 89** DOMOKOS KINGA: Marsall László korai versei elé
- 90** MARSALL LÁSZLÓ: Nem elég; Nesztelen válik le rólad; Két évszak mesgyéjén; Ballada *(versek)*
- 93** „ötven év alatt hozzá nőtt ország és világ Ottlik Gézához” – Thimár Attila kérdései
Lengyel Péterhez Ottlik Gézáról
- 96** ALBERT ZSUZSA: Szimfóniát építenek – Kiss Anna: Hidegletés
- 101** MIHÁLYDEÁK ANIKA: mielőtt; borpír a lepedőn *(vers)*
- 103** Határtalanul – Kopócs Tibor festőművész beszélgetése Farkas Veronika
művészettörténésszel 80. születésnapja alkalmából
- 107** BAKONYI ISTVÁN: Tamás Menyhért / Újbóli leltár
- 108** DOBOS BARNA: Ménes Attila / Amerre járok védtelen

E számunkat BAKSAI JÓZSEF munkáival illusztráltuk.

A borítón: Letört szárny, 2023, olaj, vászon, 100x70 cm; Alapkő, 2015, olaj, vászon, 150x120 cm (részlet).

A reprodukciókat a művész készítette.

Kedves Olvasóink!

A *Kortárs* folyóirat közelebb áll Önhöz, mint gondolná, csak egy karnyújtásnyira vagy inkább kézmozdulatnyira. Egy kattintással előfizetheti a Magyar Posta elektronikus standján, s egész évben az otthoni karosszékében élvezheti.

A *kortarsfolyoirat.hu* oldal jobb szélén kattintson az „Előfizetés” box színes képére!

Csak egy mozdulat, hogy Ön is kortárs legyen!

KORTÁRS

Támogatók: KORTÁRS ALAPÍTVÁNY, NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, MAGYAR KULTÚRÁÉRT ALAPÍTVÁNY, PETŐFI KULTURÁLIS ÜGYNÖKSÉG, KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM

Szerkesztőség:

Főszerkesztő: THIMÁR ATTILA (thimar.kortars@gmail.com)

Szerkesztőbizottság:

AMBRUS LAJOS (kemenesalja@gmail.com)

HLAVACSKA ANDRÁS (hlavacsandras@gmail.com)

PÉCSI GYÖRGYI (pecsigy@freemail.hu)

STURM LÁSZLÓ (sturml67@gmail.com)

TÚRI JUDIT (turijudit.kortars@gmail.com)

Képzőművészeti rovat: NOVOTNY TIHAMÉR (prinotipa@gmail.com)

Tördelőszerkesztő: KOVÁCS NÓRA (babajaga1960@gmail.com)

Olvasószerkesztő: BORNEMISSZA ÁDÁM (bornemissza.adam@gmail.com)

Lapterv: LÁSZLÓ SZUSZI

Szerkesztőségi titkár:

ÖNER EDIT, MÁTÉ GABRIELLA (info.kortars@gmail.com);

1062 Budapest, Bajza u. 18. Tel./Fax.: 342-1520; 06-20-33-77-531

Szerda: 11–14 óráig

Postacímünk: 1406 Bp., Pf. 93.

Lapunkat rendszeresen szemlézi a megújult

www.observer.hu

Kiadja a Kortárs Folyóirat Kiadói Kft. Felelős kiadó: a kft. ügyvezetője.

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft. – www.primerate.hu

Előfizetési díj 1 évre 8400 Ft. Szerkesztőségi előfizetés esetén külföldre: 110 €. (Az áthúzódó előfizetéseknel nem kérünk díjkülönbözetet.) Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a Regionális részvénytársaságok. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, [www.posta.hu WEBSHOP](https://eshop.posta.hu/storefront/)-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen. **Külföldre és külföldön** előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

HU ISSN 0023-415X

Nemzetközi online azonosítószám az Interneten: HU ISSN 1418-1592

Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Lapzárta: a megjelenés előtti hónap 3-án!

HÍREK

Kedves Olvasóink!

A Kortárs Online aktuális tartalmából:

Thimár Attila kritikája Kontra Ferenc A fiú című kötetéről

Várkonyi Zsolt interjúja Reisz Gáborral

Moklovsky Réka beszámolója

a 19. CineFest Miskolci Nemzetközi Filmfesztiválról

www.kortarsonline.hu

A *Kortárs* folyóirat archívuma itt érhető el:

www.kortarsfolyoirat.hu

THIMÁR ATTILA

Tündérek kincse – Vörösmarty

THIMÁR ATTILA (1969) Budapest

Nehéz volna eldönteni, hogy melyik állítás erősebben igaz: Vörösmarty Mihály a tündérek kincse, vagy Vörösmarty Mihály kincse a tündérek. Az viszont megcáfolhatatlan állítás, hogy a magyar romantikának a fantáziát, a képzelőerő által teremtett világokat felszabadító áramában Vörösmarty „tündérezései”, a magyar tündérvilág megteremtése, illetve népi elemeinek a magasirodalomba emelése olyan világirodalmi értékű tett volt, amelyhez hasonlót a fikciós világok kiépítésének gazdagságában csak J. R. R. Tolkiennél láthattunk a 20. század közepén. Sőt, azt is meg merem kockáztatni, hogy ha nem lettek volna nyelvi akadályok – a magyar nyelv nehezen fordítható teljes értékűen más nyelvekre –, akkor Vörösmarty 19. századi alkotásai tettek volna akkora hatást, mint egy századdal későbbi angol kollégájának művei. Így akkor a hollywoodi filmekben Sean Bean Zalánt játszana, Viggo Mortensen Csongort, Liv Tyler Tündét, Hugo Weaving Hadúrt, Christopher Lee Rom istent. Voltaképpen nem sokon múlt.

Ezzel a szokatlannak tűnő összehasonlítással a mai olvasók számára megfelelően hatásosan lehet megmutatni Vörösmarty világirodalmi jelentőségét, amelyet nem tudunk kellőképpen értékelni. Igaz, hogy van negyedkönyvtárnyi szakirodalmunk romantikus szerzőnkről, s igaz az is, hogy minden szilveszterkor meghallgatjuk leghíresebb versét a rádióban, művei kritikai kiadásban olvashatók, amelyben a legapróbb kéziratossá változtatásokat is jegyzik az irodalomtörténész kollégák, sőt, irodalomtörténet-írásunk atyja, Toldy Ferenc Vörösmartyban látta irodalmunk csúcspontját, mégsem fogadtuk be igazán mi, olvasók. Sok oka van ennek, amelyek közül az első talán különös életére vezethető vissza, de rögtön magyarázza a korszak is, amelyben pályáját befutotta, az egymásra torló költőgenerációk versenye, és minden bizonnyal a későbbi recepció sokszor nem kellően árnyalt irodalomképe is.

Vörösmarty irodalmi hagyományunkban kicsit különc maradt, leginkább talán azért, mert irodalomszemléletünket túlságosan nagy mértékben meghatározza egy főként Petőfi, kisebb részben Arany János által kialakított irodalomkép. Ebben akár a realizmus jelei, akár a megszólalásmód egyszerűségének kívánalma, akár az irodalom szerepének némiképpen didaktikus meghatározása nem voltak összeegyeztethetők Vörösmarty írásművészetével. S így, noha ő volt az 1830-as évek nemzeti költője, a kiegyezés korára már csak tisztelt és méltatott, de csak kevesek által olvasott szerző lett. Nem a korszak haladt túl rajta, hanem irodalmi befogadási szokásaink változtak meg, s tolták hátrébb köteteit a könyvespolcokon. Az egyes lírai, epikai és drámai művek ma is ugyanolyan frissek, mint egykor.

A problémát manapság az jelenti, s elsősorban a fiatalok, diákok körében, hogy Vörösmarty nyelve túl réginek tűnik számukra, tele olyan szóval és szintaktikai megoldással, amelyet már nem használunk. Elsősorban nyelvileg nehéz befogadniuk a szövegeket, abba kell nagy energiákat fektessenek, és ezért alakult úgy, hogy manapság közepes idegrángást kap, aki érettségi tételként Vörösmartyt húzza. Visszatérve viszont a bevezetesként előadott gondolatokra, a mai fiatalok számára nagyon érdekes, ingergazdag az életmű, tele olyan kérdésekkel, témákkal, amelyek telibe találják a tizenéveseket, ha ismernék azt.

A teendő tehát viszonylag egyszerű, valamilyen módon közel kell hozni hozzájuk a szerzőt és műveit. Vörösmarty újra- és újraolvasása és ezzel kapcsolatosan újraértékelése folyamatosan zajlik. Ezekből az elsősorban szakmai eredményekből minél többet kellene eljuttatni a fiatal olvasókhoz, hogy Vörösmarty lekerüljön arról a talapzatról, ahová mint a *Szózat* költőjét a kultúrpolitika sok évtizeddel ezelőtt állította, s ahonnan azóta sem tud lekászálódni. Szerencsétlenségére rajta is beteljesedett az „élő szobor” metaforája.

A rendszeres újraolvasások több konferenciát is eredményeztek az utóbbi időben, legutóbb éppen idén márciusban az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság

szervezésében. E konferencia terméséből válogattunk négy tanulmányt, hogy bemutassuk, milyen sokféleképpen lehet közelíteni romantikus irodalmunk e kiemelkedő életművéhez.

Szilágyi Márton egy alkalmi vers filológiai tanulságaiból kiindulva végez komolyabb mikro-történeti vizsgálatot a reformkori hétköznapi élet egy fontos területe, a kéményseprés és Vörösmarty pályája (ezen belül Dunaföldvár) összefüggéseit megfigyelve. Vaderna Gábor Vörösmarty és Petőfi összetett, mondhatni, sorsszerű emberi és poétikai kapcsolatának összefüggéseit vizsgálja az eseménytörténet, a poétikatörténet és az irodalomtörténeti hagyomány fényében. Balogh Piroska két rövidprózai alkotást (álomelbeszélést) elemez a magyar irodalomtörténet álomleírás hagyománya irányából. Devescovi Balázs pedig *A vén cigány* néhány sorának alapos ökokritikai és ezen keresztül társadalomtörténeti elemzését vezeti elénk. Mindegyik tanulmány más-más kiindulóponttól és eltérő utakon jut el a Vörösmarty-szövegekhez, de éppen e sokféleség tudja megmutatni, milyen sokrétűen és hatékonyan tud közelíteni az irodalomtudomány még az olyan életművekhez is, amelyek már régóta gazdagítják irodalmi kincsestárunkat.

A tündérek kincse Vörösmartynál rejtezik, ez minden bizonnyal igaz. Valószínűleg az is, hogy ha mi közelebb kerülünk a nagy költőhöz, akkor a kincset is gyorsabban megtaláljuk.

SZILÁGYI MÁRTON

Vörösmarty és a kéményseprők

Egy alkalmi vers kontextusai

Vörösmarty műveinek kritikai kiadása tartalmaz egy meglehetősen rejtélyes művet, amely nem nagyon keltette föl eddig az irodalomtörténészek figyelmét. Az *Újesztendei szép kívánság* című vers olyannyira ismeretlennek tekinthető még akár a költő műveit bensőségesen ismerők számára is, hogy érdemes teljes egészében idézni:

*Kormosan, de tiszta szívvel,
A' füst' barna fiai
Beköszönünk ma hozzátok,
Házak' boldog urai.
És kívánunk, és ohajtunk
Ujnál újabb esztendő't,
Szerencsével rakodottat,
Nem is egyet, sem kettőt,
Hanem igen, igen sokat,
Annyit mint a' kis világ,
Mennyi csillag van az égen,
Régi fákon mennyi ág.
De talán az sok is volna;
Semmiből sem jó a' sok;
Éljetek míg kedvetek tart,
Éljen úri házatok,
Míg a' szép leány kapós lesz,
'S kedves a' bor, és kenyér,
Míg szomszédba a' magyarnak
Nem kell futni ezekért,
Míg szívetek, mint a' gyertya
Olly vidámon égdegél,
'S szemetekben az örömtűz,
És az erő nem hal el; –
Majd ha egykor kürtötökben
A' pók szövi hálóját,
'S vendég hagyta házatokból
füst nem ontja fel magát,
Majd ha nem lesz mit vakarni
Sem oda fenn, sem alúl,
'S a' korommal a' vígság is
Mindörökre elvonúl,
Akkor még ki kérdi többé,
Hány meg' hány hét a' világ?
Jobb fekögyék a' gödörbe,
És takarja el magát.
De az Isten ójon attól! –
Éljen a' szent vígaság
Ezt ohajtja a' Földvári
Tűzkármentő társaság.¹*

A vers a kritikai kiadásban pontosan datálva van: ott 1830. január 1. van megadva keletkezési dátumul. Az alapul vett kéziratban csak annyi szerepelt a cím után: 1830. A többit már nyilván a sajtó alá rendező következtette ki a cím alapján. A szilveszteri datálás persze egy olyan szöveg esetében, amely már a címevel is „újesztendei köszöntésként” határozza meg magát, nem meglepő. Bár éppen ez az, ami rögtön kételyt ébreszt. Vajon ez a kikövetkeztetett dátum – amelyet azért a kritikai kiadásban esetleg lehetett volna szögletes zárójelbe tenni – tekintendő-e a keletkezés időpontjának? Hiszen egy ilyen típusú alkalmi vers esetében ez inkább a felhasználás, az adaptáció alkalmának fogható föl (az újév köszöntésére íródott, tehát január 1-én kell üdvözlésre felhasználni), de aligha ezen a napon íródott szöveg.

Inkább valamivel korábban.

Ami pedig némileg problematikussá teszi a Vörösmarty-életműbe való beiktatását, az a szöveg státusa és provenienciája.

A verset egy olyan kéziratgyűttes alapján közölte a kritikai kiadás, amely valóban Vörösmarty-szövegeket tartalmaz (Vörösmarty Mihály: *Lírai költemények II.*).² Ám a kézirat nem autográf, s a mű nincs aláírva sem. A Vörösmartyhoz kötés legfőbb érve egy, a kéziratban olvasható, mára szinte olvashatatlanra fakult, ceruzás feljegyzés; ez a kézírás amúgy nem egyezik meg a fölötté olvasható, a verset lejegyző kéz írásával. De ez is ismeretlen és azonosítatlan kéztől származik: „Vörösmarty írta a kéményseprőknek Zádor szerint, ki azt leírta.” Azt a kritikai kiadás nem vizsgálta, hogy akkor eszerint a kézirat valóban megegyezné-e Vörösmarty barátjának, Zádor (Stettner) György kézírásával – igaz, az Akadémia Vörösmarty-gyűjteményéről készített jegyzék (a kritikai kiadásra hivatkozva) azt állította, hogy ez Zádor kézírása, de innen nem derül ki, hogy ez ráhagyatkozás a kritikai kiadás már idézett jegyzetére, azaz értelmezése az ott ki nem fejtett állításnak, vagy autopszián alapuló új belátás.³ S ez még csak a kérdés egyik fele: ha ugyanis ez tényleg Zádor kézírása – amelyet, hangsúlyoznám, még nem bizonyított senki –, akkor is érdemes feltenni a kérdést, hogy Zádornak vajon ezúttal biztosan igaza volt-e. A ceruzás följegyzés értelemszerűen aligha származhat Stettnertől, ha rá egyes szám harmadik személyben hivatkozik, s mivel ez más kéz írása, ezért ha a vers lejegyzését Zádornak tulajdonítjuk, akkor ez utóbbi már biztosan nem származhatik tőle. S ezen kívül a sajtó alá rendezőnek, Horváth Károlynak csak stiláris érvei voltak: „Nemcsak e feljegyzés értelmében – melynek szerzője ismeretlen –, de a költemény esztétikai értékei és vörösmartyas stílusa alapján is soroltuk be Vörösmarty költeményei közé.”⁴

Ezek azért összességükben viszonylag gyenge érvek.

Ráadásul a kritikai kiadás jegyzete egyáltalán nem tartalmazott keletkezéstörténeti magyarázatot. Így a sajtó alá rendező meg sem kísérelte megmagyarázni a versben megszólaló személyek, a kéményseprők felbukkanását egy Vörösmarty-versben. Nem értelmezte azt sem, hogy egy kalendáris alkalmi vershez képest szokatlan módon miért nem lehet azonosítani, sőt még körvonalazni sem a megszólítottat (vagy megszólítottakat). Illetve csak annyiban (azaz meglehetősen általánosságban), hogy ők a „Házak’ boldog urai”.

Az értelmező kontextusok elmaradása miatt meglehetősen tanácstalan lehet a vers olvasója (s alighanem ezzel függ össze az elemző szakirodalom hiánya is e szöveg kapcsán): vajon itt szerepversről lenne szó? Vörösmarty ezúttal a kéményseprők szerepébe illeszkedő költői pozíciót választott? S vajon miért tette volna? S miért egy január elsejére datálható szövegben?

Ezekre a kérdésekre akkor remélhető válasz, ha meg tudjuk ragadni azt az irodalmi hagyományt, amelybe ez a szöveg beleilleszthető – ez ugyan nem fogja megoldani az összes filológiai problémát, amelyet ez a vers fölvet (ideértve a leg súlyosabbat, a szerzőség kérdését is), de talán közelebb juttathat bennünket a mű értelmezéséhez.

Ehhez pedig a kéményseprők újévi jókívánságainak a hagyományos, verses szövegekben való megfogalmazásával kell számot vetnünk – ez egy olyan tradíció és szövegegyüttes, amelynek az első, vázlatos áttekintése Szulovszky Jánosnak a kéményseprő-mesterség történetéről írott monográfiájában jelent meg,⁵ legújabbban pedig részleges, de így is igen bőséges anyagát Perger Gyula összegezte egy tanulmányban.⁶ Korábban pedig Kuntár Lajos hagyatékából tettek közzé Szombathelyről egy, legkorábban 1846-ban keletkezett versezetet ebből a szöveghagyományból.⁷

Szulovszky a könyvében önálló lapokon, aprónyomtatványként megjelent szövegeket közölt. A tőle ismert legkorábbi rigmusokról pedig azt mondta, hogy ezek a képes és verses újévi köszöntők a 19. század első két évtizedéből valók (bár az itt szerepeltetett legkorábbi verses lapok szinte

mind datálatlanok, legfőljebb kézzel utólag ráírt dátum alapján lehet behatározni a keletkezésüket), s a szövegek részben vagy egészen német nyelvűek voltak.⁸ A kéményseprők újévi jókívánságainak Perger tanulmánya is a nyomtatott változatait összegezte, s ezeket is inkább az 1840-es évektől a századfordulóig. Kuntár Lajos is egy ilyen szöveget közölt. Mindhárom szerző munkájából az derül ki, hogy a szövegek – különböző gyűjteményekből származó – anyagának az összegyűjtésén túl nem rendelkeznek adatokkal arra, hogy ezeknek a verseknek az adománygyűjtéshez felhasznált jellegéhez kapcsolódott-e bármilyen szokásszerű mozzanat. Sőt, a jelenségnek ezt a részét nemhogy nem vizsgálták, de még csak szóba sem hozták.

Pedig a kérdés annál inkább izgalmas, mert Kuntár Lajos egy másik cikke, amely két kéményseprő visszaemlékezésén alapult, s ilyenformán legkorábbi rétegei a 19. század utolsó évtizedéig nyúltak vissza, és alapvetően szombathelyi, illetve kisebb részben győri tapasztalatokat összegzett, több válfaját is megörökítette a kéményseprők újévköszöntő szokásainak. Ilyen volt a vendéglők szilveszterkor történő bejárása és egy magukkal vitt malac megsimogatásra való felkínálása, vagy éppen a lányokkal való táncolás, amely a következő évben való férjhez menettel ígérte a résztvevőknek. Ettől eltért az „újévezésnek” nevezett szokás, amikor is újév napján a kéményseprők mindenkihez becsöngettek, s jókívánságot mondtak – ezért aztán pénzt és italt kaptak; a cikk szerint ez a szokás 1950-ben szűnt meg.⁹ Kuntár cikke nem tesz említést verses szövegek átadásáról vagy kántálásáról, de ez utolsó szokáselem látszik a legközelebb lenni ahhoz, amit számunkra a nyomtatásban fennmaradt versezetek közvetítenek, s amely hagyományba a Vörösmartynak tulajdonított szöveg is beleilleszkedik. Sőt, a gyűjtött emlékezések akár úgy is felfoghatók, mint ennek a korábbi szokásnak a továbbalakult, egyszerűsödött, kései változata.

A közölt anyagból az tűnik ki, hogy a versek az aláírásuk szerint a kéményseprők jókívánságait tartalmazták, a használati körük pedig úgy rekonstruálható, hogy adománygyűjtő céllal adták át a szöveg szerzőjeként megnevezett kéményseprők ezeket az ügyfeleiknek január 1-jén. A kéményseprők nyilván több házba is bekopogtattak ily módon, ezért sem lehetett ezeknek a szövegeknek konkrét címzettje, csak általánosságban szólíhatták meg a reménybeli adakozókat, akiket olykor „jóakaróinknak”, „urainknak” neveztek.¹⁰ Ennek a szokásnak nemcsak logikailag tételezhető föl egy korábbi, a kézírásos vagy éppen a szóbeli terjesztést alkalmazó fázisa, hanem magában Perger tanulmányában is van erre utaló nyom. Ő idézte ugyanis Francsics Károly borbélylegény kézíratos naplójából azt a részt, ahol a szerző már az 1821-es naplófeljegyzésében a kéményseprők ilyen, hagyományosnak érzett üdvözléséről beszélt, igen kárhóztatólag: „Hanem már megint olyan köszöntések, melyek ajándéknyeréssel vágnak összekötte, p.[éldának] o.[káért] borbélyok, kéményseprők, újévkor, [...] ez előttem majdnem kissé rosszabb a koldulásnál, és mesterségemben ezt az egy szokást kezdtem mindjárt első éveimben is iszonyúan megutálni, és utálom még ma is annyira, hogy ha rajtam állna: egyszerre eltörölném a mesterségi szokásokból.”¹¹ Ezekben a sorokban nincs szó arról, hogy az újévköszöntés nyomtatott cédulák kiosztásával történt volna meg (igaz persze, ettől még ez akár lehetséges is lenne). Annyit viszont ez a korai adat mindenképpen láthatóvá tesz, hogy a Dunántúlon már az 1820-as években ismeretes lehetett ez a szokás, amely kifejezetten egy speciális foglalkozási csoporthoz, a kéményseprőkhöz kapcsolódott. S ezt Szulovszky monográfiája is megerősíteni látszik. Kuntár Lajos cikke is dunántúli szokásként írta le a kéményseprők jókívánságainak a közlését.

A Vörösmarty-kritikaiban szereplő vers ehhez a szokáshagyományhoz látszik kötődni. A szöveg léte annyiban is megvilágító lehet, hogy jelenlegi tudásunk szerint, szemben Szulovszky és Perger Gyula példáival, ez még nem a nyomtatás médiumához sorolható. (Persze az is lehet, hogy ennek a szövegnek is készült nyomtatott változata, csak éppen ezúttal ennek egy kézíratos másolata vagy előzménye lehetett az alapja a Vörösmarty-kritikaiba bekerült versnek.) Ez pedig egy olyan terjesztési lehetőséget enged felvillanni hipotetikusán, amely az ilyen versek szóbeli (akár csoportos) előadását, kántálását használhatta föl adományok gyűjtésére – még ha ilyesmire semmiféle néprajzi és történeti adat sem bukkant föl eddig (legfőljebb Kuntár cikkének adatába lehet belelátni ilyesféle elemet, de ott sem szerepel kimondottan a kötött, azaz verses szövegek csoportos vagy egyéni elmondásának aktusa). Ehhez mérten lehetett újabb jelenség a nyomtatott köszöntőversek átnyújtása mint pénzkérési alkalom. Vagyis Szulovszky kezdeményezése és Perger Gyula újabb, bámulatos gyűjtése egy időrendi fejlődéssor következő lépcsőfoka lehet, ha ehhez a Vörösmarty életművébe besorolt darabhoz (mint korábbi fázishoz) tájolójuk be.

Éppen ezért kell komoly jelentőséget tulajdonítani a kéziratban található, de a szövegközlésben nem, csak a jegyzetekben szerepeltetett attribúciónak, amely ugyanazzal a kézírással íródott, mint a szöveg: „alázatos szolgálói / Schwarz József / Kémény-seprő legényei D. Földváron”.¹² Az ilyen típusú verseknél – ahogyan ez már Szulovszky, de különösen Perger gyűjtéséből egyértelműen kitűnik – ez a zárlat mindig a szöveg része, hiszen itt neveztetnek meg azok a személyek, akik az adományért esedeznek, s ráadásul ez a megnevezés tipikus módon mindig a mester nevét adja meg identifikálásként. S ez még akkor is igaz, ha az itt szereplő kéményseprőlegények nem a szerző, hanem a fölhasználó státusában szerepelnek – bár ez a két funkció nagyon nehezen választható el ebben a szövegcsoporthoz. Éppen ezért filológiailag indokoltabb lett volna ezt a megjegyzést is a vers szerves részének tekinteni, s magába a szövegközlésbe integrálni. Perger egyébként abból, hogy ugyanaz a versszöveg földrajzilag egymástól eltérő helyeken, párhuzamosan, illetve több egymást követő évben is fölbukkant, a szövegek formulaszerűségére következtetett: „Bár a verstani ismeretek hiánya miatti gúny ódiomát a kéményseprőlegények viselték, az általuk osztogatott versek nagy részét nem ők írták.”¹³ Azt azonban a tőle összegyűjtött anyag egyetlen darabja esetében sem tudta még csak hipotetikusan sem megadni, hogy vajon akkor kik lehettek a szerzők. S ennek kapcsán mi is csak találgathatunk. Olyan, a korabeli iskolarendszerben megfelelő verselési ismereteket elsajátító specialistákat kellene föltételeznünk ezen alkalmi versek szerzőiként, akik szívességből vagy akár valamiféle viszonzás reményében vállalkoztak erre a feladatra? A Vörösmarty-kritikáiban szereplő vers kapcsán merülhet föl először egy konkrét személy, ráadásul már ekkor is elhíresült költő neve mint alkotó – igaz, hogy némileg azért kétségbe vonható módon, de az eddigi tudásunkhoz képest mégiscsak sokkal nagyobb bizonyossággal.

A vers kapcsán árnyalható Perger Gyula egyik kijelentése is. Ő ugyanis azt állította, a kéményseprők újévi köszöntőversei egyértelmű társadalmi háttérrel rendelkeznek: „az újévi köszöntés ilyen formája egyértelműen városi szokás”.¹⁴ Ez logikus következtetésnek látszott a tőle elemzett anyag alapján, amely alapvetően 1848 utánról származik, s amely valóban dunántúli városokat dokumentál. Csakhogy ez a Vörösmarty-kritikáiban szereplő vers Dunaföldvárhoz kapcsolódik, amely ebben az időszakban nem városi jogú település volt, hanem mezőváros. Ezért érdemes finomítani a megállapításon: itt inkább eredetileg egy mezővárosi és városi szokásról van szó. Pontosabban: olyan településeken képzelhető el az újévköszöntésnek ez a formája a 19. század első felében, ahol működtek céhes formában kéményseprők – ebbe a körbe pedig a mezővárosok is beletartoztak. Ezt Szulovszky könyve is bizonyítja egyébként, amikor felsorolja, hogy az 1820-as évektől mely településeken bukkantak föl jogszerűen kéményseprő céhek: ezek között mezővárosok is szép számmal akadtak már.¹⁵

A Vörösmartynak tulajdonított versben van egy sajátos kitétel: a megszólaló hang ugyanis „A füst’ barna fiaitól” hangzik el. Eszerint a kéményseprők, ha jól értem a jelzöt, alighanem cigányok lennének. Ez mindenképpen zavarba ejtő mozzanat: a hazai kéményseprő mesterek ugyanis alapvetően svájci, illetve olasz eredetű családokból származtak, s időnként kifejezetten dinasztikiat alkottak.¹⁶ Azt persze már nem tudjuk, honnan toborozták a munkát végző „legényeiket”. S az is valószínű, hogy kontárként, azaz céhen kívüliként a munkát valóban végezhatték cigányok. Szulovszkynek van egy adata arról, hogy 1844-ben Debrecenben egy arra járó lengyel kéményseprő három „kontárkodó cigányra” panaszkodik mint konkurenciára.¹⁷ Ezt erősítheti az is, hogy a kályhafűtés mestersége is lehetett – alacsony társadalmi presztízse miatt – jellegzetes cigány foglalkozás, s ennek van korábbi irodalmi reprezentációja, gondoljunk csak Csokonai *Tempetői* című színművében a mesemondó Szuszmir alakjára. Azt persze nem tudjuk a Vörösmartynak tulajdonított szöveg bizonytalan státusa és az egykorú adatok teljes hiánya miatt, hogy a kéményseprők esetleges cigánynak minősítése lehetett-e a költő személyes tapasztalata, vagy éppen csak egy szakmát övező előítélet távoli s enyhe visszfényének tekinthető-e.

A vers Vörösmartyhoz kötésében kulcsszerepe lehet annak, amivel a kritikai kiadás egyáltalán nem foglalkozott: ugyan mi köze lehetett a költőnek ehhez a településhez? Pedig egyetlen szál mégiscsak fölsejlik Vörösmarty és Dunaföldvár között, ez pedig a költő barátja, Egyed Antal, aki itt volt plébános. Egyednek a verset megelőző időszakból két, Vörösmartyhoz intézett levelét ismerjük, valamint egy neki szóló válaszlevelet, mindháromat 1822-ből.¹⁸ Ekkor Egyed még Pakson élt, éppen 1829-ben került Dunaföldvárra (az alkalmi versnek ezen év végén kellett keletkeznie). Vörösmarty vele közeli barátságot ápolt, több epigrammát írt hozzá,¹⁹ 1833-ban akadémiai tagságra is ajánlot-

ta őt az antik auktorok (például Ovidius) verses fordításaiért, s Egyedet aztán be is választották a Tudós Társaságba.²⁰

Egyed megírta és publikálta 1832-ben Dunaföldvár részletes leírását. Ebben a tanulmányában arról ugyan nem emlékezett meg, hogy a mezővárosban működött kéményseprő cég, de legalább a településre jellemző kéményekről igen informatív leírást adott: „A' középületek is elég helyesek, és általjában náddal fődöttek. A' kémények többnyire vesszőből sárral tapasztva fonyattak.”²¹ Ezekkel azért lehetett elég dolog, s kellett hozzá kéményseprő. S ehhez számítsuk hozzá azt is, hogy Szulovszky adatai szerint Dunaföldváron 1829-ben jött létre a kéményseprő cég,²² s elképzelhető, hogy a vers születése ezzel is összefüggésben lehet: hiszen ezek szerint ez volt az első alkalom, amikor a frissen megalakult (vagy legalábbis immár törvényesen létező) szakmai szervezet először gyűjthetett ilyenformán újévi adományt, s ehhez szükségük lehetett felhasználható versre.

Mindaz azonban, amit Egyedről tudunk, az alkalmi vers keletkezésének az összes nyitott kérdését nem oldja meg. Legföljebb érdekes adalékot jelenthet hozzá. Nem tudjuk, Vörösmarty járhatott-e ekkor Dunaföldváron Egyednél – mert ez lehetne magyarázat arra, miért írt verset a helyi kéményseprők használatára. Mivel Vörösmarty itineráriuma csak részben van feltárva, ez persze nem is csodálható. Azt sem tudjuk, elképzelhető-e, hogy Vörösmarty a helybéli viszonyok (s a helybéli kéményseprők) ismerete híján, csak távolból, postán küldte el a versét – ha így lenne, akkor föl kell tételoznünk legalább egy olyan levelet, amely Dunaföldvárra szól, s amely elveszett. Mi több, egy másikat, amely ennek a versnek a megírására fölkérte Vörösmartyt. S ha ez így lett volna, akkor vajon a kérést Egyed tolmácsolta volna a barátjának, vagy létezhetett-e kapcsolat – mondjuk – azzal a Schwarz Józseffel, aki a kéményseprők mestere volt?

Ezek mind olyan kérdések, amelyekre nincs válasz, sőt, amelyekre még csak feltételezések is alig fogalmazhatók meg.

Van azonban néhány olyan kérdés, amelynek megítéléséhez lehet támpontunk.

A Vörösmarty-kritikaiban található vers hetes-nyolcas sorokból áll, azaz a Himfy-strófa ismert sorképletéből épül föl. Ez egy olyan verselési mód, amely nem volt tipikusan jellemző Vörösmartyra – igaz, nem is volt tőle elképzelhetetlen, hogy ilyen metrumú szöveget ír. Különösen úgy, hogy ebben az alkalmi versben kétségtelenül van ironikus árnyalat is. S ez nemcsak annyit jelent, hogy felismerhető benne a rájátszás egy inkább másokra emlékeztető műfaji és formai előképre. Tartalmilag is azonosítható egy csak ironikusan felfogható megoldás. A vers utolsó két sora a helybéli kéményseprőkre a „Földvári / Tűzkármentő Társaság” megjelölést alkalmazta, amely egy, a korszakban zárólag biztosító, tehát a tűzkárokat utólag megtérítő társaságként ismerős fogalmat vetített rá a konkrét tűzmegeelőző munkát végző iparosokra: hiszen csak néhány évvel korábban, 1826-ban alakult meg Bécsben az első ilyen vállalkozás, amelynek a hivatalos neve „Tűzkármentő Társaság” volt, ahogyan ezt alapszabályaiknak kiadásában a magyar fordítás tartalmazta.²³

Nagyjából ugyanebben az időben – hogy pontosan mikor, az nem tudható – keletkezett Vörösmartynek a *Szép asszony* című verse, amely a Dobozy-témának, a férje mellett hősiesen kitartó, saját kérésére a férjétől megölt feleség esetének ironikus variációja, amelyet Vörösmarty Kisfaludy Károllyal vetélkedve dolgozott ki;²⁴ ennek a szövegnek a humoros, az utolsó mondat poentírozott zárlatát lassú késleltetéssel előkészítő megoldása nem áll túlságosan messze az *Újesztendei szép kívánságtól*.²⁵

Vörösmarty folyamatosan művelte az alkalmi költészet különböző változatait is, s verseinek egy jelentős csoportja személyhez szóló és alkalmisághoz kötődő alkotás. Anélkül, hogy ennek az igen messze vezető, hiszen egészen eltérő körülményeket érintő kérdésébe most belemerülnék, csak röviden utalok a költő ilyen természetű feladatvállalásainak néhány nagyobb csoportjára: az emlékkönyvi versek, a lóversenyek serlegeire írott epigrammák²⁶ vagy éppen a kifejezetten politikai felkérésre és/vagy felhasználásra született feliratok²⁷ mind jelen vannak az életműben.

Feltűnő viszont, hogy az olyan természetű kalendáris alkalmak, mint az újévköszöntő, nem tartoztak Vörösmarty ihletforrásai közé, innen nézvést ez a vers a kivételek közé tartoznék. A Brisits Frigyes készítette hagyatéki leltár, amely az 1920-as években a költő unokájától, Bernrieder Jánosné Széll Ilonától az Akadémiának ajándékozott kéziratokat mérte föl, említette ugyan egy *Új évi köszöntő* című vers fönmaradt kéziratát,²⁸ ám ez a szöveg a kritikai kiadásban más címen, incipittel szerepel [*Ártatlanság köntösében...*].²⁹ Valóban ez az egyetlen komoly párhuzama az *Újesztendei szép kívánságnak*. A versformájuk is hasonlít, bár nem ugyanaz: az [*Ártatlanság köntösében...*]

nyolcas és hatos sorokból áll, tehát nem a Himfy-strófának azt a jellegzetes sorszerkezetét követi, mint az *Újesztendei szép kívánság*. Az viszont jóval feltűnőbb hasonlóság, hogy ez is más számára, más személy helyzetébe való belehelyezkedés révén megírt köszöntő vers; a kritikai kiadás azt is azonosította a műben szereplő nevek, illetve egy áthúzott sor alapján, hogy a vers Klobusitzky Matild, Bártfay László nevelt lánya számára készült, nevelőapja újévi felköszöntésére.³⁰ Ez a szöveg az alkalmi versek egy másik csoportjába tartozik, mint az *Újesztendei szép kívánság*: egy olyan, szituációhoz és személyhez kötött műről van szó, amelyben pontosan kódolva vannak elhangzásának a körülményei is (a vers címzettjét „Édes Bácsiként” említi, saját magát „kis Giliként”). Ráadásul Vörösmarty személyes kapcsolatrendszerébe hiánytalanul beleillik egy ilyen típusú köszöntő megírása.³¹ Hiszen Vörösmarty ezenkívül 1828-ban még két verset írt Klobusitzky Matild számára,³² tehát az életművön belül is van kontextusa ennek a műnek. Itt tehát nincs is keletkezéstörténeti rejtély.

Vörösmartynál láthatólag alig tudunk tehát az újévhez kapcsolódó köszöntő verseket találni, érdekes módon azonban mindkét ilyennek tekinthető szöveg ugyanahhoz az évhez, 1830-hoz kötődik. S közülük az egyik teljesen logikusan levezethető a költő személyes kapcsolatrendszeréből.

A másik, az *Újesztendei szép kívánság* nem.

A 19. század más, jelentős költői életműveinek némelyikében azonban nem szokatlan az ilyen versek jelenléte. Gondoljunk csak arra, hogy Petőfinél hagyománya van az újévre való költői reagálásnak: ő egy idő után minden évkezdetre verset írt – igaz, ebben szerepet játszott az is, hogy ő január 1-jét mint saját születésnapját kezelte (ez része volt megteremtett s a nyilvánosság előtt következetesen képviselni kívánt identitásának).³³ Aranytól is idézhetünk ilyen jellegű verseket, bár ezek az ő esetében nem tipikus, hanem szórványos kísérletek voltak, s nagykőrösi korszakához kapcsolódtak. Az *Alkalmi vers* című költeménye (1853) pedig tudatosan és reflexív módon játszott el az újévköszöntő versek hagyományával, anélkül, hogy a gyakorlati felhasználhatóság lehetősége felbukkant volna a szövegben. Egy másik verse, az előző szoros közelségében keletkezett *Újévi köszöntés* viszont megvilágító lehet az *Újesztendei szép kívánság* szempontjából is. Arany verse ugyanis egy mezővárosi foglalkozás (a postás, a levélkihordó) nevében megírt, ironikus hangvételű újévköszöntő, amelynek keletkezéséről és funkciójáról semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre, Arany egyetlen, a vershez csatolt rejtelmes megjegyzésén kívül: „Alkalmi bolondság, de melly az illetőnek nem tetszett.”³⁴ S mivel a vers ezúttal egy névvel zárult („Tüge Sándor levelész”), a szöveg egésze pontosan azt a szerkezetet idézné föl, mint a Vörösmartynak tulajdonított vers, ha a kritikai kiadás a főszövegben láttatni engedte volna ezt a szöveghagyományhoz hű megoldást, s nem utalta volna a jegyzetek közé ezt a zárlatot. Aranytól egy embernek, Vörösmartynál egy kollektívumnak (Schwarz József legényeinek), de mindkét esetben az adománygyűjtésre vállalkozó személyeknek van tulajdonítva a szöveg, mintegy a „megrendelő” szerepében így szerzői pozícióban. Noha – legalább ebben a két esetben – kétségtelenül megragadható, hogy ez csupán játék az attribúcióval, s a szöveg néhol szándékolt sutasága, amely Aranytól jóval hangsúlyosabb, tudatos költői játék. Ehhez mérten igen rejtélyes Arany jegyzete, hogy vajon az „illető” (aki nyilván az a Tüge Sándor, akiről amúgy szinte semmit nem tudunk)³⁵ nemtetszése mit is jelentett, illetve miért volt ez olyan súlyú, hogy annak külön jegyzetet kellett szentelni. Esetleg ő nem is megrendelő volt, akinek azért illenék hálásnak lennie egy ilyen szöveg megírásáért, hanem csak olyasvalaki, akinek a rovására élcélő-désként keletkezett az alkalmi vers, s ő ezt sérelmezte?

Ezt sem tudjuk.

A Vörösmartynak tulajdonított vers esetében hasonló konfliktusról a szerző és a megrendelő között nem értesülünk, s ezért aztán az alkalmi vers felhasználásának részletei is teljesen homályban maradtak. Ám annyi mindenképpen leszűrhető a szöveg fönmaradásából, hogy a szöveg szerzősége korántsem olyan egyértelmű és bizonyos, mint ahogyan ezt Arany műve esetében láthatjuk. Mindazon érvek, amelyek alapján a kritikai kiadás ezt a soha nem autorizált verset beiktatta az életműbe, annyira hozzátétőlegések és bizonytalanok, hogy máskor a sajtó alá rendező ez alapján legföljebb a „kétes hitelű” státusra érdemesítené a szöveget. Mert bár valóban vannak szálak, amelyek akár kapcsolatot is jelenthetnének Vörösmarty mint a vers szerzője és a dunaföldvári kéményseprők mint megrendelők között, ezek sem tekinthetők igen szorosnak, s noha valószínűleg az ilyen újévköszöntő versek számos darabjánál feltételezhető a megrendelésre írás, csak nagyon ritkán tudhatjuk valóban biztosan megragadni a szerzőt. Ebben az esetben sem kétely nélküli ez az azonosítás. Már csak azért is egyébként, mert az ilyen típusú szövegek szerzői autorizációjára nincs sem

igény, sem szükség. Aranyánál egészen kivételes ellenpélda található, s ez összefügghet azzal is, hogy ő több alkalommal is eljátszott a dilettáns versfaragó pozíciójával, s ugyan az ilyen szövegeit saját maga nem adta ki, de más módon egyértelműen hozzá köthetőek maradtak ezek a kísérletek.³⁶

Vörösmartyra ez nem volt jellemző.

Annak ellenére sem, hogy az alkalmi költészet számos ágához van köze az életművének, s számos versének a születését is hozzáköthetjük egy olyan életre hívó alkalomhoz, amelyet aztán az adott szöveg – poétikai összetettsége folytán – jelentősen meghaladott. Az életmű utolsó szakaszában, amikor Vörösmarty eleve igen kevés verset írt, a termés nagyobb része már ilyen természetű alkalmiságból nőtt ki. S ez még akár a Görgei-ellenes versére (*[Görgeinek híják a silány gazembert...]*) is érvényes lehet, amely nyilvánvalóan egy Csanády János feleségének írott emlékkönyvi bejegyzés [*Setét eszmék borítják...*] szomszédságában született, s amelynek a kéziratát Vörösmarty úgy hagyta magára, pontosabban az őt és Bajzát akkor vendégül látó Csanády családra, mintha csak egy egyszerű alkalmi vers lett volna.³⁷

Mérlegelve a Vörösmarty-kritikaiban olvasható vers minden aspektusát, talán kijelenthető: a szöveg ebben a formájában, tartalmilag és szerkezetileg egyaránt, nem társtalan, hanem pontosan beleillik egy olyan alkalmi költészeti tradícióba, amely ráadásul éppen a kéményseprőkhöz mint foglalkozási csoporthoz kötődik. Ráadásul ennek a verscsoportnak ez az eddig felbukkant legkorábbi darabja. Ugyanakkor nem tűnnek teljesen kielégítőnek mindazon érvek, amelyek a kétségkívül ügyes és gyakorlott szerzőre valló, kifejezetten szórakoztató szöveget Vörösmartyhoz kapcsolták: a kritikai kiadás nem sorakoztatott föl például paleográfiai érveket a nem Vörösmarty kézírásában fennmaradt szöveg feltételezhető szerzőségére (de még ezen sorok keletkezésének korára sem), s azt sem tette meg, hogy legalább a tanácsalanságát bevallotta volna. Az alkalmi versekhez szükséges verselési képességgel ekkortájt elég sokan rendelkeztek (hiszen a középfokú oktatásban kötelező tárgy volt a versírás, magyar és latin nyelven egyaránt), s így pusztán stílárius alapon kockázatos egyedül Vörösmartyban látni a szöveg esetleges szerzőjét – különösen úgy, hogy Dunaföldvárhoz sokkal természetesebben kapcsolódnék a helyben élő, társadalmilag jól beágyazott Egyed Antal, akinek verselési képességéről például korábbi Ovidius-fordításai eléggé árulkodnak.³⁸ A kritikai kiadás arra sem tett kísérletet, hogy ezt a felsejlő és logikus lehetőséget kizárja vagy legalább megpróbálja cáfolni.

Marad tehát a kérdés: vajon jó helyen van-e ez a szöveg a Vörösmarty-kritikaiban?

Talán nem.

De az is kétségtelen, hogy ha annak idején Horváth Károly nem veszi föl ezt a verset a kritikai kiadásba mint az életmű részét, rejtve maradt volna a kéményseprők újévi köszöntésének ez idő tájt legkorábbi ismert és fennmaradt dokumentuma.

JEGYZETEK

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebbségi költemények* II. (1827–1839), s. a. r. HORVÁTH Károly, Akadémiai, Budapest, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei 2.) [a továbbiakban: VMÖM 2.], 70–71.; a kézirat jelzete: MTA KIK Kt K 721/II, 97/c. A szöveg itteni közlése a kéziratot követi, azaz néhány apróságban javítottam a kritikai kiadás olvasatát.

² Jelzete: MTA KIK Kt K 721/II.

³ *A Vörösmarty-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében*, összeállította HORÁNYI Károly, MTAK, Budapest, 2016, 61.

⁴ VMÖM 2. 379.

⁵ SZULOVSKY János, *Füstfaragók: A kéményseprő mesterség kultúrtörténete*, 3., átdolgozott és bővített kiadás, Plusz + Könyvek, Budapest, 2008, 125–148.

⁶ PERGER Gyula, „Kéménykotró lant”: *A dunántúli kéményseprőlegények újévi üdvözlő versei a XIX. században = Dóromb: Közéleti tanulmányok* 10., szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Reciti, Budapest, 2022, 537–570.

⁷ KUNTÁR Lajos, *Újév-köszöntő füstfaragók*, *Életünk*, 2014/6, 2–3. A cikkre Chikány Judit hívta föl a figyelmemet.

⁸ SZULOVSKY, i. m., 125.

⁹ KUNTÁR Lajos, *Kéményseprő és szerencse: Adatok a Vas megyei munkásfolklorhoz = Őrség: A Magyar Írók Szövetsége szombathelyi csoportjának kiadványa*, szerk. PALKÓ István, Szombathely, 1954, 50–55. A cikkre Chikány Judit hívta föl a figyelmemet.

¹⁰ Mint például SZULOVSKY, i. m., 125–127.

¹¹ VÖRÖS Károly, *Szombathely 1821–22-ben egy borbélylegény szemével (Francsics Károly visszaemlékezései)*, *Vasi Szemle*, 1962/2, 59–60. Francsics kéziratos emlékezéseinek jelentőségére Vörös Károly figyelt föl, s ő több tanulmányban és egy kötetnyi válogatott anyag kiadásával hívta fel erre a figyelmet; az anyag forrásértékéről

újabbban, egy azóta előkerült rész publikálása alkalmával: HUDI József, *Bevezetés = Francsics Károly visszaemlékezései*, s. a. r. HUDI József, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2001, 5–15.

¹² MTA KIK Kt K 721/II, 97/c.

¹³ PERGER, *i. m.*, 567.

¹⁴ *Uo.*, 538.

¹⁵ SZULOVSKY, *i. m.*, 77.

¹⁶ *Vö. Uo.*, 50.

¹⁷ *Uo.*, 78.

¹⁸ Egyed Antal Vörösmarty Mihálynak, Paks, 1822. ápr. 22.; Vörösmarty Mihály Egyed Antalnak, Börzsöny, 1822. ápr. 25.; Egyed Antal Vörösmarty Mihálynak, Paks, 1822. okt. 6. = VÖRÖSMARTY Mihály *levelezése*, s. a. r. BRISITS Frigyes, Akadémiai, Budapest, 1965 (Vörösmarty Mihály Összes Művei 17.) [a továbbiakban: VMÖM 17.], 23–24., 25–26., 28–29.

¹⁹ *Egyed Antalhoz (Elhagysz, elhagynak...); Egyed Antalhoz (Mint vagy, Egyed...); Egyedhez = VÖRÖSMARTY Mihály, Kisebbségi költemények I. (1826-ig)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Akadémiai, Budapest, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei 1.), 208–209., 213., 215–216.

²⁰ Az 1862-ben rablógyilkosság áldozatává vált Egyedről nekrológ: MENDLIK Ágoston, *Egyed Antal*, Magyar Sion, 1863, 71–74. A róla szóló adatok összefoglalása: VMÖM 17. 332–334. Újabbban lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Egyed Antal emlékezete*, Honismeret, 2019/1, 96–98.

²¹ EGYED Antal, *Duna Földvár leírása*, Tudományos Gyűjtemény, 1832/10, 45–55. Az idézet: 47.

²² SZULOVSKY, *i. m.*, 77.

²³ Az alapszabályok egykorú magyar fordítása külön kiadványként megjelent: *A Bétsben Felállott Első Ausztriai Tűzkármentő Társaság megállított [sic!] Szabásainak Rövid Foglalatja. Több nevezetes tikkelyeinek megvilágosításával és szorosabb, [sic!] meghatározásával együtt*, [Bécs?], [Nyomda nélkül], [1826.] A kiadvány föl van véve a következő bibliográfiába is: *A magyar jogtörténet válogatott bibliográfiája 1560–1860*, összeáll. BATHÓ Gábor, LOSONCZI Eszter, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, Budapest, 2016 (Állam- és jogtörténeti bibliográfiák 17.), 37., 63.

²⁴ Erről a versről lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, „Miért én éltem, az már dúlva van”. *Vörösmarty-tanulmányok*, Kalligram, Budapest, 2021, 178–179.

²⁵ *A Szép asszony* a kritikai kiadásban egyébként az *Újzestendei szép kívánság* után szerepel: VMÖM 2. 71–72.

²⁶ Ezekről lásd ZENTAI Mária, *Borhűtők, lovak, versek = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, TESLÁR Ákos, Reciti, Budapest, 2009, 220–227.

²⁷ Erről SZILÁGYI, *i. m.*, (2021) 213–214.

²⁸ *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*, kiad. BRISITS Frigyes, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1928, 282–283.

²⁹ VMÖM 2. 69. Arról, hogy ez a vers azonos a Brisitsnél, illetve még előtte a Gyulai-féle kiadás 1885-ös, VIII. kötetében másik címen szereplő költeménnyel, lásd a jegyzeteket: *uo.*, 377.

³⁰ VMÖM 2. 378.

³¹ Vörösmarty és Klobusitzky Matild ismeretségére lásd VMÖM 2. 309–310.

³² A két vers a *K. Matild dala* és a *K. Matild számára*: VMÖM 2. 24–25. A jegyzetek: *uo.*, 309–311.

³³ Erről a szokásáról s a verscsoport létéről lásd KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, 2., javított kiadás, Osiris, Budapest, 2022 (Osiris Irodalomtörténet. Monográfiák), 23.

³⁴ ARANY János, *Zsengék–Töredékek–Rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Budapest, 1952 (Arany János Összes Művei VI. kötet) [a továbbiakban: AJÖM VI.], 22–23.

³⁵ Voinovich a kritikai kiadásban Arany Lászlót idézte, aki persze valóban ismerhette a nagykőrösi postást személyesen: „E megénekelt levélhordó, Tüge Sándor, Nagykőrösön évek során át viselte a díszes hivatalt; fürge, eleven fickó volt.” AJÖM VI. 220. Persze ez a tömör jellemzés a vers keletkezésének kérdéseire nem adott választ, csak arra tekinthető fontos forrásnak, hogy Tüge tényleg létező személy és tényleg postás volt.

³⁶ Erről bővebben lásd SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*, Kalligram, Budapest, 2017, 31–45.

³⁷ Erről alapvetően SZILÁGYI, *i. m.*, (2021) 269–286.

³⁸ Mint például Ovidius Násó' *Búsverseinek Negyedik Könyve*, fordította Egyed Antal, Pesten, Petrózai Trattner János Tamás' betűivel, 1823.; Publius Ovidius Násó' *Keservei: Öt Könyv*, fordította Egyed Antal Paksi Plébános, All-Esperes, és Tek. Tolna Vármegye' Tábla-Bírója, Székes-Fejérvárott, Szammer Pál' bötűivel 's költséggével, 1826.

BALOGH PIROSKA

Álomelmélet és esztétikai innováció Vörösmarty Mihály elbeszéléseiben

BALOGH PIROSKA (1975) Budapest

Tanulmányom középpontjában Vörösmarty Mihály két, álomnarratívára épülő rövidprózai műve áll, amelyeknek nem sok figyelmet szentelt az akkori és mai olvasóközönség, többek között éppen azért, mert sok szempontból elütnek a novella klasszikus formáitól, és a kortárs romantikus német elbeszélésekhez sem sikerült ez idáig eredményesen kapcsolni őket. Az egyik elbeszélés 1829-ben, a Koszorú című folyóiratban jelent meg, majd némi változtatással Vörösmarty 1840-es gyűjteményes kötetében, *A holdvilágos éj* címen.¹ Alapcselekményét egy pikareszk narratíva adja: három szegény, lerongyolódott, az éhhalál küszöbén álló, az 1829-es változatban a narrátor által kifejezetten tótnak mondott² diák vándorlása és kalandjai. Az elbeszélés első felében, követve az ún. „versenyhazugság” (Lügengeschichte) mesékben gyakori modelljét,³ a diákok egy-egy ősök bizarr halálának elbeszélésével próbálják elvonni saját figyelmüket egyre kínzóbb éhségükről. Janó szerint ősapja, aki kaszálassal kereste a kenyerét, és mindig elégedetlen volt a bérével, mérgében a saját nyaka köré akasztott borotvaéles kaszájának nyelével meg akart ütni egyelőtte a földből felbukkanó vakondot, és ezzel a mozdulattal lefejezte magát. Gyuró ősapja egy éhínség idején talált, kőkemény kenyeret úgy szelt fel, hogy egyszersmind magát is derékban kettévágta. Petró ősapja az aludttejért bolondult, és mivel a tóban tükröződő holdat is aludtejnek nézte, hiába kötözte ki magát előrelátóan a fához, annyira húzta az étvágy a hold-aludtej felé, hogy odarohanva a fához kötözött karját tövestől kiszakította a testéből. „'S most harmadszor hallatlan nevetés következett, mellyben mind hárman elájulának.”⁴ Ezzel az átvezetéssel veszi kezdetét az elbeszélésen belül maga az álomelbeszélés. A három diákot egy fekete kakas veszi üldözőbe, de ahelyett, hogy megtámadná őket, magát nyársalja fel, süti meg és osztja ki a diákok között, majd a gyomrukban kukorékolni kezd, ami miatt egy faluszéli gazda doronggal üldözni kezdi a fiatalokat. A fiúk egy kunyhóba menekülnek, ahol különféle használati tárgyak kelnek életre, megverik, megtáncoltatják, majd kis híján nyírlébe fojtják őket, míg végül újra felbukkan a kakas, megzabolazza a rakoncátlan tárgyakat, és a diákok a kiállt próbákért cserébe egy-egy perzsa királykisasszonyt kapnak – azaz kapnának, ha fel nem ébrednének. Ekkor, megállapítva, hogy a kakas egy részeges és falánk ember kísértete volt, az éhes diákok „megindulának most az éhség’ mindenható erejétől üzötten, ‘s csakhamar a’ faluban termének, veszedelmesbek a’ sáskánál ‘s minden madaraknál”.⁵

Vörösmarty másik álomelbeszélése 1837-ben jelent meg *Csiga Márton viszontagságai* címen az Athenaeum folyóiratban.⁶ A történet látszólag egy Antiboldungsroman sémájú sorselbeszélés: egy derék ember, Csiga⁷ Márton gonosztevővé válását beszéli el, aki rablóvá, tolvajjá, csalóvá aljasul, egyre gátlástalanabb gaztetteket követ el, a történet mélypontján egy saját fiát gyilkolja meg, majd Tiló⁹ Péter néven köztisztviselőként álló bíróként kezd új életet. Ám ekkor elébe idézik bűnözőként a saját alakmását, akit nemcsak a földi, hanem az égi törvényszék előtt is el kell ítélnie, egyszersmind önmaga felett is ítéletet mondva. Már épp megnyílnak előttük a pokol kapui, amikor felriad álmából: a narrátor egy „Bocsánat, drága olvasók!”¹⁰ közbevetés után újrakeretezi az eddigi cselekményt mint Tiló Péter bíró rémálmát, amelyet a bírónak választása miatt tartott lakoma gyomrot terhelő hatásának tulajdonít, és amelyből az éjjeliőr kiáltása ébreszti fel. Az álom nem marad hatástalan: az elbeszélő tréfásan groteszk tanulságként rögzíti, hogy a főhős ezután lelkiismeretesen látta el bírói hivatalát, és a biztonság kedvéért az éjjeliőrt ajándékokkal rávette, hogy lakomák idején mindig a háza közelében kiáltozzék.

A tanulmány az NKFIH 134719. számú, *Esztétikai kommunikáció Európában (1700–1900)* című projektjének támogatásával készült.

Az elbeszéléseket többnyire E. T. A. Hoffmann és Gogol novellisztikájával igyekezett összekapcsolni a szakirodalom,¹¹ ami néhány mozzanat, például a Doppelgänger-motívum kapcsán meggyőző. Ugyanakkor Vörösmarty elbeszélései épp álom-narrációikban markánsan eltérnek Hoffmann prózájától, ahol, amint arra többen rámutattak, az álom egyfajta médiumként, hídként jelenik meg, átjárást biztosít a realitás és a mágikus képzeletvilág között, amely egyfajta locus amoenusként ábrázolódik. Ezzel szemben a Vörösmarty-novellákban a realitásból az álomba történő átmenet az olvasás folyamán nem egyértelműen különül el, nem jelölhető ki a narráció linearitásában az eszméletvesztés, illetve az elalvás határa. Maga az álom nem átmenetként jelenik meg egy párhuzamos világba, hanem a realitás szerves, ám egyre szürreálisabbá váló részeként. Ezzel szemben az ébredés mozzanata radikális cezúrát jelent az elbeszélésekben: ekkor a korábbi történet újrakereteződik, álomként értelmeződik át, lezárttá és megismételhetetlenné válik. Az álom tehát nem más-hová vezet át, hanem visszatérít a realitásba, visszavonhatatlanul megváltoztatva azt. Az ébredés mozzanata nem a racionalizálás mozzanata, a narrátor nem „magyarázza meg” a szereplők álmát: Vörösmarty elbeszélései eltérnek a magyar prózában is népszerű Wundergeschichte műfajának irracionalist feloldó, a realitás abszolút dominanciáját megerősítő zárlatától.¹² A Vörösmarty-szövegek hősei ugyan felismerik, hogy amit realitásként éltek meg az imént, az álom volt, ugyanakkor az ébredés nem az álom elfeledését vagy valósághoz való hozzáidomítását jelenti számukra, hanem szubjektív attitűdjük radikális megváltoztatását. Az éhségüket korábban történetmeséléssel elfojtani akaró diákok az álomból felébredve sáskahadként szabadulnak rá a falura, hogy éhségüket kielégítsék. A tétovázó, bírói hivatala miatt aggódó Csigá Márton, miután álmában egyszerre éli meg a gonosztevő és a képmutató bíró skizofrén szerepét az önszembesülés és az ítélet aktusaival együtt, így ébredése után másként tölti be a bírói hivatalt: „Oktatója inkább mint büntetője a' megtévedettnek, iskolává tevé a' fogházat, mellyből vadak helyett nem ritkán emberek, gyógyházzá, honnan erkölcsi betegek helyett ép 's jó lelkű polgárok jöttek ki.”¹³ Az álom tehát nem médium, hanem a szubjektum metamorfózisának tere. Ez a metamorfózis azonban nem didaktikus tanulságként jelenik meg: egyrészt a narrátor nem mondja ki a változás tényét, és nem hívja fel rá a figyelmet; másrészt a metamorfózis nem feltétlenül hordoz etikai tanulságot, és erkölcsi szempontból nem feltétlenül pozitív változás; harmadrészt pedig az álom nem valamiféle transzcendens útbaigazító, tanító hatalom produktumaként jelenik meg az elbeszélésekben, hanem dietetikai dimenzióban, azaz emésztéssel kapcsolatos zavarok (éhség, túlevés) fiziológiai termékeként.

Érdeemes arra is figyelni, hogy az álomtörténet *A holdvilágos éjben* a mesék, a *Csigá Mártonban* a pitaval-történetek¹⁴ sémája mentén épül ki, mindkét elbeszélés értelmezésében fontos szerepe van a keretes szerkezetnek, és mindkét elbeszélés narrátora érezhetően szatirikus, ironikus tónusban szólal meg. Ezek a karakterisztikumok arra utalnak, hogy Vörösmarty elbeszélései hangsúlyosan megidéznek a Johann Gottlieb Krüger 18. századi álomelbeszélés-kötetéből¹⁵ jól ismert, Menipposzig visszavezethető álomnarratívák műfaji hagyományát. A Krüger-kötetet értelmező Carsten Zelle szerint ez az irodalmi műfaj olyan ókori gyökerekkel rendelkező, a 18. századi európai, különösen német irodalmi közegben elterjedt rövidpróza forma, amely egy keretes álomelbeszélés narratívája révén látványosan és többnyire szatirikus éllel reprezentált különböző tudományos és filozófiai téziseket és elméleteket.¹⁶ Vörösmarty elbeszélései ugyanakkor nemcsak alludálnak erre a műfaji hagyományra, hanem számos ponton el is térnek attól. Ezek az eltérések nem jelentéktelenek, különösen *A holdvilágos éj* esetében: a kerettörténet három halál-elbeszélése, az álom testi meghatározottságának erős hangsúlya, a szöveg groteszk szimbolikus-metaforikus hálózata, a tudományos diskurzusokra való utalások látszólagos hiánya, az elmozdulás a szatirikustól a groteszk-ironikus narrátori beszédmód irányába. Ahhoz azonban, hogy ezeket a reflexív elmozdulásokat értelmezhesük, előbb érdemes áttekinteni a magyar irodalmi álomábrázolás tradíciójának főbb elemeit.

A MAGYAR IRODALMI ÁLOMÁBRÁZOLÁS TRADÍCIÓI, ESZTÉTIKAELMÉLETI HÁTTERE ÉS VÖRÖSMARTY ÁLOMELBESZÉLÉSEINEK REFLEXIÓI ÉS HAGYOMÁNYOKRA¹⁷

A 18. századi magyar prózában megjelenő álomelbeszélések szinte kivétel nélkül allegorikusak. Többségük kapcsolódik az antikvitásig visszanyúló álomértelmezésekhez, miszerint az álom egy

transzcendens erőttől származó üzenet, amely jósló vagy tanácsadó funkcióval bír. Ilyen átomleírások jelennek meg többek között Bethlen Miklós önéletírásában,¹⁸ Mikes Kelemen fiktív törökországi leveleiben vagy épp a kormányzatra és a társadalomra vonatkozó nézeteiket a menipposzi szatíra¹⁹ átomleíró változatának felhasználásával megfogalmazó röpiratokban, pl. Kereszturi József *Átom második Józsefről* című írásában.²⁰ Ez a prózai hagyomány a 19. században is tovább él ugyan populáris szövegekben, de jelentősége csökken. Vörösmarty novellái nemcsak negligálják, hanem kifejezetten elutasítják ezt a hagyományt: egyik elbeszélésben sem értelmezhető allegorikusan az átomleírás, még utópikus szatíráként sem, továbbá mindkét szövegben egyértelműen megjelenik az átom és az álmodó emésztőrendszere, valamint az idegrendszere közötti összefüggés.

Bár a magyar prózai átomleírások hagyományával elutasító a két vizsgált átomnovella, van egy másik műfajhoz köthető átomleíró tradíció, amelyhez viszont szorosan kapcsolódik. A 18. századi magyarországi lírában ugyanis hangsúlyosan megjelenik az átom jelensége, természetesen nem allegorikus narratívák, hanem metaforikus deskripciók formájában. Ezek az átom-képek két fontos analógián alapulnak, amely analógiák megalapozását a korabeli magyarországi elméleti esztétikai szövegek készítették elő.

Az egyik analógia az átom és az alkotói képzelet működésének megfeleltetése. Ezen analógiának elméleti kifejtése megjelenik az első magyarországi esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos tankönyveiben.²¹ Szerdahely koncepciója elsősorban a Christian Wolff által megfogalmazott átomkritikán²² alapul, ami Alexander Gottlieb Baumgarten esztétikai alpművére is hatott.²³ Hozzánk hasonlóan az átom a képzelőerő működésének analógiájaként bukkan fel többször is Szerdahely írásaiban. Szerinte az átom egyszerre lehet egyfajta üdítő játéktevékenység és szellemi rekreáció. Másfelől viszont negatív jelenséggként is működhet: mint a referencialitás nélküli fantázia terméke, lehet üres és hiábavaló átomkép, és mint a mértékvesztett fantázia működése, identitásválságot is jelezhet, olyan állapotot, ahol a szubjektum elveszíti az önmaga felett gyakorolt uralmát. Ez pedig az örület állapota, legvégletesebb formában pedig a szubjektum felszámolódása, azaz a halál, amely Szerdahely írásaiban szintén leképződik az átom-analógiával.²⁴ Ugyanez a kettős erőterű analógia uralja az átomjelenség ábrázolását korabeli lírai művekben is: többek között Pálóczi Horváth Ádám²⁵ vagy épp Csokonai Vitéz Mihály verseiben.²⁶

A másik fontos, lírai szövegek metaforakészletét alakító analógia az átom és a befogadói illúzió megfeleltetése. Ez a Descartes híres átom-argumentumára²⁷ visszavezethető koncepció Verseygy Ferenc²⁸ műveiben jelenik meg legszemléletesebben, mégpedig elméleti írásaiban éppúgy, mint verseiben. Verseygy esetében persze Descartes mellett egyfelől Johann Georg Sulzer populáresztétikájának,²⁹ másfelől a kantianus átomelméletnek³⁰ a hatásával is számolnunk kell. Verseygy az *Analytica* harmadik kötetének az *illusio* jelensége kapcsán írott részletében³¹ Sulzer esztétikai lexikonából a *Täuschung* címszóra³² utal. Eszerint az *illusio* és az átom közötti hasonlóság oka az, hogy mindkét állapotban teljesen háttérbe szorulnak a környezeti ingerek, ezáltal a képzelőerő hatásosabb és kifinomultabb módon működik, mintegy másik világba helyezve a befogadót.³³ A másik fontos megfigyelés Verseygy írásában az, hogy az *illusiót* nem a teremtő képzelet termékeként jeleníti meg, hanem a befogadó, a néző pozíciójához, azaz a művészi percepcióhoz rendeli hozzá. Ennek gyakorlati működésére lehet jó illusztráció Verseygy egyik verse, *Az álomban vett csók*.³⁴ Az önironikus vershelyzet szerint a beszélő elalszik és álmodni kezd, álmában egy kép festődik elébe képzelete által, a szép lány, Khloé képe, aki megcsókolja őt – „Amint erre felriadtam, látom, kutyám volt az, ki nyalogatta arcom”.³⁵

Erre a két analógiára Vörösmarty elbeszélései világosan és egyértelműen utalnak. A *holdvilágos éjben* a diákok arra tesznek kísérletet, hogy eltereljék saját figyelmüket az éhségükről, és más eszüközük nem lévén, a képzelőerejük segítségével teszik ezt: az ősapák haláláról szóló egyre vadabb történetek elbeszélését (és valószínűleg megalkotását) logikus fokozásképp követi a fantasztikus elemekben bővelkedő álomtörténet mint a képzelőerő működésének legerőteljesebb és legfékevesztettebb fokozata. Ez a folyamat pedig ironikus metanarratívába ágyazódik azáltal, hogy az átomelbeszélésben mindhárom diák részt vesz, azaz együtt álmodják az álmat: így a történet valójában az elbeszélés narrátorának egyre zabolátlanabb képzeleti működését jeleníti meg, nem csupán a diákok egyéni fantáziatúltengésének humoros-passzív elbeszélését olvassuk. A *Csiga Márton viszontagságaiban* a felébredés aktusán van a hangsúly, amely egy csapásra illúzióként írja át a korábban történeteket: csakhogy nem elsősorban Csiga Márton szemszögéből változik az átélt valóság

illúzióvá (ő még tanul is belőle), hanem, amint arra a narrátor bocsánatkérése utal, az olvasó is mintegy egy illúzióból, egy megérdemelt bűnhődés felé haladó pitaval-történet³⁶ kiépülésének olvasói elvárásából kénytelen felébredni és humoros, csattanós novellaként újraértékeli az elbeszélést. Vagyis a két történet mintegy ráirányítja az olvasó figyelmét, hogy a művészen a művészi alkotás (elbeszélés) és az olvasóban a művészi befogadása (olvasás) során éppúgy a képzelet túlműködése, illetve illúziós állapot alakulhat ki, mint a történetekben elbeszélte álmállapotok megjelenésekor. A Vörösmarty-szövegek tehát az álom-képzelet, álom-illúzió elméleti analógiáit működő megismerési folyamatként képesek megjeleníteni az elbeszélés és az olvasás folyton újrajátszódo folyamatában. Mindezt pedig nem patetikus, hanem ironikus-komikus módon. Mert valljuk be őszintén, olvasóként nem feltétlenül kellemes vagy varázslatos megélni, hogy a rongyos, éhes diákiúkhhoz vagy a gyilkos hajlamait magába fojtó, falánk nyárspolgárhoz hasonlóan a képzeletünk révén átverhetők és megvezethetők vagyunk.

POÉTIKAI REFLEXIÓK MEDIKÁLIS, PSZICHOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI DISKURZUSOKRA

Ugyanakkor Vörösmarty két álomelbeszélése nemcsak a magyar esztétikaelméletekben már rögzített tételeket eleveníti meg, mégpedig igen szarkasztikus módon. Az elbeszélések reflektálnak egyrészt olyan orvosi, fiziológiai diskurzusokra, melyek a korabeli magyar ismeretterjesztő folyóiratokban ekkortájt jelentek meg hangsúlyosan, és erősen kötődnek a magnetizmussal kapcsolatos vitákhoz;³⁷ másrészt utalnak a kanti és schellingi filozófiai iskolákhoz kapcsolódó német és angol oneirológiai teóriákra. Mindezt nemcsak tételesen, a téma szintjén teszik. Ezeket az orvosi, pszichológiai, oneirológiai problémákat poétikai formákká, eljárásokká alakítják át az elbeszélések, anélkül hogy az így keletkező poétikai formák a kortárs magyar elméleti esztétikában tárgyalásra kerültek volna. Három fontos poétikai reflexió körvonalazódik Vörösmarty álomelbeszéléseiben.

Az álom szimbolikus nyelve és ikonográfiája: a vizualitás nyelvi-poétikai reprezentációja

Bárány Péter *Jelenséges Lélek-mény* címmel 1791-ben összeállított, kantiánus alapozású, magyar nyelvű pszichológiai kézikönyvében³⁸ Platónig visszanyúlva átvette a „velünk született képek” tanát, és azt fejtegette, hogy a megismerés során az érzékeleteink elsősorban képként rendeződnek és mentődnek el emlékezetünkben, illetve komplexebb ismereteink alapja a képtársítás elvén³⁹ működik. Az emlékezetünkben sorba rendeződött képekből a felejtés során egyes elemek kiesnek, amelyeket ha a képzelet pótol, az téveszmét eredményez. Bárány a *Toldalékban*⁴⁰ részletes magyarázatot ad az álomműködésre, összekapcsolva azt az alvajárás, a bolondság és a részegség állapotával. Az álmodás során, mivel az érzékek eltompultak, a képzelet túlműködése sajátos képtársításokat, képláncokat hoz létre a lélek képeinek tárházából. Bárány szerint ugyanis vannak világos képek, és homályosak: az előbbiek a lélek felszínén helyezkednek el, míg az utóbbiak a mélyben, az erősebb képek által elnyomva fekszenek, és időnként valamely közvetítő kép révén felkerülhetnek a világos, azaz a tudatosított képek közé. Az álomfolyamatban ez történik. Muratorira hivatkozva⁴¹ Bárány azt is állítja, hogy az álomképek sorozata „rendetlen”, azaz a képsorok közötti ugrálás, gyakori váltás jellemzi, mert az érzékek eltompulása miatt nincs visszacsatolás. Az alvajárást, a bolondságot és a részegséget is effajta kiélezett képzavarnak tartja, megemlítve, hogy bizonyos mértékű bolondság, azaz képzavar mindnyájunkra jellemző. Bárány műve jól mutatja, milyen előzmények miatt lettek később fogékonyak a magyar olvasók is a Schelling-követő,⁴² ezoterikus irányzatokat is kedvelő orvos és természettudós, Gotthilf Heinrich Schubert 1814-ben megjelent *Die Symbolik des Traumes / Az álom szimbolikája* című, Európa-szerte sikerkönyvvé váló művére.⁴³ A magyar szerzők között is népszerű állati magnetizmust⁴⁴ preferáló Schubert kötete az álom jelenségét fiziológiai, természeti, történelmi és ezoterikus teológiai kontextusba ágyazza. Az álom fiziológiai hátterét az emberi idegrendszer kettősségével, az agyi (központi) és a gyomorban összpontosuló (perifériás) ganglionrendszer dualitásával magyarázza. Szerinte alváskor az akaratot irányító agyi rendszer kikapcsol, a vezérlést a zsigeri ganglionrendszer veszi át, ám álom közben néha esetleges kapcsolódások jö-

hetnek létre köztük. Emellett Schubert szerint az ember, a természet és Isten egykori, aranykorbeli egységét az eredeti emberi nyelv, a természet és az univerzum közötti szimbolikus összefüggések testesítik meg, ezzel magyarázható a csillagászati folyamatok és az emberi szervezet közötti összefüggés (Schubert a holdéveket és holdhónapokat tekinti alapvető időegységeknek). A szimbólumok ezen univerzális rendszere, amely azóta felborult és megbomlott, egykor áthatotta az eredeti emberi nyelvet, ennek nyomát az álom és kisebb mértékben a költészet nyelve őrzi, a maga képi asszociációs, hieroglif elvű működésével.⁴⁵ Schubert elmélete, kiegészülve Carl Gustav Carus schellingi alapokra épülő és a tudattalan fogalmát középpontba állító munkáival,⁴⁶ illetve a megismerés lélektani hátterét kutató Jakob Friedrich Fries kutatásaival,⁴⁷ komoly hatást gyakoroltak a korabeli magyar orvosi és filozófiai diskurzusra egyaránt. A korabeli mértékadó magyar tudományos folyóiratokban, a Tudományos Gyűjteményben és a Tudománytárban sorra jelentek meg rájuk hivatkozó, népszerűsítő publikációk.⁴⁸ Schubert álomszimbolikáról szóló kötetének ismertségére kiváló példa Almási Balogh Pálnak a *Közhasznú Esméreték Tárában* publikált, mintegy másfél ív terjedelmű szócikke az álomról.⁴⁹

Jól érzékelhető, hogy Vörösmarty novellái, különösen *A holdvilágos éj*, több ironikus utalást is tesznek a Schubert műve körül kibontakozó oneirologiai diskurzusra. Ilyen utalás a hold jelentőségének hangsúlyozása és a tejfől–hold párhuzam révén a magnetista koncepció szatírja, hisz itt tényleg van a perifériás, zsigeri idegrendszeret érintő kapcsolat a tejfől, azaz a táplálkozás, emésztés révén a hold irányába. Az éhség egész történetet átszövő motívuma és e motívum összekapcsolása halál-elbeszélésekkel, illetve a diákok halálközeli helyzetével ugyancsak utal Schubert művére, ahol azt olvashatjuk, hogy a teremtő képzelőerő miként fordul az anyagi vonatkozások korlátai miatt az ember ellen, mégpedig az éhség és a halál működésmódjához hasonló pusztító erővel. Ez a fejtegetés voltaképp azon felismerés teoretikus megfogalmazása, amelyre az álmuk rávezeti a diákokat, hogy tudniillik a túlélés egyetlen módja, ha zsigeri ösztöneikre hallgatnak – persze kérdés, hogy a saskaként a falura rontó, éhségüket szabadjára engedő diákok mennyiben tekinthetők az aranykori társadalmi harmónia újraélesztőinek, ahogyan azt Schubert gondolatmenete feltételezné. Ami azonban ezeken az ironikus utalásokon túlmutató kezdeményezés Vörösmarty részéről, az egy poétikai kísérlet: hogyan jeleníthető meg az álomelbeszélés narratív nyelve által az álomfolyamat vizuális asszociációs szimbólumsora? Ez a poétikai kísérlet egyszersmind egy tágabb esztétikai probléma, a nyelvi és a vizuális narráció viszonyára kérdez rá,⁵⁰ éppúgy, ahogyan a romantikus ekphraszisz rákérdez a nyelvi és a vizuális deskripció viszonyára.⁵¹ Vörösmarty a vizuális asszociációt úgy nyelviesíti, hogy minielbeszélések sorozatát rendeli egymás mellé (három halálelbeszélés + álomelbeszélés), bizonytalanná téve az álomhatárt, ezáltal a halál-elbeszélések is értelmezhetőek az éhség miatti félönkívületi állapot álomtermékeként. Ezeket az elbeszéléseket egyfelől egy központi zsigeri inger, az éhség fűzi össze, másfelől pedig az ismétlődő vizuális motívumok. Ha ezeket a vizuális motívumokat az olvasó egymás mellé rendeli, és megkísérli értelmezni, akkor jelentésselivé, szimbolikussá válnak. A kaszáját a nyakában hordó, önmagát lefejező ősapa a kaszás Halál szimbólumává lényegül, a kenyéret saját testével együtt megszegő ősapa az eucharisztikus áldozat, a kenyértörés megtestesítőjeként a Megváltót idézi meg, a holdat tejfel gyanánt fogyasztó és ezért akár fizikai életét is feláldozó ősapa a földi és égi kenyérre/ostyára egyaránt vágyó hívő ember különös, groteszk alakmásként értelmezhető. E motívumháló kontextusában a szürreális álomtörténet aktusai mögött is felsejlik egy szimbolikus háttér. Bár a diákok kísértetként azonosítják a fekete kakast, érdemes annak cselekedeteit figyelni: vendégségbe hívja a diákokat, ahol keresztbe feszülő szárnyakkal feláldozza és ételül kínálja magát; miután elfogyasztották, eleven marad; végül a diákok számára elhozza a kissé keleties, három perzsa királylánnyal a vágyak teljes beteljesülését ígérő mennyországot. Ha a kakas nem lenne az európai ikonográfiában is Krisztus-allegória, a szimbolikus cselekvéssor akkor is felidézne a megváltástörténet leegyszerűsített, már-már népies változatát, kiegészítve a fogságból (itt: gádorból) való menekülés és a víz- (itt: nyírlé-) özönből való menekülés bibliai megváltástörténeteivel. Vörösmarty e sajátos, szimbolikusan is értelmezhető, mitikus és mesei sémákra utaló aktusok sorozatára építi víziós eljárását, mellyel mintegy egymásra helyezi az éhségtől kis híján szörnyet haló szegény diákok életöztönének feléledését a bibliai megváltástörténetekkel és a boldog véget érő mesék világával.⁵² Hogy ez az előbbi szakralizálása vagy épp az utóbbiak travesztíája, eldöntetlen: a szent és a profán, a transzcendens és evilági, makrokozmosz és mikrokozmosz szélsőséges pólusainak egyidejű, egymást fel nem

számloló jelentléte erős feszültséget teremt az olvasó számára. A novella olvasható úgy is, mint Schubert tézisének igazolása, miszerint az álom szimbolikus narratívája révén a legprofánabb emberi aktusok mögött is felsejlik a természettel és a szenttel való egyértelmű kapcsolat; de olvasható e tézis cáfolataképp is, miszerint a legszentebb történetek, mesék, mítoszok⁵³ és szimbólumok is csupán zsigeri, naturális ösztönök, vágyak, félelmek vizuális kivetülései.

Az álom tere és ideje: a tér és idő szubjektivitásának poétikai reprezentációja

Carl Gustav Carus⁵⁴ híres, *Psyche* című kötetében 1846-ban részletesen írt a tér és idő álombéli reprezentációjáról.⁵⁵ Ebben a pszichológiai koncepcióban a tér és az idő már egyértelműen szemléleti (*Anschauung*) formaként, azaz a kanti hagyománynak megfelelően szerepel. Ugyanakkor Carus szerint az álom pszichológiáját alapvetően meghatározza, hogy a valóságérzékelés kontrolljának megszűntével a tér és idő érzékelése szubjektívvá válik, asszociatív váltások jellemzik, továbbá felerősödik a tér és idő már-már kronotoposz jellegű egysége és szimbolikus működés módja. Míg a klasszikus, ókori eredetű álomelbeszélések ebből legfeljebb a hirtelen, asszociatív, jelenetváltásszerű térbeli ugrásokat jelenítették meg, Vörösmarty olyan poétikai eszközöket használ a saját álomnarratíváihoz, amelyek a Carus műve által később összegzett sajátosságokat az álombeli tér és idő érzékelésében képesek megjeleníteni. A korábbi elbeszélésben, *A holdvilágos éjben* ezek a poétikai eszközök kevésbé markánsan jelennek meg, talán épp azért, mert megírása idején a schellingiánus alapozású pszichológia még kevésbé volt ismert és elterjedt Magyarországon. Másrészt pedig *A holdvilágos éj* eleve egy váratlan asszociációkra és jelenetváltásokra épülő kronotoposzt, a vándorlás és kaland témáját használja fel, tehát a kerettörténet térideje ezáltal igen hasonlóvá válik az álomnarratíva téridejéhez. Egy mozzanatot emelnék ki csupán ebből az álomelbeszélésből, amikor a diákok az elátkozott kunyhóból a megelevenedett, őket püfölő piszkafa elől menekülni akarnak:

„Azonban most még szinte gonoszabbul jártak; mert a' piszkafa (ki, mint látszik, házőri hivatalban volt) mihelyt céljokat sejté, által dőlt előttök 's küszöbbé változott. Már az ajtót is megnyiták 's az alacsonnak látszó küszöböt át akarák ugrani; de az hirtelen olly magasra emelkedett, hogy lábszáraik megcsapódván mind keresztül estek. 'S a' gonosz piszkafa még küszöb alakjával sem elégedett meg, hanem a' mint által estek, hirtelen nyírlével tele gödörre vált, úgy hogy kalandoraink lábszáraik' fájdalmit még el sem nyögheték, midőn már egy újabb halál, tudniillik a' nyírlébe halás várakozék rájuk. Azonban a' leleményes elme segít az emberen. »Igyunk! nyírlé!« kiálta Janó társainak, 's mihelyt társai meggyőződtek, hogy nyírlében úsznak, egész gyönyörrel kezdék hörpölgetni, hogy szinte minden bajokról megfeledkezének. De a' piszkafából elváltozott szolgál, a'mint érzé, hogy erősen iszszak, úgy megjede, hogy elordítá magát 's kiveté ebihal vendégeit partjaira. Most vala a' pillantat, hogy a' sors' üldözöttei szabadulásokat reménylették.”⁵⁶

Az összefüggést és linearitást megteremtő asszociációs sor világos: mindvégig a piszkafa az, ami küszöbbé, majd nyírlével teli gödörre változik, végül visszaalakul eredeti formájába. Ugyanakkor a térábrázolás egy elasztikus és dinamikus térképzetet jelenít meg: a küszöb megmagasodik, a diákok átesnek rajta; a nyírlével teli gödör pedig hol gödörként, hol kiiható mennyiségű tócsaként, hol pedig tengerként jelenik meg előttünk. Ez az elasztikus térábrázolás, kiegészítve a nyírlé mint alkohol említésével, egyértelműen a kocsmából kilépő részeg ember imbolygó, talajt vesztő, már-már halálközeli (fulladásveszélyes) térérzékelését idézi meg, azaz a térábrázolás sajátossága révén szimbolikus megfelelést alakít ki az álomtapasztalat és a bódulat, részegség tapasztalata között.⁵⁷ Az öntörvényűen mozgó, dinamikus és elasztikus térábrázolás, amely a mozgásképzet révén időbeli előrehaladást is jelez, és a bódulatra mutató szimbolikus utalásként is működik, olyan poétikai eszköz, amely korábban nem volt része az álomelbeszéléseknek, és egyszersmind komikus kontextusba ágyazva utal a Schelling-iskola oneirológiai elméleteire.

Ennél is izgalmasabb azonban az a tér- és időábrázolás, amely a másik Vörösmarty-elbeszélésben, a *Csiga Márton viszontagságaiban* jelenik meg. Az idő múlását itt egyértelműen a helyszínváltások révén érzékeli mind maga az álmodó főhős, mind pedig az olvasó, azaz itt is a később Bahtyin által kronotoposzként jellemzett ábrázolás dominál. Az elasztikus, dinamikus térábrázolás itt kevésbé jellemző, bár az a jelenetsor, amikor a földi törvényszék égvé tágul, illetve feltűnnek a pokol lángjai, amelyek az ébredés során a kandalló lángjaivá alakulnak, kevésbé markáns módon kidol-

gozott, de hasonló poétikai eljárásnak tűnik. Érdekes azonban áttekinteni az elbeszélés menetét meghatározó helyszínek és térelemek, enteriőrök sorrendjét: lakomára terített asztal, kandalló – baromfiólak és majorság, borospince, vásár – rablótanya, latorbarlang – bírói lak, törvényszék – az „örök bíró” mennyei ítélőszéke, pokol lángjai – kandalló, lakomára terített asztal. Két mozzanatot érdemes kiemelni e lista kapcsán. Egyrészt jól látszik az a metódus, amely a lineárisan kiépülő, a transzcendens lezárásig eljutó sorstörténetet váratlanul körkörös, a kezdetekhez visszatérő folyamattá alakítja: a történet indító helyszíne megegyezik a záró helyszínnel, az álom tehát valóban nem híd, térbeli értelemben is visszavezetni, nem pedig átvezetni képes. Másfelől viszont az is látszik, hogy a helyszínek tekintetében markánsan kirajzolódik két szimbolikus fókusz: az egyik fókuszpont a bűn és az ítélet, a másik pedig a fizikális jó(l)lét szükségletei (étel, ital, valamint azok származási helyei, azaz a majorság, pince, vásár – és persze a meleg). Maga a narrátor is elmondja, hogy a főhős álmát egyrészt a bírói hivatása feletti erkölcsi aggodalmak, másrészt a túl bőséges lakoma okozták: álmának terei tehát szimbolikusán épp e két jelenség köré rendeződnek. A Vörösmarty által alkalmazott poétikai struktúrában így az álom terei nem csupán narratív kronotoposzok, hanem az álmodó belső, fiziológiai és pszichológiai állapotának szimbolikus megtestesülései, kivetülései.

Az álmodó szubjektuma: az önszembesülés poétikája

A Tudománytár 1838-as évfolyamában egy igen érdekes ismertetés jelent meg két 1836-os, az álom jelenségével foglalkozó német kötetről.⁵⁸ Az ismertetést az egyébként kiváló novellaíró Vajda Péter írta. Itt az álom (és azon belül kifejezetten a mágneses álom, azaz a hipnózis, illetve a somnambulismus, azaz az alvajárás) állapota kapcsán az előző ponttal egybehangzó módon fejtegeti a szerző, hogy az álomban a tér és idő megszokott korlátai megszűnnek. A legérdekesebb fejtegetése azonban az álmodó szubjektumára vonatkozik:

„Midőn az álomjáróknál a 'phantasia' képe objectiválódik, öntudásának egysége megszűnik. Ezen meg-hasonlás [...] a következő lépcsőkön és fokokon megy által: a) Először az az álomjáró' lelke előtt külső; a' phantasia' alakjai csak körülé játszanak, alá 's fölmerülnek; de szelleme egységként tartja magát e' képek' ellenében (igy van a' dolog a' lélekjelenésnél). b) A' második fokon bensőbb lett e' meghasonlás, az én' legbelső lényegét illeti; a' phantasiakép mint valami külső lép ugyan az én elébe, de azon bélyeget bírva, hogy az álomjárónak énjéhez legbensőbb viszonyban áll, 's az én függésben van azon képtől (nemtő, vétllélek). c) Végre a' meghasonlás egészen benső lesz; a' lélek' egysége egészen el van rontva; némi idegen lény mintegy elnyomá 's a' testet elfoglalta; a' beteg a' phantasiaképről nem mint valami idegenről szól többé, sőt inkább maga idegen magának, 's a' kép belső hatalomra jutott fölötte (ördögösség).”⁵⁹

A kissé körülményes leírás arra világít rá, hogy az álmodó szubjektum egyszerre alkotó, azaz álmodja az álmot; másrészt önmagát, pontosabban önmagának a fantázia által kivetített mását szemléli az álomban, azaz mint befogadó, látja is az álmot. Ez szükségképp a szubjektum megbomlásához, megkettőződéséhez és elidegenedéséhez vezet. A saját álmait leíró és tanulmányozó, az álomjelenséget műveiben is gyakran felhasználó Coleridge pedig továbblépve azt állította, hogy az álomban valamennyi szerepben az álmodó szubjektum osztódik szét, vagyis az álom olyan színdarabként írható le, amelynek rendezője, szereplői (az általa alkotott szójáték szerint: „dreamatis personae”) és nézője is az álmodó szubjektum.⁶⁰ A *Csiga Márton viszontagságai* e tézis felől nézve a Doppelgänger-motívum révén szinte tankönyvi példáját nyújtja a szubjektum álombéli önmagától való elidegenedésének és hasadtságának. Vörösmarty álomelbeszélésében épp az adja a főhős álombéli önmeghasonlásának erejét, hogy önszembesítéssé emeli. Tiló Péter a saját Doppelgängerét nem valamiféle ördögi praktika eredményének tartja, hanem ráébred, hogy a gaztevő Csiga Márton és a bíró Tiló Péter egy és ugyanaz, és immáron együtt állnak az égi törvényszék elé. Azaz Vörösmarty felismeri, hogy a személyiség hasadtságának poétikai ábrázolása akkor bír esztétikai erővel, ha nem számolódik fel teljesen a kettejük egysége, nem válik teljessé az a főhős önmagától való elidegenedése, hanem az egység és különállás paradox együttes létezése ad feszültséget a szubjektumábrázolásnak, és ezen állapot poétikai megjelenítésére különösképp alkalmas az álomelbeszélés. Másfelől viszont Vörösmarty, legalábbis ebben az elbeszélésében, nem engedi érvényesülni az álom okozta személyiséghasadtság és elidegenedés végső következményét: az önfelszámolódást,

vagyis a halált. Ezekben az elbeszélésekben az álom és a halál analógiája tehát nem jelenik meg – Vörösmarty más műfajú írásaiban, verseiben vagy például *A Rom* című verses elbeszélésében erre is találhatnánk példát.

Bár ez a gondolatmenet folytatható lenne Nyíry István vagy Greguss Ágost álomelmélete⁶¹ vagy akár *Az ember tragédiája* irányába, talán az eddig bemutatott szempontok is elég meggyőzőek voltak arra nézvést, hogy Vörösmarty a felvilágosodáskori álomelbeszélés műfajának radikális átalakításával miként fordít át poétikai eljárásá korábbi és korabeli oneirológiai diskurzusokat, és alkot ezzel újfajta, a későbbi szerzők számára is inspiráló poétikai-esztétikai eljárásokat az álomábrázolás ürügyén.

JEGYZETEK

¹ [VÖRÖSMARTY Mihály], *A' holdvilágos este*, Koszorú, 1829, 145–157. Uő., *A' holdvilágos éj = Vörösmarty Mihál' Ujabb Munkái*, 2, *Beszélyek és regék*, Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1840, 109–132. A további kiadások többnyire az 1840-es szövegváltozaton alapulnak. Kritikai kiadása: VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, 13, *Beszélyek és regék, Ezeregyéjszaka 1. füzet*, kiad. SOLT Andor, Akadémiai, Budapest, 1974 (a továbbiakban: VMÖM), 7–18. Német fordítása: Mihály VÖRÖSMARTY, *A holdvilágos éj – Die Mondscheinnacht*, Übers. von Paul KÁRPÁTI, Argumentum, Budapest, 2002, 7–31.

² A „tót” jelző a diákok kapcsán csak a *Koszorúban* megjelent első kiadásban szerepel a novella első sorában („Három árva tót deák mendegélt”), az 1840-es gyűjteményes kötetben, amely ugyancsak autorizált változat, már nem, bár számos egyéb szöveghelyből, például a Petró nagyapjához kapcsolt „neki esik mint tót az alutt tejnek” mondásból lehetett erre következtetni. A kritikai kiadás ez utóbbi változatot vette, feltehetően az ultima manus elve alapján, főszövegnek, ugyanakkor a szövegváltozatoknál nem tüntette fel az első szövegváltozat eltérését. Hogy ez tekinthető-e a nem hivatalos cenzúra miatti delfinológiai túlbuzgóságnak, vagy csupán filológiai baklövés, a fentiek miatt nem teljesen egyértelmű, különösen azért nem, mert ugyanakkor a kommentároknak többször felbukkan a „tót deákok” jelzős kapcsolat, a kötet végén pedig a fotók között szerepel a Koszorúbeli közlés első oldala, természetesen az első sorral együtt. Hasonló filológiai hibák nem idegenek a kötetből: Turóczy-Trostler József jelen novelláról írott tanulmányára (TURÓCZY-TROSTLER József, *A „Holdvilágos éj”: képzettörténeti tanulmány Vörösmarty mesenovellájáról*, Egyetemes Philológiai Közöny 1947, 37–59.) például sokszor hivatkozik a kommentár, de mindig rövidítve a szerzői névvel, anélkül, hogy a teljes címléírást egyszer is megadná.

³ Erről a narratív poétikai formáról lásd Jochen MECKE, *Du musst dran glauben. Von der Literatur der Lüge zur Lüge der Literatur*, DIEGESIS. Interdisziplinäres E-Journal für Erzählforschung, 4 (2015), 18–48.

⁴ VMÖM, 13.

⁵ VMÖM, 18.

⁶ VÖRÖSMARTY Mihály, *Csiga Márton viszontagságai*, Athenaeum, 1/22 (1837), 171–175. és 1/2 (1837), 180–183. Kritikai kiadása: VMÖM, 115–128.

⁷ A Csiga itt valószínűleg beszélő név. A keresztény ikonológia szerint kettős szimbólum: egyfelől a tehetetlenség és a gyávaság megszemélyesítője, másfelől az elégedettség, az elmélkedés, az önismeret, az okosság szimbolikus állata. Mivel a csigák házukat nyálkával lezárva és gyakorta föld alá bújva téli álmat alszanak, és tavasszal mintegy újjáélednek, Krisztus feltámadásának jelképeként is feltűntek a középkori ornametikában (vö. Götz RUEPLER, *Tiere in der Plastischen Kunst des Mittelalters*, Agenda, Münster, 2017, 230–233.). Csiga Márton történetére a tehetetlenség (alvás), az önmegismerés és az újrakezdés (feltámadás) jelentésszintjei egyaránt érvényesek.

⁸ A Tiló szintén beszélő név. Bár a szó fő jelentése 'kendertörés', használták 'kendertörő' és 'guillotine' (nyaktilló) jelentésben is. Ez utóbbi jelentés itt Tiló Péter bírói tisztségére, valamint a hasonmása (és így közvetve saját maga) halálra ítéelésének aktusára utalhat.

⁹ VMÖM, 127.

¹⁰ GALAMB Sándor, *Vörösmarty novellái*, Irodalomtörténeti Közlemények, 25 (1915), 173–189. Fried István Gogol hatása mellett is érvel: „Stellung und Bedeutung der Ende der zwanziger und Anfang der dreißiger Jahre des 19. Jh. geschriebenen, sog. »Märchenovellen« von Mihály Vörösmarty (1800–1855) sind noch nicht geklärt. Diese teils durch das Volksmärchen, teils durch die Romantik angeregten Geschichten sind zu ihrem Großteil den ungarischen Literaturwissenschaftlern noch immer ein Rätsel. [...] Das Doppelgängermotiv, die Schatzsuche, der Hunger und der unstillbare Appetit der fahrenden Schüler stellen die Themen dieser Novellen von Vörösmarty dar, zu denen die Realität des ungarischen Dorfes den Rahmen gibt. Die groteske, parodistische Anschauung, die die sich in die Novellen doch organisch einbauenden, und letztendlich wohl aus der deutschen Romantik stammenden Motive nicht aufgibt, sondern nur gewissermaßen gewichtsloser macht, ist mit Gogols handlungsfördernder Methode verwandt.” FRIED István, *Ziele und Perspektiven der ungarischen literaturwissenschaftlichen Slavistik = Hungaro-slavica*. 1983. IX. International Slavistenkongress, Kiev, 6–13. September 1983, Hg. HADROVICS László, HOLLÓS András, Akadémiai, Budapest, 1983, 43–44.

¹¹ Jó példák erre Cajetan TSCHINK, *Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*, Kaiserer, Wien,

1792 kötetének elbeszélései, amelyekből többnek a fordítása is megjelent az első magyar nyelvű szépirodalmi folyóiratban, az Urániában, és hagyományteremtővé vált a magyar prózairodalomban, vö. SZILÁGYI Márton, *Originalität oder Paraphrase? Die deutschsprachigen Quellen der Zeitschrift Urania (1794–1795) = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, Hg. Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Josef TANCER, Edition Lumière, Bremen, 2002, 249–257. Ezek a történetek szürreális, mitikus vagy mesei narratívára épülnek, amelyet a záró részben a narrátor vagy a történet egyik szereplője racionálisan újraértelmez, megmagyaráz, összhangba hoz a realitással, felszámolva ezzel az eredeti történet fantasztikus karakterét.

¹² VMÖM, 128.

¹³ A pitaval a bűnügyi történetek 18. század végén igen elterjedt és kedvelt műfaja volt. Elnevezését François Gayot de Pitaval francia jogász sokkötetes bűnügyieset-gyűjteményéről kapta. Ezek az elbeszélések híres gonosztevők kapcsán lineáris időrendben mutatják be, hogyan váltak bűnözővé, hogyan követték el egyre súlyosabb vétkeket, és ennek milyen társadalmi és büntetőjogi következményei lettek. Részletesen lásd Jörg SCHÖNERT, *Kriminalgeschichten in der Deutschen Literatur zwischen 1770 und 1890. Zur Entwicklung des Genres in Sozialgeschichtlicher Perspektive*, *Geschichte und Gesellschaft*, 9 (1983), 49–68.; Sarah SEIDEL, *Erfunden von mir selbst ist keine einzige dieser Geschichte. August Gottlieb Meißners Fallgeschichten zwischen Exempel und Novell*, Wehrhahn, Hannover, 2018, 45–130. Meißner pitavaljai népszerűek voltak Magyarországon, Vörösmarty maga is ismerhette, vö. SZILÁGYI Márton, *Latente Anwesenheit. Die ungarische Rezeption der literarischen Arbeiten von August Gottlieb Meißner um 1800 = Angewandte anthropologische Ästhetik. Konzepte und Praktiken 1700–1900 / Applied Anthropological Aesthetics. Concepts and Practices 1700–1900*, hg. Piroska BALOGH, Gergely FÓRIZS, Wehrhahn, Hannover, 2020, 67–78.

¹⁴ Johann Gottlob KRÜGER, *Träume*, Carl Hermann Hemmerde, Halle, 1754. Új, bővített kiadás, Johann August Eberhard előszavával: *uo.*, 1785.

¹⁵ Krüger álomelbeszéléseiről és a műfaj ókorig nyúló gyökereiről lásd Carsten ZELLE, *Johann Gottlob Krügers ethnologische Träume = Der ganze Mensch – die ganze Menschheit: Völkerkundliche Anthropologie, Literatur und Ästhetik um 1800*, ed. Stefan HERMES, Sebastian KAUFMANN, De Gruyter, Berlin, München, Boston, 2014, 37–56.

¹⁶ A magyarországi oneirologiai hagyományról áttekintően lásd BALOGH Piroska, „Az élet álom – csak hogy meddig az?” *Az álom interpretációi a 18–19. századi magyarországi esztétikai diskurzusban*, *Irodalomismeret*, 3 (2017), 5–17.; GURKA Dezső, *Az álom filozófiai értelmezésének kezdetei a 18–19. századi Magyarországon*, *Kaleidoscope*, 9 (2018), 223–233.

¹⁷ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 399–981. Maga az önéletírás 1704-ben íródott.

¹⁸ Magyarországon a menipposzi szatíra felvilágosodáskori változataiból Holberg utópisztikus regénye volt igen ismert, vö. Sigríd PETERS, *Ludvig Holbergs menippeische Satire: Das 'Iter subterraneum' und seine Beziehungen zur antiken Literatur*, Peter Lang, Frankfurt, 1987.

¹⁹ [József/Josip KERESZTURI], *Joseph II. Ein Traum*, Johann Thomas Edlen von Trattner, Wien, 1781. Magyar fordításban is megjelent: Uő, *Álom második Jósefrül*, Landerer Katalin, Buda, 1781.

²⁰ Szerdahely György Alajos tankönyveiről és esztétikatörténeti jelentőségéről lásd BALOGH Piroska, *Aesthetics at the Royal University of Hungary (1774–1843) = Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*, hg. Piroska BALOGH, Gergely FÓRIZS, Wehrhahn, Hannover, 2018, 133–152.

²¹ Wolff oneirologiai nézeteiről lásd Claire GANTET, *Der Traum in der Frühen Neuzeit: Ansätze zu einer Kulturellen Wissenschaft geschichte*, De Gruyter, Berlin, 2010, 429–460. (*Bewusstsein, Einbildungskraft, und Persönliche Identität* fejezet).

²² Andrea ALLERKAMP, *Onirocritica und mundus fabulosus: Traum und Erfindung = Schönes Denken. A. G. Baumgarten im Spannungsfeld zwischen Ästhetik, Logik und Ethik*, hg. Andrea ALLERKAMP, Dagmar MIRBACH, Felix Meiner, Hamburg, 2016, 201–222.

²³ SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai írásai, I, Aesthetica*, kiad. BALOGH Piroska, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 134.

²⁴ HEGEDÜS Béla, *Érzékelés, álom, költészet. Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról = Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, rec.iti, Budapest, 2011, 125–134.; VOIGT Vilmos, *Polylogikai mulatság az álomról és alvásról. Horváth Ádám (1789) és Gaal György (1823) írásai = A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István, MÉSZÁROS Gábor, Rec.iti, Budapest, 2020, 278–298.

²⁵ Többek között *Az Álom* című versében, CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei. Költemények 3. (1794–1796)*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1992, 65. A Csokonai verseiben gyakran felbukkanó álommotívum összefoglaló elemzése ugyan még várat magára, de számos megfontolandó szempontot vetett fel DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdekés költője*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 165–167.

²⁶ Douglas ODEGARD, *Descartes and the Dream Argument*, *History of Philosophy Quarterly* 12/ 2 (1995), 155–164.

²⁷ Az elméleti esztétikával is foglalkozó magyar íróról lásd LENGYEL Réka, *The Sources of Ferenc Verseghy's Handbook of Aesthetics (Usus aestheticus linguae hungaricae, 1817) = Anthropologische...*, 211–224.

²⁸ Ennek rétegeiről lásd *Johann Georg Sulzer – Aufklärung im Umbruch*, hg. Elisabeth Décultot, Philipp Kampa, Jana Kittelmann, De Gruyter, Halle, 2018.

²⁹ Összefoglalását lásd Andrea ALLERKAMP, „Spekulation aus lauter Luft”: *Kants Polemik wider die schlafende Vernunft*, *Cahiers d'Études Germaniques*, 62 (2012), 179–194.

³⁰ „Az Illusio hasonló az álomhoz, és a külső körülmények okozta érzetek és szenvedélyek eltompulását jelenti. Midőn tudniillik csak valamely belső kép(zet)et érzékelünk, amelyhez semmilyen külső hatás nem keveredik,

ezt a képzetet valóságnak gondoljuk; és így a képzelőerőnk erejével egy másik helyre kerülünk át, mely előttünk megrajzolódik, és személyek közé, akiknek képeit látjuk, és rájuk úgy figyelünk, hogy azon dolgokat, melyek körülöttünk vannak, észre sem vesszük. Az esztétikai folyamatban elég, hogy az érzékek eltompulása akkora, hogy az érzékek valós benyomásait épp felülírja vagy kiegyenlítsse. Ezért midőn a költő és a színész olyan hatásosan hat ránk, hogy képzeletünk és érzelmeink, melyek külső helyzetünkhöz tartoznak, gyengébbek lesznek azoknál, amelyeket a színpadon nekünk bemutatott szcéna kelt, akkor ők elérték azt a fokot, ami a színmű célja szempontjából megkövetelendő.” VERSEGHY Ferenc, *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*, 3, *Usus aestheticus linguae hungaricae*, Typis Regiae Universitatis, Buda, 1816–1817, 181–182.

³¹ Johann Georg SULZER, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, Bd. 2, Weidmann, Leipzig, 1774, 1146–1147.

³² Az elmélet háttérben felfedezhető Kames „ideal presence” kapcsán kifejtett álláspontja, amelyet Kames maga is az álomtapasztalattal illusztrál: „As many rules of criticism depend on ideal presence, the reader, it is expected, will take some pains to form an exact notion of it, as distinguished on the one hand from real presence, and on the other from a superficial or reflective remembrance. It is distinguished from the former by the following circumstance. Ideal presence arising from an act of memory, may properly be termed a waking dream; because, like a dream, it vanished upon the first reflection of our present situation. Real presence, on the contrary, vouched by eye-sight, commands our belief, not only during the direct perception, but in reflecting afterward upon the object. And to distinguish ideal presence from the latter, I give the following illustration. Two internal acts, both of them exertions of memory, are clearly distinguishable. When I think of an event as past, without forming any image, it is barely reflecting or remembering that I was an eye-witness. But when I recall the event so distinctly as to form a complete image of it, I perceive it ideally as pasting in my presence; and this ideal perception is an act of intuition, into which reflection enters not more than into an act of sight.” HOME, *Elements of Criticism*, London, Edinburgh, 1762, Bd. 1, 108–109. Az „ideal presence” elmélete gyakori hivatkozási alap volt a 18. századi illúzióértelmezésekben: Jochen SCHULTE-SASSE, *Aesthetic Illusion in the Eighteenth Century = Aesthetic Illusion: Theoretical and Historical Approache*, ed. Frederick BURWICK, Walter PAPE, De Gruyter, Berlin, Boston, 1990, 105–121.

³³ VERSEGHY Ferenc, *Mi’ a Poézis? És ki az igaz Poéta?*, Landerer, Buda, 1793, 72–73.

³⁴ *Uo.*, 73.

³⁵ Lásd 13. jegyzet.

³⁶ GYIMESI Júlia, *Animal Magnetism and Its Psychological Implications in Hungary = The Occult Nineteenth Century. Roots, Developments, and Impact on the Modern World*, ed. Lukas POKORNY, Franz WINTER, Palgrave Macmillan, Cham, 2021, 59–83.

³⁷ GYÁRFÁS Ágnes, *Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter: Jelenséges lélek-mény*, MTA, Budapest, 1990.

³⁸ *Uo.*, 31., 33., 271. A képtársítás és a memória szelekciója kapcsán Bárány Johann August Eberhard populárfilozófusra (1739–1809) hivatkozik, aki Kant vitapartnereként volt ismert (Immanuel KANT, *Der Streit mit Johann August Eberhard*, hg. Manfred ZAHN, Marion LAUSCHKE, Felix Meiner, Hamburg, 1998). Eberhard a témát ismeretelméleti (*Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens*, Voss, Berlin, 1776) szempontból dolgozta fel, esztétikaelméletében (*Theorie der schönen Künste und Wissenschaften*, Im Verlage der Buchhandlung des Waisenhauses, Halle, 1783) nem foglalkozik ezzel a jelenséggel.

³⁹ GYÁRFÁS, *i. m.*, 128–138.

⁴⁰ *Uo.*, 132–133. Bár a mű címét nem adja meg Bárány, a hivatkozás egyértelműen Lodovico Antonio MURATORI *Della forza della fantasia umana* (Pasquali, Venezia, 1745) című művének V. és VI., álomról szóló fejezeteire utal.

⁴¹ Schelling filozófiájának pszichológiai vonatkozásairól lásd Andrew BOWIE, *The philosophical significance of Schelling’s conception of the unconscious = Thinking the Unconscious: Nineteenth-Century German Thought*, ed. Angus NICHOLLS, Martin LIEBSCHER, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 57–86.

⁴² Gotthilf Heinrich SCHUBERT, *Die Symbolik des Traumes*, Kunz, Bamberg, 1814. Magyarországi recepciója feldolgozatlan, de sokat elárul a népszerűségéről, hogy a számos, később idézésre kerülő hivatkozás mellett már 1817-ben szerepel az ajánlott könyvek listáján a korszak vezető magyar tudományos folyóiratában (Tudományos Gyűjtemény, 1/7 [1817], 133.), 1818-ban pedig olvasható itt a kötetre való hivatkozás is (Tudományos Gyűjtemény, 2/5 [1818], 33.). További hivatkozások Schubertre ugyanitt: *uo.*, 12/6 (1828), 75.; *uo.*, 23/2 (1839), 48. Recenzió a kötetéről: *Tudománytár* 9/6 (1842), 517. Német recepciójáról lásd Adalbert ELSCHENBROICH, *Romantische Sehnsucht und Kosmogonie – Eine Studie zu Gotthilf Heinrich Schuberts „Geschichte der Seele” und deren Stellung in der deutschen Spätromantik*, Niemeyer, Berlin, 1974; Klaus BRAND, *Wissenschaft als Religion im frühen 19. Jahrhundert am Beispiel des Mesmerismus*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 66/2 (2014), 128–139.

⁴³ GYIMESI, *i. m.*, 59–83.

⁴⁴ Heinz SCHOTT, *Der Versteckte Poet in Uns: Zur Sprachtheorie in der Naturphilosophischen Seelenlehre von Gotthilf Heinrich von Schubert (1780–1860)*, Sudhoffs Archiv 65/3 (1981), 226–250.

⁴⁵ Matthew BELL, *Carl Gustav Carus and the science of the unconscious = Thinking the Unconscious...*, 156–172.

⁴⁶ Wolfgang Josef GRUNDL, *Die Psychische Anthropologie von Jakob Friedrich Fries – eine historisch-systematische Diskussion zur Philosophie des Geistes*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Julius-Maximilians-Universität zu Würzburg, 2006, 115–137.

⁴⁷ Utalások Carus kötetére: *Tudományos Gyűjtemény* 1/4 (1817), 114.; *uo.*, 10/6. (1826), 116. Almási Balogh Pál részletesebb bemutatója Carusról már Vörösmarty szerkesztősége idején íródott: *uo.*, 12/4 (1828), 68–69. Továbbá: *Tudománytár* 3/10 (1836), 99.; a másik ismertetés itt Carus tájképfestészettel kapcsolatos művére vonatkozik: *uo.*, 4/1 (1837), 349. Utalások Fries kötetére: *Tudományos Gyűjtemény* 1/11 (1817). 101.; *uo.*,

12/9 (1828), 84.; 12/11 (1828), 28.; *uo.*, 19/11 (1835), 65.; *uo.*, 19/12 (1835), 64. 20/1 (1836), 10., 18.; *uo.*, 20/5 (1836), 122.; *Tudománytár* 7/4 (1840), 95., 417–418.; *uo.*, 9/12 (1842), 354.; *uo.*, 10/14 (1843), 27–47.; *uo.*, 11/16 (1844), 12., 297. A magyar pszichológiaoktatás kontextusáról a korszakban lásd Kovács Janka, 'Psychology' in Hungarian? *Knowledge Transfer, Translation, and Adaptation at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries = Crossing Borders, Contesting Boundaries: Proceedings of the 2020 14th MEMSA Annual Conference*, ed. Irini PICOLOU, Medieval and Early Modern Student Association, Durham, 2021, 92–106.

⁴⁸ ALMÁSI BALOGH PÁL, *Álom = Közhasznú esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*, 1, Wigand, Pest, 1831, 178–182. Almási Balogh Pál a *Brockhaus Conversationslexikon* 1830-as kiadása *Traum* című szócikkének szövegét követi kisebb eltérésekkel, többek között a Schubert-kötetre való hivatkozással. Ez nem vonatkozik a magyar lexikon minden bejegyzésére: néhány helyen jelentős eltérések vannak a német eredetitől. Schubert kapcsán lásd még Anm. xxxii.

⁴⁹ „Jene Beschränkung ist dadurch entstanden, daß die Liebe der menschlichen Natur ihren ursprünglichen Gegenstand verlassen, und sich auf einen ihrem Bedürfnisse wenig genügenden Vorwurf auf das Besondere, auf ihr eigenes Selbst gewendet. Erst hier: durch ist die Thätigkeit jenes ursprünglich schöpferischen Vermögens, ein beständiger Zerstörungsprozeß geworden, welcher alles zerstört, was in seinen Kreis kömmt und sich seiner Prinzipien bemächtigt. Vergeblich! eine solche seinem Wesen unnatürliche Richtung vermag nicht bleibend zu werden, jener zerstörend – bildende Trieb, wenn er alles zerlegt hat, was in dem Capacitätsumfang seiner (tödtenden) Liebe gelegen, wendet sich zulegt gegen sich selber, und zerstört sein eigenes Werk, so daß auch hier Hunger und Tod synonym erscheinen.” SCHUBERT, *i. m.*, 202.

⁵⁰ Vö. Alexander KOŠENINA, *Textlogik und Bilddynamik: Kupferstiche zu Werken Johann Karl Wezels = Aufklärung fürs Auge. Ein anderer Blick auf das 18. Jahrhundert*, hg. Daniel FULDA, Mitteldeutscher Verlag, Halle, 2020, 196–209.

⁵¹ Winfried ECKEL, *Wissen und Sehen. Überlegungen zum Problem literarischer Bildbeschreibung = Das visuelle Gedächtnis der Literatur*, hg. Manfred SCHMELING, Monika SCHMITZ-EMANS, Winfried ECKEL, Königshausen & Neumann, Würzburg, 1999, 89–110.

⁵² Milbacher Róbert és Rétfalvi P. Zsófia koncepciója szerint ebben a novellában félelmeket kifejező rémálmorról van szó. (MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyököddel...” A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póris hagyományának vázlata, Osiris, Budapest, 2000, 97–108.; RÉTFALVI Zsófia, *Félelem és vágy között. Romantikus rémálmok-konstrukció Vörösmarty Mihály novelláiban = A fantázia hippogriffje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta, UJVÁRI Nóra, rec.iti, Budapest, 2017, 41–51.) Ugyanakkor a rémálmok, mint azt Henry Fuseli *The Nightmare* című festménye vizuálisan is jól kifejezi, a romantikus művészetben a kiszolgáltatottság létállapotához kötődik, az itt leírt álmok viszont a diákok életöztönének feléledését eredményezi, nem pedig megbénítja őket.

⁵³ Álom és mitológia összefüggése szempontjából fontos kontextus a Magyarországon is ismert Georg Friedrich CREUZER *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (Heyer und Leske, Leipzig, 1810–1812) című műve, aki a görög mitológia szimbolikus vonásait kiemelve voltaképp Schubert szimbólumelméletének kultúrtörténeti megalapozójává vált. Vö. Tuska BENES, *Revelation in Nature from Physicotheology to G. H. Schubert = Uő, The Rebirth of Revelation: German Theology in an Age of Reason and History, 1750–1850*, University of Toronto Press, Toronto, 2022, 99–126.

⁵⁴ Carus álomelméletéről lásd GURKA Dezső, *Role of 'dream' and 'unconsciousness' in the progression of Carl Gustav Carus' image of man = Changes in the image of man from the Enlightenment to the age of Romanticism: Philosophical and scientific receptions of (physical) anthropology in the 18–19th centuries*, ed. Uő, Gondolat, Budapest, 2019, 172–188.

⁵⁵ „Wissen wir nun, daß der Schlaf ein eigenthümliches Befangensein des Bewußtseins im Unbewußten, mit Aufheben des Wissens von einer wirklichen Welt und der Wirksamkeit gegen eine solche, darstellt, so können wir auch begreifen wie in diesem wunderlichen Zustande allerdings die Seele, eben wegen ihres tiefern Eingetauchtseins im Unbewußten, mehr als in ihrem freien bewußten Zustande participiren müsse an jenem Miteinge flochtensein im Allgemeinen und an dem Durchdrungensein von allem Räumlichen und Zeitlichen, wie es dem Unbewußten überhaupt zukommt. [...] Diese sind es denn welche erschaut werden können, wenn der Geist im Unbewußten umfängen ruht, und es ist nur besonders zu erwähnen, daß auch hier noch eine gewisse Poesie des Traumes sich geltend machen kann, so daß zwar manches Entfernte in Zeit oder Raum wirklich als das was es ist erfaßt wird, während andres nicht unmittelbar, sondern durch Vertauschung mit einer irgend wie associirten Vorstellung nur in Form eines Symbols angeschaut wird.” Carl Gustav CARUS, *Psyche. Zur Entwicklungsgeschichte der Seele*, Flammer und Hoffmann, Pforzheim, 1846, 219–220.

⁵⁶ VMÖM, 16.

⁵⁷ Ez a poétikai eszköz E.T.A. Hoffmann álomelbeszéléseire is jellemző, vö. Ricarda SCHMIDT, *Nachttraum, Tagtraum und Rausch bei E. T. A. Hoffmann*, KulturPoetik 19 (2019), 68–84.

⁵⁸ Az ismertetett művek: Johann Ulrich WIRTH, *Theorie des Somnambulismus oder des thierischen Magnetismus*, Scheible, Leipzig, Stuttgart, 1836; Justinus KERNER, *Eine Erscheinung aus dem Nachgebiete der Natur durch eine Reihe von Zeugen bestätigt* [...], Cotta, Stuttgart, Tübingen, 1836. Az ismertetés: [VAJDA Péter], *Criticalai vázlatok. A külföldi irodalmi legújabb 's kitűnőbb termékeiről*, *Tudománytár* 5/1 (1838) 11–27.

⁵⁹ [VAJDA], *i. m.*, 19–20.

⁶⁰ Jennifer FORD, *Coleridge on Dreaming. Romanticism, Dreams and the Medical Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 36–55.

⁶¹ Ezekről részletesen lásd BALOGH, „Az élet álom”, 5–17. és GURKA Dezső, *Greguss Mihály Nyiry István álomfilozófiájával kapcsolatos bírálata a 19. századi álomfelfogások kontextusában*, *FÓRUM Társadalomtudományi Szemle*, 22/3 (2020), 69–81.

DEVESCOVI BALÁZS

Vörösmarty késői apokaliptikája és későbbi hasznosítása

„A kétségbeesés vulkanikus kitörésének tanúi vagyunk, a költő gondolatban előttünk éli át az emberi élet minden szörnyűségét, míg végül e rémteli sötétből felbukkan a béke...”

(Komlós Aladár)¹

Jonathan Bate 2000-ben megjelent *The Song of the Earth* című kötete az angol irodalom egyik első ökológiai olvasója, és egyben az ökokritika egyik mesterpéldája. A borító ismertetője szerint a könyv egyrészt „a természettől való növekvő elidegenedésünkről szól, másrészt viszont briliáns elmélkedés arról, hogy az író mennyire képes visszahozni minket a földre, az otthonunkba”.² Például a negyedik fejezet Keats *Az őszhöz* című versével foglalkozik, bemutatja, hogy az élőlények milyen sokszínűségét látjuk a szövegben, tulajdonképpen azért, hogy közelebb kerüljön az olvasó a Földhöz, érzékennyé váljon a természet szépségei iránt. Nyilván nem véletlen, hogy Bate ezen írása a *Ligetben* jelent meg magyarul, és az is beszédes, hogy a 2005. májusi számban olvasható Orosz Kata- és Szabó Máté-fordítás címe *Egy vers ökoszisztémája*. Számomra azonban nemcsak ezért lett maradandó a dolgozat, hanem azért is emlékszem rá az ezredfordulóhoz közeli olvasásom óta, mert Föld-középpontú elemzéséhez többek közt meteorológiai adatokra támaszkodik, irodalomtudományi és természettudományi ismeretek együttes hasznosításával műveli az ökokritikát. A könyv negyedik fejezetének a címe ugyanis *Major Weather*:³ talán legfőbb törekvése, hogy az ökológiai válságról olvasók számára a romantika idejében született vers érvényes olvasatát adja, és ez éppen az időjárás az ember életében való meghatározó voltának megértését jelenti. *Az őszhöz* az 'ecocide'⁴ időszakában releváns, élő olvasatához Bate javaslatában „annak a tudásával kell kezdenünk, hogy nincs más választásunk, mint együtt élni az időjárással”.⁵ Az értelmezés annak a rögzítésével kezdődik, hogy a szöveg keletkezésekor gyönyörű és meleg volt az ősz: „1819. augusztus 7. és szeptember 22. között 47 napból 38-on tiszta és napos idő volt; a szeptember 15. és 22. közötti héten a hőmérséklet 15-16 Celsius fok körül mozgott, míg a korábbi három évben a megfelelő héten átlagban csak 10-11 Celsius fokot mértek”.⁶ Keats versére azonban Bate Byron a *Sötétség* című költeményével analógiásan tér át, szerinte ennek a szövegnek a kulcskontextusát a keletkezési időpontja időjárása, 1816 júliusának a meteorológiai jelentései adják.

A *Major Weather* fejezet tehát Byron *Darkness* című verse kezdő soraival indul, majd Bate indulásként arról mesél, hogy az 1980-as évek elején találkozott először a költeménnyel, méghozzá a Brit Munkáspárt akkori vezetője, Michael Foot révén, aki a hidegháború vége felé, a nukleáris leszerelést sürgetendő, a nukleáris tél elkövetkezhetőségétől óvando idézte a *Darkness* záró sorait, „Byront profétának üdvözölve, aki előre sejtette, hogy a háború végső soron globális télhez vezet”. Bate azt mondja, a romantikus énje felemelkedett Foot futurisztikus olvasatától, irodalomtudós énje azonban jóval szkeptikusabb volt: „a költemény valójában nem szólhat a nukleáris háborúról”. Második közelítésként az Oxford kiadásában 1986-ban megjelent Byron összes költeménye jegyzetanyagát hozza fel Bate, amiben a szöveg lehetséges irodalmi forrásainak egész katalógusát adják (például *Az elveszett ember* – egy névtelen fordítását 1806-ban adták ki Cousin de Grainville francia regényének, a *Biblia* különböző apokaliptikus sorai, Burnet *Sacred Theory of the Earth* című munkája, a felvilágosodás tudományának különböző közhelyei, Lucretius *De rerum natura*-ja). Bate-nek azonban ezzel a gazdag listával is gondja van: a politikus a jövőbe vitte a költeményt – az irodalomtudomány a múltba zárta, miközben egyik sem felelt arra „a nyilvánvaló kérdésre: mi vitte Byront arra, hogy verset írjon a napfény kihalásáról 1816 nyarán, és mi juthatott az olvasói eszébe, amikor

az év későbbi szakaszában megjelent a költemény”? A jövő és a múlt után Bate a vers jelenére fókuszál, az Oxford-kiadásra hivatkozva rögzíti, hogy a keletkezési időszak öt hétre szűkíthető, 1816. július 21. és augusztus 25. közé, és úgy véli: „a kulcs, amely kinyitja a vers mögötti impulzust, megtalálható egy látszólag lényegtelen megjegyzésében Byron Samuel Rogersnek címzett levelében, melyet 1816. július 29-én datált: »mostanában hülye szítalások – ködök – esők – és állandó sűrűségben volt részünk – hogy azt hinné az ember, Castlereagh kezében vannak a Mennyek országának külügyei is.« A Genfi-tó környékén nyáron az idő állandóan változékony, de 1816-ban Byron különösen kellemetlennek érezte.”⁷ Bate ezek után elmondja, hogy „Svájcban 1816-ban áprilistól szeptemberig 183 nappól 130 napon esett az eső, júliusban az átlaghőmérséklet döbbenetes 2,7 Celsius fokkal volt alacsonyabb, mint 1807 és 1824 között bármikor abban a hónapban”. „Byron didergett Genévában, akárcsak az olvasói Londonban” – folytatja, és hosszan leírja meteorológiai adatokkal a kegyetlen ottani időjárást: „Londonban 1816 júliusában tizennyolc napon esett az eső, és csak egyetlen napon érte el a hőmérséklet a 21 fokot; az előző év ugyanezen időszakában 19 napon volt 21 foknál magasabb a hőmérséklet, és csupán háromszor esett. 21 fok augusztusban csak kétszer fordult elő, miközben egy évvel korábban tizenháromszor. 1816. szeptember 1-jén délben Londonban a hőmérséklet 8 fok volt, az átlagos déli hőmérséklet az előző szeptemberben 17 Celsius fok volt.” Bate végül tágítja a horizontot:

A minta ugyanez volt egész Európában és az Egyesült Államokban. Olvassa el a meteorológiai jelentéseket, és azt találja, hogy 1816 volt a valaha feljegyzett legrosszabb nyár, sőt, gyakran így ismert: „a nyár nélküli esztendő”. A rossz idő silány termést hozott. Svájc példájával folytatva: az éves betakarítást a gazdaságtörténészek egytől hatig terjedő skálán értékelték a terméshozam szerint. 1816 a legalsó, egyes értéket kapta. A rossz termés következtében létfenntartási válság alakult ki, amelyet heves áringadozások, alapvető élelmiszerhiány és az ezzel együtt járó közzavarok jellemeztek.⁸

A rossz idő magyarázatát és a fejezet a *Sötétséggel* foglalkozó részének zárását előbb a Liget-beli magyar átültetésben hozom:

A Tambora vulkán 1815-ös kitörése Indonéziában mintegy 80 000 ember halálát okozta a Sumbawa és Lombok szigeteken. Ez volt a legnagyobb vulkánkitörés 1500 óta. A sztratoszférába került hamu csökkentette az atmoszféra átlátszóságát, megszürtte a napfényt, és így jelentősen esett a felszíni hőmérséklet. A katasztrófa hatása három évig tartott, s egész bolygónkon negatívan befolyásolta a szerves életformák növekedési teljesítményét. 1816-tól a rossz gabonahozam Európa-szerte éhezéshez, majd zendülésekhez vezetett. A kedvező termésátlagok csupán 1819-re tértek vissza. Byron verse sötét színekkel festi meg a történelmi pillanatot: a háború rövid időre szünetel, amíg az emberiség megpróbál összefogni a könyörtelen időjárás ellen. Aztán a napfény hiánya miatt elterjedő éhínség újabb, ezúttal globális háborúhoz vezet. A világméretű küzdelemben végül kipusztul az emberiség. Ha ma olvassuk a *Sötétséget*, Byront akár az ökocídium prófétájának is tarthatjuk.⁹

A kötetbeli záró mondatai Bate dolgozatának így szólnak a *Sötétség* kapcsán:

A vers épp annyira jelenkori, mint amennyire apokaliptikus. 1816-ban a vers bármely olvasójának az elsődleges jelentés bizonyára nem Lucretius vagy de Grainville *Az utolsó ember* című regénye volt, hanem a nap nélküli nyár, amin épp keresztülmétek, és az éhínség, amit ez magával hozott. Azonban bármennyire kortárs is volt, a vers profetikus is marad: milyen messzinek látszik most a hidegháború nukleáris rossz előérzete, milyen közel van az évszakok nélküli, gyógynövények, fák nélküli világ, a folyók, tavak és óceánok néma víziója. Amikor Michael Foot olvasta a *Sötétséget*, a hidegháború kölcsönösen biztosított le szerelése volt a fejében. Amikor mi most olvassuk a *Sötétséget*, Byront akár az 'ecocide' prófétájának is tarthatjuk.¹⁰

Talán nem minden olvasó számára ismert az 1816-os „nyár nélküli esztendő” és az ezt okozó Indonéz Tambora vulkán kitörése. A lényegét az imént láttuk. Részletesebben magyarul például Karátson Dávid a *Földgömb 2015. június–júliusi számában* írt *Apokalipszis 1815/1816* címmel tudomány-népszerűsítő, képekkel illusztrált dolgozatot a témáról. Az indonéz szigetvilág keleti felén, a Flores-tengerrel körülvett Sumbawa szigetén található

Tambora, ez az egykor 4000 m körüli, ma viszont csak 2800 m-es tűzhányó nem tartozik a leggyakrabban működő vulkánok közé. Ám [...] ha néhanapján megrázza magát, akkor azt elemi erővel teszi. Így történt 1815-ben is, amikor a vulkán több mint 1000 év szunnyadás és néhány év ébredés után, április 5-én hatalmas, vagy 30 kilométer magasba csapó robbanással lépett működésbe. Az ún. pliniusi kitörési felhőből messze szóródott a horzsakő, a hamu, ami a pár tízezres lélekszámú sziget településeit már ekkor vastagon belephette.

Majd

néhány nap látszólag lecsendesedett aktivitás után, április 10-én az esti órákban megrázta magát a vulkán, és irtózatos méretű kitörésre került sor. Ezúttal 43 kilométer magasba csapott fel a pliniusi felhő, sok óra hosszat tartó, hatalmas tömegű hamu- és horzsakőszórással; ráadásul a felhő egyre kevésbé bírta el saját súlyát, szélein össze-összeroskadt, és ilyenkor hamuval terhelt, magas hőmérsékletű izzó felhők zúdultak le minden irányba. Míg a hamuszórás „csak” betemette a szigetet – akár többméteres vastagságban –, addig a forró gázok minden élőlényt pillanatok alatt elpusztítottak, megégettek. A kitörési felhőből pedig még 500 kilométer távolságban is 20 centi vastag hamu halmozódott fel.¹¹

Karátson szerint már a lokális károk „is az emberiség legpusztítóbb vulkánkatasztrófájává tennék a Tamborát, de amiért valóban nem túlzás igazi apokalipsziszról beszélni, az a Föld gyakorlatilag egészére kiterjedő, globális éghajlat-módosító hatása volt”.¹² Ezzel kapcsolatban azonban érdemes egy korábbi dolgozatot, Soós István a *História 2010. 4. számában* megjelent, a „*Nyár nélküli esztendő 1816-ban. A Tambora vulkán kitörésének következménye*” című munkáját segítségül hívni. Soós bevezető összefoglalása szerint az „utókor 1816 hűvös és rendkívül csapadékos nyári időjárásáért az indonéziai Tambora vulkán 1815. évi kitörését és a vulkáni hamunak a Föld északi féltékén történt elterjedését tette »felelőssé«. 1816, amely »nyár nélküli esztendő«-ként vonult be a történelembe, különösen Észak-Amerika keleti partvidéki államait, Kanada keleti területeit, továbbá Nyugat-, Délnyugat-, illetve Közép-Európát érintette.” A részletekbe jobban belemenve Soós *A vulkánkitörés nyomán: eső, hó, áradás, fagy* alcím alatt azt írja, a

Tambora kitörése már 1815 nyarától kezdve világszerte éreztette hatását. Az év nyarán hatalmas esőzések voltak, nyomokban áradások keletkeztek. A hőmérséklet visszaesett, a mezőgazdasági növények többsége többhetes késéssel ért be. A hideg idő pedig korán, már október közepén beköszöntött. A tél az előző esztendőkéhez képest igen zord volt. A kén-tartalmú aeroszolnak tulajdonítható az 1816-ban Észak-Amerikában és Európában, de a Kárpát-medencében is tapasztalt „száraz köd” jelensége.¹³

Majd elsőként Észak-Amerikára, másodikként pedig Európára fókuszál. Amerikát mellőzve csupán az Európára vonatkozó, Bate dolgozatából ismerős helyzetet mutató mondatokat idézem:

Nyugat- és Közép-Európában az amerikaihoz hasonló szélsőséges időjárás uralkodott 1815–1816-ban. Számos helyen, de különösen Svájc középső és keleti területein, Dél- és Délnyugat-Németországban (Baden, Württemberg, Bajorország), az ausztriai Tiroiban és Voralbergben szenvedték meg a hűvös és rendkívül csapadékos időjárást, a gyakori áradásokat. Az elvetett gabonának mindössze egyharmadát tudták betakarítani. Svájcban a hegyi kaszálókon a széna a vízben ázott el, az állatokat nem volt mivel etetni.¹⁴

Aki figyelt, az kiszúrhatta, a „nyár nélküli esztendő” szerkezet Soós 2010-es dolgozatát megelőzően Bate 2000-es könyvében is már szerepelt. Ha manapság valaki erre rákeres, az eddig elmondottak korrekt összefoglalását azonnal megkapja, például az angol Wikipedia is hibátlanul hozza. Szó sincs azonban arról, hogy ezt ilyen formában mindig is tudni lehetett. Harangi Szabolcs is írt a bicentenáriumon egy dolgozatot *Egy vulkán, amely megrengette a világot – 200 éve tört ki a Tambora* címmel a Magyar Tudomány 2015/7-es számában. Ő tudománytörténeti szempontú közelítést is nyújt, előbb az akkori laikus véleményt, majd egy tudományos magyarázatot hoz a jelenségre: „A hirtelen zorddá vált időjárás okát a legtöbben egyszerűen istencsapásnak tartották, tudományos magyarázat mindegyikre akkor nem volt. Néhány tudós, mint például Ernst Chladni, arra gyanakodott, hogy nagy tömegű jég vált le a sarki területről, és sodródott dél felé, az állandó nyugatias szelek pedig innen hideget és jelentős csapadékot szállítottak Európa felé.” A laikus magyarázattal természetesen nem foglalkozik, a tudományos hibájának azonban megadja az okát: „Akkor még nem alakult ki a meteorológia tudománya, míg a csillagászati megfigyeléseknek már volt hagyományuk. Nem meglepő, hogy erősebb volt az a vélemény, miszerint napfolttevékenység okozhatta a furcsa klimatikus viszonyokat. Akkor senki sem gondolt arra, hogy az ok egy távoli tűzhányó kitörése volt, Európától vagy tízezer kilométerre.” A tudományos fordulat csupán a 19. század vége felé, a 20. század elején következett be Harangi szerint: „csak a Krakatau 1883-as, majd az alaszakai Novarupta 1912-es kitörése után merült fel először, mégpedig William Jackson Humphreys fizikus volt az, aki 1913 júniusában azt fejtegette, hogy a vulkánkitörések során a légkörbe jutó hamuszemcsék »inverz üvegházhatást« fejtenek ki, és lehűlést okoznak. Ezzel magyarázta az eljegesedés okát is, és elsőként vetette fel, hogy a Tambora 1815-ös kitörése járulhatott hozzá az 1810-es évek második felében tapasztalt, a korábbiaknál is hidegebb és csapadékosabb időjáráshoz.” Majd végül több mint félszáz évvel később, az 1970-es években Hubert Lamb elemzéseinek révén sikerült a vulkanológiának pontosabban megértenie a tűzhányók kitörésének éghajlat-befolyásoló hatását, és csupán a 20. század vége felé és épp a jelen időkben láttuk meg a folyamatokat alaposabban – a mexikói El Chichon vulkán 1982-es kitörése megfigyelésével, aztán a Fülöp-szigeteki Pinatubo 1991-es kitörésének műholdas dokumentálásával. Harangi szerint tehát az ezredforduló táján „indult el a vulkánkitörések klimatikus hatásának robbanásszerű kutatása, ami jelenleg is a tudományos vizsgálatok frontvonalában van”. És ezekben a vizsgálatokban „egyre nagyobb szerepet kap mint kiemelt esettanulmány a Tambora kétszáz évvel ezelőtti kitörése és annak a globális éghajlatra kifejtett hatása. 2015. április 7–10. között vulkanológusok, éghajlatkutatók, történelmi környezettannal foglalkozó szakemberek gyűltek össze a svájci Bernben, hogy a hatalmas kitörés 200. évfordulója alkalmából összegezzék az ismereteket.”¹⁵

A tudománytörténet mellett legalább ennyire izgalmas a „nyár nélküli esztendő” társadalmi és kulturális hatásainak számbevétele. Az angol Wikipedia-szócikk tudományos munkákra való hivatkozásokkal derekas listát ad a Tambora kitörésének társadalmi és kulturális hatásairól. A szócikk a színekben és a festészetben érzékelhető hatással kezdi a felsorolást:

A légkör magas tefraszintje miatt a kitörés után néhány évig köd ült az égen, valamint gazdag vörös árnyalatok jelentek meg a naplementében (ez a vulkánkitörések után gyakori). A Tambora kitörésének ideje, illetve az az előtti években készült festmények azt erősítik meg, hogy korábban nem jelentek meg ennyire feltűnő vörös színek. [...] A képek témái megváltoztak: a reményteljes, könnyed délutánoktól a vallásosság, az ipar, illetve az elmúlás jegyei jelentek meg. A romantika stílusa volt a képek ihletője, ezért a képek nagyon valószínűek voltak a megfestett jelenetekhez, és így valószínűsítik a „pillanatfelvételeket” alkottak a kitörést megelőző és az azt követő évekről. Caspar David Friedrich *A szerzetes a tenger mellett* (kb. 1808–1810) és *Két ember a tenger mellett* (1817) remek példái ennek a hangulatváltásnak.

Egy 2007-es tanulmány, amely az 1500 és 1900 közötti jelentős vulkáni események idején készült festményeket elemezte, összefüggést talált a képekhez felhasznált vörös mennyisége és a vulkáni tevékenység között. A légkör magas tefraszintje szokatlanul látványos naplementékhez vezetett ebben az időszakban, ezt tükrözik J. M. W. Turner festményei is.¹⁶

A festészeti mellett három társadalmi hatást említ a szócikk, a két amerikai nálunk kevésbé ismert, a német feltaláló, Karl Drais a lovak etetésére szolgáló zabhiány által inspirált velocipéd találmányáról viszont magyarul is számos helyen olvashatunk. Végül a vulkánkitörés hatására keletkezett három irodalmi példát említ a szócikk. Byron tudniillik ezen a nyáron a Genfi-tónál nem egyedül, hanem többek közt Mary Shelleyvel és John William Polidorival mulatott. A legismertebb példa, hogy Mary Shelley ekkor írta a *Frankenstein, avagy a modern Prometheus* című rémregényét, Polidoritól pedig *A vámpír* történetét eredeztetik innen. Bár a szócikk nem hivatkozza sem Jonathan Bate, sem más dolgozatát, de a harmadik ihletett irodalmi mű nem más, mint a *Sötétség*, hiszen a „vers képanyaga élesen hasonlít a Nyár nélküli év körülményeihez”.¹⁷

•

Miután visszaértünk Byronhoz és a *Darkness*hez, végre átkanyarodhatunk Vörösmarty Mihály kései apokaliptikájához és ennek későbbi hasznosításához. „Bizonyos szövegek készségesebben válaszolnak az ökokritikai olvasatra, mint mások”¹⁸ – írja tézisformájú *Ecocriticism: What Is It Good For?* című, szintén 2000-ben megjelent munkájában Robert Kern, majd Lawrence Buell 1995-ös *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture* monográfiája bevezetőjét idézi: „a környezet megjelenítése »nyomokban fellelhető a legtöbb szövegben, de igazán csak néhány írásban kap központi szerepet«”.¹⁹ Fájdalom, a nagy romantikus magyar költő versei inkább a kevésbé készségesen válaszolókhöz tartoznak. Tájéleírást az általános műveltség birtokában alig tudunk Vörösmartytól felemlíteni, a *pictura–sententia* poétikai hagyományokat sem látszik követni költészetében, ráadásul van, hogy a szöveg keletkezési időpontja sem tudható: Vörösmarty költeményei kevésbé látszanak „klasszikus ökokritikai” olvasatra alkalmasnak. Kivételként a *Pusztai csárda* és a *Madárhangok* című verseket érdemes megemlíteni – lévén ezek szinte kínálják magukat „hagyományos ökokritikai” vizsgálatra.²⁰

Mégis: észlelhetünk Byron és Vörösmarty sorai között párhuzamot. A *Darkness*ben és *A vén cigány*ban apokaliptikus látomásos sorokat és képeket kapunk, ezek tekinthetők profetikusként, mászt olvashattak ki belőlük saját kortársaik, mint amit az utókor lát meg bennük, egyaránt a múltban gyökerezők (biblikusak és mitikusak), irgalmatlanul jelenkoriak, ám egyben jövőt sejtetők.

Vörösmarty utolsó befejezett versében, a nyomtatásban a Pesti Napló 1855. június 28-i számában napvilágot látott *A vén cigány*ban a környezet megjelenítése nem kap központi szerepet, nyomokban azonban, és annál súlyosabb nyomokban fellelhető. A legfeltűnőbb, hogy a szöveg második és harmadik versszakában a bordal beszélője a megszólított vén cigányt arra buzdítja, zenéje a vad viharhoz legyen hasonlatos, legyen annyira szilaj és örületes, továbbá azt javasolja, a zengő zivatar-tól tanulja dalát, azonosuljon a környezeti elemmel. Szécsi Anita 2021-es *A Vörösmarty lírájában előforduló apokaliptikus képek 21. századi olvasata és ökokritikai vizsgálata* című szakdolgozatában mutatott rá, hogy a

természeti képek a második versszakból vannak jelen a szövegben, hasonlatok formájában és felszólító módú igék mellett [...] Egy romantikára jellemző körmondat által van kifejtve az, hogy miként cselekedjen a vers elején megszólított személy. Természetesen ez sem szó szerinti felszólítás, hiszen befolyásolhatatlan életfunkciók stimulálására buzdít. A harmadik strófa az, ahol az apokaliptikus látvány a befogadó elé tárul, természeti képekben itt sincs hiány. Megjelenik a *zengő zivatar* képe, amely *fákat tép ki és hajókat tördel, életet fojt*.²¹

Ismeretes, hogy a Nyugat nemzedéke, előbb Schöpflin Aladár, majd és főként Babits Mihály, továbbá mellettük Szerb Antal hozott fordulatot a vers értékelésében a Vörösmarty-kortárs befogadók, elsősorban Gyulai Pál értetlensége, érdektelensége után, Babits azonban 1911-es Nyugat-beli esszéje zárásában bár „szent örültségnek” látta a szöveget („Ez egy örült képzetkapcsolása. Ez a vers egy örült verse. De ez szent örültség. Az örült látománya szent látomány.”²²), az örült, zavaros képek sorozatán kívül nem igazán érzékelt mást. Csetri Lajos 1975-ös, a költemény megszerkesztettségét hangsúlyozó elemzése után a Liget műhely szerzői, Levendel Júlia (kétszer is), Bíró Béla és Kállay Géza (szintén kétszer) magyarázták meg az örületben a rendszert (meglepő módon a környezetre

lényegileg nem fordítva figyelmet) 1991 és 2001 között.²³ Ökokritikai szempontból leginkább Mezősi Miklós az Et al. 2021-es, Az irodalom klímapolitikái című számában olvasható A vihar mint a filológia szolgálóleánya című tanulmánya értelmezte a verset, egyben Babits a vers „szent örület” gondolatába is rendszert vive.²⁴

A vers – ha jól olvasom Mezősit – egyrészt önmagában a megjelenő különösen szélsőséges vihar miatt érdekes, és teszem hozzá, a *Darkness*hez hasonlóan iszonyatosan profetikus: a 21. századi olvasó számára megjeleníti a klímaváltozásnak köszönhetően megszorodott szélsőséges időjárási jelenségeket, illetve alkalmas arra, hogy érzékenyvé tegyen humánökológiai problémák iránt. (Már Szegedy-Maszák Mihály is arról írt *Egy költemény változó megítélése* című, 2013-as tanulmánya második bekezdésében, hogy a vers természetesen mindig új olvasatban jelenik meg: „A vén cigány időről időre más és más olvasót teremtett magának, és ezzel együtt más képet rajzolt Vörösmarty Mihályról. E verset nem annyira terméknek (ergon) kell tekinteni, mint inkább a nyelv tevékenységének (energeia) eredményét kell látnunk benne. Képes átalakulni; értelmezését lezáratlannak lehet felfogni.”²⁵) Ezenkívül egy hallucinált hanghatásokkal rendelkező látomás megjelenésének köszönhetően valami új létrejöttét is tartalmazza (miként a „nyár nélküli esztendő” is segítette a továbbélést, hiszen a szólás szerint: ami nem öl meg, az erősebbé tesz).

A *vén cigány* „viharjelenete” (harmadik versszak) vízváltó a költeményben: a cigány a „zengő zivatartól” „*tanulja a dalt*” (a költői én felszólítja, hogy a zivatartól *kell* tanulnia: „Tanulj dalt...”). A *zivatar után* – tehát amikor a költő már túl van a vihar – zenébe oltott – tapasztalatán, azaz költészetét *megmerítette a zivatar zengésében*, a zengő zivatarban, vagyis miután megkeresztelkedett az „ordító, síró, jajgató, bömbölő” viharban [...], tehát a cigány nótája felidézte zivatarban a költői én emberi hangokat, emberi érzésekre és indulatokra utaló hangokat hall („elfojtott sohajtás”, „zokogás”, „őrült lélek” stb.). A harmadik versszak „Tanulj dalt” kezdetű hatsoros mondata a rákövetkező négy soros refrénnel („Húzd, [...] Húzd rá cigány”), majd a következő versszakban a versbeli beszélő a „Kie volt” kezdetű, hatsorosá torlódó kérdésével interpretálja, amit az előző versszakban hallott. A harmadik versszakban a „zengő zivatar” puszta természeti jelenséggént észlelődik; a negyedik versszak kezdő szava, a „Kie” antropomorfizálja az előző versszak viharának zengéséből kihallott hangokat, illetőleg a vihar „kitanulásának” tapasztalati tudásával fölfegyverezve, megnyílnak költője előtt a „mély és hallgatag vermek”. Az ötödik versszakban a „vihar” zúgása a mélyből feltároló ősi, archaikus mítoszokra vet egy-egy fénypázmát. A hatodik versszak az ötödik egy bibliai-mitikus szálát sodorja tovább, és a bűnöktől a tengervíz („keserű lértsd: sós] levében”) általi megtisztulás nagy képéből egy új Noé bárkáját úsztatja elő.²⁶

Mezősi másik környezettel kapcsolatos fontos észrevétele a víz versben betöltött meghatározó szerepe, a viharjelenet közeli vizsgálatakor ír erről.

A harmadik versszakban még puszta természeti jelenség, a vihar (mint csapadék, azaz „zivatar”) a negyedik versszakra átértelmeződik, alig észrevehetően antropomorfizálódik, és a megidézett kataklizmában felbukkan az ember („Kie”, „Mi”, „Ki”). Az ötödik versszak már az emberi történelem mitikus lázadásait idézi fel, a hatodik versszakban a kamera „A vak csillagra” irányul. A „keserű levében” forgó, ama bizonyos keserű gyümölcstől bűnbeesett Föld a felülről érkező tisztító vihartól „tisztuljon meg”. Itt talán „a saját levében fő” kifejezés is megbújhat: („mérgeben fő”), és ezt a mérgezett helyet kell megtisztítani; a „tisztuljon meg” felszólító mód is a tisztulás elkerülhetetlenségére, szükségességére utal.

A szövegben középponti szerephez jutó víz mintegy végigfolyik a vers nagyobbik részét kitevő harmadik, negyedik és ötödik versszakon. A hatodik versszakban a Föld „keserű levével” a fentről érkező „tisztító vihar”, a „zengő zivatar” (implikáltan édes) vize áll szemben – az előbbi az utóbbi által megtisztulandóként. A hatodik versszak – „nyomoru föld / Hadd forogjon” – a negyedik strófa titokzatosan apokaliptikus képét evokálja: „mint malom a pokolban”, és az „annyi bűn [...] dühe” danteivá konkretizálja a képet: a költői logika itt adja meg a megoldást a „Tanulj dalt a zengő zivatartól” sorral induló „rejtvényre”: Mivégre kell oda az a vihar? „Mintha

újra hallanók...”: a tisztító vihar előhossa, evokálja azokat a nagy, dinamikus, turbulens mozgásokat – ha tetszik, emóciókat is –, amelyek újra-végigélése („mintha újra hallanánk”) *conditio sine qua non*-jává válnék az „új világot magába záró” Noé bárkája eljövételének.²⁷

Mezősi értelmezéséből ezen – talán szempontomból legfőbb – két pont mellett érdemes jelezni, mivel környezeti relevanciával is bír, hogy finoman bemutatja a tanulmány a költemény elsődlegesen látszó zeneisége (a zenész cigányhoz szólás) mellett *A vén cigányból* mélyebben „»kihallható« zenei megszerkesztettség”,²⁸ valamint a költemény és Vörösmarty *Lear király*-fordításának vihar-szövegekként való szerves kapcsolatát.²⁹

Bate Byron *Sötétségét* a szöveg keletkezési idejéhez is kötötte, és mivel *A vén cigány* esetében jól adatolt a szöveg alkotásának környezete, Vörösmarty viharát e szempontból is érdemes megneézni. Köztudomású, hogy a költő utolsó befejezett költeménye a krími háború környezetében helyezendő el. A vers a vihart követő 25. sora („Háboru van most a nagy világban”³⁰) Gyulai Pál először 1866-ban megjelent *Vörösmarty életrajza* dekódolása szerint a háború kezdetéhez kötendő: „*A Vén cigányt* az orosz–török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyuladott s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Költői szelleme, melyet honszeretet táplált, s hazafi-bánat emésztett, még egyszer erőteljesen nyilatkozik. Nemzetéhez többé nem szólhatva, önmagát szólítja meg, ő a vén cigány, a vénülő költő.”³¹

Például Vissy Károly *Meteorológia iskolájából* is tudható *Az 1900-as évek előtt* című fejezetből, hogy a krími háború a meteorológia fejlődésében kulcsfontosságot tölt be, az úgynevezett szinoptikus térképeket innentől használják az időjósáshoz (1816-hoz képest már nem istencsapásnak tartva a vihart).

Történelmi tény, hogy a krími háború során, 1854. november 14-re virradó éjszaka a Krím-félsziget mellett, a Balaklavai-öbölben néhány óra alatt elpusztult az egyesült angol–francia hadiflotta. A vereséget azonban nem a cári hadihajók mérték az angol–francia hajóhadra, hanem egy hirtelen érkezett, pusztító vihar. A nagy emberáldozattal és anyagi veszteséggel járó katasztrófát követően bizta meg a francia kormány Le Verrier csillagászt a következő feladattal: vizsgálja meg, hogy az akkor Európában és az észak-atlanti térségben már működő, mintegy 45 meteorológiai állomás adatainak előzetes ismeretében vajon következtetni lehetett volna a vihar közeledtére. A vizsgálat eredménye a várakozáson felüli meglepetést okozott. A katasztrófát megelőző napok megfigyelési adatainak térképre vitelével és elemzésével felismerhető és nyomon követhető volt az a ciklon, amelyhez a szóban forgó vihar kapcsolódott. Ez a felismerés teremtette meg a meteorológián belül egy új szakmai ág, az időjárás-előrejelzés tudományának, a szinoptikának az alapjait.³²

Szécsi Anitáé az adat: nálunk is észlelték ezt a vihart. A Vasárnapi Újság 1854. december 3-i száma a lap legvégén a *Tárogató* rovatban számolt be arról, hogy „[a]ma viharos éj [nov. 13–14. között], mely annyi kárt tett a Szevasztopol körül hadakozó felek hajóiban s másutt, Pesten is fölkereste áldozatát”. A szakdolgozat szemérmesen elhallgatja, hogy az áldozat nem más, mint a Botanikus Kert egy hatalmas növénye (és az őt védő üvegház). A lap 36. számában Fourchroya gigantea név alatt bemutatott egy négyöles virágszárú, másfél százados növényt – a „pesti fűvészkert ez egyetlen példányú óriás növényét kereste fel a vihar, összetörte a fölé épített melegítő üvegtornyot, reáfuvott esőt, havat, s reggel fagyva találták. Teljes kivirágzása után úgy is elérte volna az enyészet. S most meghalt, mielőtt meghalhatott volna! Sirját gyászoló tudósok vették körül.”³³ Szécsi természetesen a kézenfekvő következtetéssel folytatja: „Ha Gyulai elemzését követnénk, és azt feltételeznénk, hogy nagymértékben hatott a vers megírására a krími háború, akkor párhuzamot tudnánk levonni a versbéli vihar-kép [...] és a történelmi vihar között.”³⁴ Az egyik gond ezzel az, hogy a korabeli újsághír talán téves, legalábbis Timár Gábor geofizikus arra hívta fel a figyelmem, hogy Pest és Szevasztopol térben igen messze van egymástól, és időben sem stimmel a november közepén ott, a hó végén pedig itt észlelt vihar azonos volta, arról nem is beszélve, hogy nem szokott a Kárpát-medencébe délkelet felől ciklon érkezni. A Vasárnapi Újság december 3-i, a pesti viharról beszámoló száma előtt november 26-án a címlapon Szevasztopol képét közölték, alapos leírással a városról,

a második cikk címe *Krimi rajzolatok* volt, viharról azonban nem szóltak, a *Tárogató* rovatban pedig ezt írták az itteni időjárásról: „A hirtelen beköszöntött csípős hideget, már a mult hét végén lágyabb idő váltotta fel, mely folyvást tart különféle kiadásban, a ködöt permeteg, ezt egykét marék hó, ismét köd, megint egy kis fényes nap, váltogatják fel egymást.”³⁵ A másik, még nagyobb gondot Szécsi is sietve rögzíti: a költő a verset pár hónappal korábban írta. A kritikai kiadás jegyzetanyaga említi, hogy Gyulai „1854 őszét” is megjelölte keletkezési időként, ez alatt pontosabban azonban a nyár, nyár vége értendő, Baráth Ferenc visszaemlékezésére alapozva szűkebben „a vers keletkezésének valószínű idejét így 1854 nyarára, július–augusztusára tehetjük”.³⁶

Baráth a Vasárnapi Újság 1900. december 2-i tematikus Vörösmarty-számában közölt visszaemlékezésében a költemény keletkezési helyszínét is megadta. A költő „Egressy Galambos Sámuel vendége volt, ennek most is a család kezén lévő pusztáján, Szentkirályon, Laczháza mellett. Az ebéd melletti beszélgetés közben jelen levő barátai gyöngéden unszolták a költőt, hogy írjon már valamit, hiszen az ilyen szomorú időkben van a legnagyobb szüksége a nemzetnek nagy költői vigasztalására. Vörösmarty mindjárt az ebéd után egy oldalszobába vonult, s ott megírta a *Vén cigány* három első versszakát, melyet később otthon fejezett be.”³⁷

Réthy Antal *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig* című gyűjteménye révén történetesen Szentkirályhoz nem messze, Dabasról rendelkezünk 1854-ből időjárási megfigyeléssel (ez inkább véletlen szerencse: szórványosak az adatok időszak és hely tekintetében is). Dabason 1821 és 1850 között állandó megfigyelőhely működött:

Zlinszky László, Pest vármegye egykori főmérnöke és ügyi főigazgatója (szül. 1801) időjárási feljegyzéseit 1821-től haláláig, 1862. december 11-éig rendszeresen vezette. A feljegyzés helye 1851. novemberéig Dabas község (Pest megye), 1855-ig Gödöllő és részben Pest, 1856-tól pedig a Dabas melletti Ordasháza. E feljegyzések eléggé részletes tartalmuknál fogva rendkívül becsesek, mert hiszen hazánkban 1861 előtt rendszeres meteorológia feljegyzések[et] csak a Budai Várban, illetőleg a Gellért-hegyen elhelyezett Csillagdában vezettek, azonban itt is csak 1849-ig (1780-tól). 1850 és 1861 között Pest-Buda több helyén, de rendszertelenül folytak az észlelések; Zlinszky feljegyzései tehát részben pótolják, részben alátámasztják az észleléseket³⁸

– olvashatjuk Réthlynél. Zlinszky László feljegyzése révén tudunk 1854 nyarán viharról: Dabason 1854. „július 1-től 11-éig nagy melegek. 11-én szörnyű szél támadt, nagy eső, jéggel, dörgéssel. Ez után végig száraz meleg. Augustus. Egészen rendkívüli, 15-én kivéve nem esett. Szél minden nap. Estvők és éjjelek annyira hidegek, hogy mindég téli kaputot kellett fel öltetni.”³⁹

Nagy öröm, hogy adatolva tudunk erről az 1854. július 11-i Dabas környéki viharról, de lehet, hogy ez csak a megfelelő időpont miatt tartható a balaklavai viharnál jobban a vers ihletőjének. Talán a viharjelenet mögött nagyobb természeti jelenséget érdemes sejtenünk. Réthy Antal kötetének bevezetőjében Simon Antal a 19. századnak három legjelentősebb eseményét nevesíti, az elsőt 1816-ból, a másodikat 1838-ból, a harmadikat pedig 1863-ból. Vörösmarty a legutolsót, az 1863-as országos aszályt már nem élte meg, a két elsőt azonban igen. A nagy pesti árvízzel most nem foglalkozom, azonban úgy tartom, ahogy a mostani magyaroknak, akik 1980 táján vagy az előtt születtek, az 1987. január 17-i hóesés jelenti a valódi telet és havazást, gondolhatunk arra, hogy a körülbelül 1810 előtt született reformkori embereknek a vihar ab ovo 1816-ot jelentette (Vörösmartyról úgy tartjuk, 1800. december 1-én született, és december 3-án keresztelték).

Réthy kötetében a száraz tények tömegébe szinte irodalmi mértékű dramatizált feszültséget is képes volt beépíteni. A *XIX. században három kiemelkedő és igen jelentős kárt okozó, az egész magyar társadalom életét befolyásoló eseményt emelt ki* különös figyelemmel, az egyéb ingadozásokat, változásokat már kisebb súllyal vette figyelembe. Az *1816. évi téli országos hóvihar*, hosszan tartó szél és hideg szó szerint megtizedelte az állatállományt. A ridegen tartott juhokból, marhákból, sertésekből tízezer számra pusztultak el néhány nap alatt. Az utakon közlekedők több százan fagytak meg vagy tűntek el. A falvakban, városokban elfogyott az élelem, a tüzelő, a gyengébb háztetők beszakadtak a roppant mennyiségű

hó alatt. A házak között az ereszig érő hótörleszkek miatt nem lehetett közlekedni, az emberek lakásukat nem tudták elhagyni. E hatások emberek további százait pusztította ország-szerte. A rettenetes tél miatt rémület és tehetetlenség lett urrá az országban.⁴⁰

Némileg meglepő, de Simon Antal nem írja le a „nyár nélküli esztendő” kifejezést, sőt, 1816-nál csupán télről szól. Pedig Észak-Amerika és Nyugat-Európa mellett a Kárpát-medencének is kijutott a csapásokból („Érdekes módon a kontinens északkeleti, keleti területeit nem érintették az időjárási anomáliák. Svédországban, a lengyel területeken és Oroszország európai részein az évtizedek óta »szokásos« időjárás uralkodott” – írja Soós István a *Históriában*). 1815-től, a Tambora kitörése után meglepően hűvös, zivataros lett az idő. A kellemetlen őszt követte az iszonyatosan szigorú tél, és az 1816-os évet is „rendkívül sanyarúságos, csapásokkal teljes esztendőként” éltek meg az emberek. Soós Istvánt idézem:

Január 28-án egy mediterrán ciklon nyomult be a Kárpát-medencébe északi szél kíséretében, óriási havazást és rendkívül hideg időt okozva. A havazás a következő két napon át szünet nélkül folytatódott. Az iszonyú hideget valóságos „istencsapásként” emlegették még évtizedekkel később is. A február szintén „szenvedhetetlen” hideggel múlt el. Márciusban a folyton fújó nagy hideg szelek az őszi gabonavetéseket szinte teljesen kipusztították. Úgyhogy az őszi árpát és búzát újra kellett vetni. A hónap végén pedig több helyen nagy havazásokkal visszatért a tél. Néhány helyen térdig érő hó esett. Ennek következtében az ország egyes területeit még áprilisban is hó borította. Amikor az idő enyhébbre fordult, a téli csapadék elolvadását követően árvizek keletkeztek, illetve hatalmas állóvizek alakultak ki (Békés, Külső-Szolnok, Jászság, Arad, Bihar).⁴¹

Ilyen tavasz után a

Kárpát-medencében jó három hetet kivéve 1816-ban egyáltalában nem volt nyár. A levegő „homályos, hűvös és szeles volt; annyira, hogy a' köpönyeget, mikor nem esett is, el lehetett szenvedni”. A nap sugarait is alig látták. Augusztus elejéig szinte mindennap esett az eső. Nem csoda, hogy az őszi és tavaszi búza nagyobb része az ország egyes részein elrothadt, betakaríthatatlan maradt. Ahol mégis beérett a búza, ott is alig lett több a termés, mint amennyit elvetettek. A „köd miatt” árpából és zabból is kevés termett. Csupán kukoricából volt elegendő.⁴²

Réthy Antal gyűjtéséből tucatnyi adatot lehetne hozni a borzalmas időszakok érzékeltetésére. Meg-elégszem a január végi északkelet-magyarországi orkán és egy nyári szélzivatáros jégvihar meg-idézésével. Sátoraljaújhelyen „Jan. 29 és 30-ik napján a' mi tájékunkon olyan szél dühösködött, a' milyenre nem emlékeznek még a' legöregebb emberek is. Ha ez orkán nem volt, úgy nékem az orkánról semmi conceptusom nints. Itt a' Református templom sindelyezetjét megszagatta, a' Plébánia tetejét, kéményeit, folyósóját le dütötte, egyszóval azt lakhatatlanná tette.”⁴³ A szélvihar persze nem lokális volt, Tiszaföldváron feljegyezték: „Azon pusztító orkánt, mely jan. 29., 30., 31. annyi házakat s egyéb épületeket megrontott; annyi embert és állatot hóval eltemetett; annyi milliomokra menő károkat tett, méltó volna szorosabban kinyomozni, s a hazával közölni, hogy annak menetele s kiterjedése előttünk ismeretes lenne.”⁴⁴ Július 11-én Ómoravica/Kossuthfalván Bács megyében „az egész Határon végig és keresztül rettenetesen órdító szélzivatarral kavarva olyan Jég-zápor zuzta széljel mindenünket, amivel birtunk, hogy ahoz hasonlót helységünknek legöregebb vénei is, amint állítják, nem tsak az, hogy nem láttak, hanem nem is hallottak soha. A' legkisebb Jegek, amelyek hullottak, a' gyermekek játszó márványához (golyó) a' nagyobbak hiteles megmérés szerint egy Ludtojáshoz hasonlítottak. Két asszonyt és négy gyermeket hoztak halva haza, akiket a' jég agyon vert, többeket pedig félholtan.”⁴⁵ „Július 12-én hajnali 2 és 3 óra között iszonyu orkán dühöngött Versecen, minő századok lefolyása alatt sem észlelhető. A természet szó szoros értelmében széttörte vala bilincseit. Mindenfelől szakadatlanul cikkáztak a' villámok, a' mennydörgés folytonos moraja alapjaiban rendítette meg a' legszilárdabb épületeket; a' zajt növelé az omladozó falak re- csegése és a' halálra ijedt emberek jajveszékése.”⁴⁶

Zárásul az 1816-os évhez és *A vén cigány* viharjelenetéhez az időjárás hazai kulturális hatásairól szeretnék szólni, mutatván, ha ezen év időjárását gyanítjuk Vörösmarty apokaliptikájában, a mű e tekintetben abszolút nem társtalan.

A Tambora kitörésének festészeti hatásával párhuzamba állítva Kisfaludy Károlyt kell felhozni. Soós István írása mellett csupán az illusztráló képek egyike Kisfaludy Károly *Éjjeli szélvész* című olajfestménye a „vihar a romantika festőinek gyakori és kedvelt témája” felirattal. Harangi Szabolcs dolgozatában azonban a festő két képét is hivatkozta, miszerint talán az 1816-os nyártalan orkánt hozó időjárás „ihlette Kisfaludy Károlyt az 1820-as évek elején festett *Éjjeli szélvész* és *Tengeri vész* műveinek sötét tónusú alkotásában”.⁴⁷

Kulturális hatásban a magyar irodalomból több példát is találhatunk. A Népszabadságban 1984. október 27-én Endrei Walter az utópiákról és az ellenutópiákról írt egy cikket (Orwell regényét nem említve). Az írás második részének *A Sötétség és a Tragédia* a címe. Az elején felhossa Shelley horrorregényét, elmeséli a *Frankenstein* nem szokványos keletkezési körülményeit, majd rögzíti, hogy Byron is ekkor írta a *Sötétséget*: „A *Sötétség* egy iszonyatos álom leírása, mely az emberiség pusztulását érzékelteti a kihűlő és eltűnő Nap nyomán: »Kihunyt a fényes Nap, s a csillagok ez örök térben vaksin tébolyogtak, útvészve, a fénytelen s a megfagyott Föld feketén ingott a holdtalan űrben« (Tótfalusi István ford.)”. Endrei eztán a „ma már tudjuk” jelzésével előadja a vulkánkitörést és a „nyár nélküli évet”, a következő bekezdésben pedig rákanyarodik Madách Imre 1861-es drámai költeményére:

Az emberiség e különös élményéhez – és alighanem Byron látomásához – fűződik hazai irodalmunk első nagyszabású utópiája: Az ember tragédiájának utolsó előtti három színe. Már a Fourier eszméitől idegen falanszter jelenetben megjósolja a Tudós, hogy „Négy ezredév után a Nap kihűl”, a következő színben vagyunk tanúi a világűr meghódítása hiú kísérletének, majd az eszkimóvilágban felködlik a byroni vízió: „A Nap mint véres sugártalan golyó áll ködfoszlányok közt” az Egyenlítő felett.⁴⁸

Legalább egy lírai mű is tudatosan számon tartja a „nyár nélküli esztendő”: az erdélyi Papp Attila Zsolt 2018-as, *Az atlantisi villamos* című kötete egy egész ciklusára igaz ez. A verseskötet második ciklusa *A Villa Diodati-töredék* címet viseli. Márkus Béla a Kortárs 2020. novemberi számában írt kritikája szerint a „versek különböző helyzetű – hol tudósító, hol emlékező szerepű, hol monologizáló, hol dialógust kezdeményező – lírai alanyai a katasztrófa érzetétől sújtottan főként a művészet értelmén és hatásán tépelődnek. [...] A világtörténet krónikáiba bejegyzett história: Svájcban, a Genfi-tó partján, Cologny település Diadoti [sic] kastélyának nyaralni vágyó vendégeit – mintegy mellékesen, az angol romantika második nemzedékének olyan alkotóit, mint Byron, Shelley, Mary Shelley, Percy – ki sem engedi a szobájukból az örökös esőzés és a nappali sötétség.” Márkus elmondja a Tambora távoli kitörését mint okozóját a különös nyári időnek, és kiemeli a ciklus *Jég* című versét – a szöveg Byronként azonosítható beszélőjének anakronizmusára való figyelmeztetés nélkül –, amely „mint egy tudósítás ad számot erről: »a szél vulkáni pernyét hord / Indonéziából, ránk záródik / a Villa Diodati. Az ilyen // júniusokban, júliusokban / – a saját történeteink foglyaként – // féljük az Istent istentelenül. / Odakint havas eső, idebent / ülünk a kandalló körül, önnön / domesztikált kísérteteinkkel«.”⁴⁹

A „nyár nélküli esztendő” társadalmi és kulturális hatásai felsorolásánál elhallgattam az angol Wikipedia popkultúrából vett példáit, pedig főként az ezredfordulót követően dalokban, filmekben és regényekben kerül elő a példátlan év, mint a *Doctor Who The Haunting of Villa Diodati* című 2020-as epizódja. Az angol művek mellett büszkeségre adhat okot, hogy egy magyar népszerű történelmi lektúrban is szerepet kap ez az év. Fábián Janka a Libri által 2021-ben kiadott, *Az Anna-bál szerelmesei* című regénye 1816 májusában kezdődik, és húsz év eseményeit adja elő Füreden. Rögtön a szöveg első mondata az időjárást mutatja be: „Az égbolt ólomszürke kárpitján egyetlen napsugár sem hatolt át, sőt, még csak felhők sem látszottak rajta, amelyek legalább valami halvány reményt nyújtottak volna arra, hogy előbb-utóbb azért kibukkan mögülük a nap.”⁵⁰ A második bekezdés átfutja az előző ősztől a mostani tavaszig tartó időszakot, vázolja a mezőgazdaság rossz helyzetét, és Györöky Kálmán lányának a májusi hóesés okát firtató kérdésére adott válaszában – „Nos... nem tudom, mitől esik most a hó, és miért van ilyen hideg, de biztosan van rá valami természetes magya-

rázat”⁵¹ – egy jegyzet tájékoztat a Tambora kitöréséről és a klíma változásáról. Az I. fejezet 2. része júliusban játszódik, a szöveg többször is előhívja a „nyár nélküli esztendőt”. A narrátor később újra és újra rögzíti a szokatlanul kedvezőtlen időjárását: „A nap szinte sohasem sütött ki, az égre mintha valaki egy piszkosszürke függőnyt feszített volna fel, amin nem hatoltak át az éltető napsugarak. Folyton csípős szél fújt, dühödt viharok tomboltak, vagy éppen apró szemű, alattomos eső esett, amitől mindenhol mély, ragacsos sár borította az utakat.”⁵² A szereplők is tudatában vannak a globális klímaváltozásnak. Már az is különös, hogy számon tartják a januári nagy hóesést, mi több, még Bécsben is, azonban arról is tudnak újsághírekből, hogy Európa többi országában szintén cudar a nyár. Különösnek tartják a naplementéket is: „Valóságos színáradatot láthatunk, mintha valami gigantikus tűzijáték lenne esténként az égen... persze, már amikor nem takarja el vastag felhőzet ezt az esti látványosságot.”⁵³ Egészen valószínűtlen, hogy Györöky kocsisának az atya a világvégejós-lásra ellenpontozva racionális, tudományos magyarázattal felel: „Azt hiszem, fiam, hogy valami történetet a világban, tőlünk távol, amiről nem is tudunk, ám valamilyen módon mégis befolyásolja az életünket. Egy nagy katasztrófa következhetett be valahol, azért borítja be ez a hatalmas felhő az egész Földet.”⁵⁴ Ebben a részben ezek mellett többször brutális vihar széllel vagy jéggel csap le a hőszöke (és a regényben 1827 júliusában Vörösmarty Mihály – az ország egyik ünnepelet fiatal költőjeként, „aki a *Zalán futása* című művével az előző évben széles körű népszerűséget és elismerést szerzett magának”⁵⁵ – felbukkan Füreden).

•

Persze, ha egy mai művelt személy Vörösmarty neve mellett a „vihar” szót látja, valószínűleg elsőre nem *A vén cigány* viharjelenetére gondol, hanem egy másik késői versre, az *Előszóra*. Ez a költemény a költő életében nem jelent meg, a kritikai kiadás Waldapfel Józsefet követve 1850–51 telére, télutójára datálja, legújabbán Milbacher Róbert kutatásai fényében azt kell mondanunk, pontosan nem tudjuk, mikor keletkezett a vers.⁵⁶ Így természetesen nem tudunk utánanézni semmilyen ihlető időjárási jelenségnek, csupán azt tudjuk megállapítani, hogy az *Előszóban* talán még *A vén cigány*-ban leírtnál is brutálisabb vihar, pontosabban vész jelenik meg (a tavasz, gyanítható nyár, tél, és ős hajszínnel invokált ős ciklikusság mellett ebben láthatunk környezeti elemeket). A vihar vagy vész (Tóth Dezső 1957-es Vörösmarty-monográfiája óta végképp deklaráltan „allegorikus-szimbolikus”⁵⁷) jelentését pedig az olvasó maga döntheti el. (Szegedy-Maszák Mihály elemzésében a vers világképe leírásában a megjelenő tragikum kapcsán azt írja summázatként: „az *Előszóban* Vörösmarty azt összegzi, amit korábban a nemzeti, egyéni és történeti lét tragikumáról kifejezett. A vers egyszerre szól 1849 magyar nemzeti pusztulásáról, a költői én teljes kilátástalanságáról és a történelem cél-talanságáról.”⁵⁸)

A kortársak szinte egyáltalán nem tudtak az *Előszóról*. Gyulai Pál adta ki először az általa szerkesztett 1863–64-es Vörösmarty *Minden munkáiban*, és a jegyzetében ezt írta: „Hogy egy már elkészült vagy csak egy még elkészülendő műnek volt-e ez előhangja, nem tudhatni. Iratai közt nem találtam egyetlen egy kész nagyobb művet sem, csak egy pár kisebb költemény töredékét s egy-két nagyobb mű tervét, melyek közt az »Örök zsidó« a legkésőbbi. Lehet, hogy az *Előszót* az *Örök zsidó*-hoz írta.”⁵⁹ „A költeményt Gyulai életrajzában nem említi.”⁶⁰ – írja a kritikai kiadás jegyzetanyaga.

A kései verseket és így az *Előszót* a Nyugat, Schöpflin Aladár fedezte fel. Schöpflin 1908-ban *A két Vörösmarty* című írásában allegóriként olvasta a szöveget (szerinte „az *Előszó* a *Vén cigány* előszava”), Vörösmarty életének idejét látta allegorikusan bele. Szerinte a vers

hatása egyenesen borzalmas, ha mint a költő akkori lelki állapotának tükrét tekintjük. Akármennyire rá akarjuk húzni a romantika uniformisát fantasztikus képeire, Vörösmarty azelőtt is romantikus volt, de az ez [sic] egeket csapkodó hang nem a 40-es évek Vörösmartyjé. Aki ezt a verset írta, az egy meghasonlott lélek, egy beteg képzelet, amely már-már közel jár a téboly mesgyéihez. Ahogy a nagy nemzeti pusztulást symbolumokba foglalja, az már nem is fantasztikum, hanem rettentő rémlátomány. S a végén olyan elkeseredett, visszászás gúny van, olyan provokálása mindennek, amire valaha valamit tartott, olyan kholerikus kitörése a féktelen kínlódásnak, hogy az egész költemény úgy hangzik ki, mint egy rekedt

süvöltés. Vörösmarty, aki ki van kelve magából, akinek a végső kín feszítése alatt rikácsolásba fullad a hangja, aki ököllel döngeti az eget!⁶¹

Kappanyos András *Egy romantikus főmű kései kanonizációja* című 2007-es elemzésében alaposan elmagyarázza a szöveg érthetlenségét: „A vers számos képi és logikai inkonzisztenciát, nehezen neutralizálható helyet, a kortársak szemében túlságosan »széles« üres helyet, nehéz kapcsolhatóságot tartalmaz.” Szerinte a tavaszi üdvre következő „vész kitörését logikailag semmi sem előzi meg”, és így „az allegória nagyon nehezen illeszthető a logika keretei közé: egy folyamatos, fáradtságos értékelhalmozó tevékenység (fejlődés) elér egy csúcspontot, és a várt beteljesülés helyett összeomlás, katasztrófa, a romboló erők elszabadulása következik”.⁶² Másrészt összerakja: a költemény egésze allegorikussága a magyar történelem felől hogy áll össze. A tavasz reformkort ad, „az építő folyamat szükségszerűen vezetett 1848-hoz, amikor elhangzott a szó, a szabadság, vagy specifikusabban a nemzeti önrendelkezés szava”. Ennek közvetlen következménye 1849, a világosi bukás, majd az aradi kivégzés: „a vész tombolása és az előző korszak békés építőmunkájának eltörlése, a Bach-korszak tele”.⁶³ Kappanyos továbbá Schöpflinhez hasonlóan Vörösmartyra is vonatkoztatja a szöveget, és ez azért is fontos, mert a költő végtelen magányosságáról szólva ő is egyéb művek kontextusába helyezi.

Ha tehát elfogadjuk dokumentumaspektusukat, Vörösmarty versei arról is tudósítanak, hogy szerzőjük tisztában van a helyzetével: túlélte saját korszakát, akár Lear király, s noha ő nem követett el tragikus vétséget, most éppúgy nincs helye a világban, mint Learnek. Nem véletlen, hogy az *Előszó* vész-képsora vagy *A vén cigány* jégverés-monológja retorikailag olyan közel áll a Lear király vihar-jelenetéhez (III. felvonás, 2. szín). Nem tudhatjuk, hogyan inspirálta egymást kölcsönösen Vörösmarty hangulata és Shakespeare (közben magyarra forduló) szövege, de Lear retorikája már a korszak *Emléklapra* címen ismert első versében is jelen van: „Elkárhozott lélekkel hasztalan / Kiáltozom be a nagy végtelent: / Miért én életem, az már dülva van.”⁶⁴

Vörösmarty kései apokaliptikája értékelésében Schöpflin után Babits Mihály tett nagy lépést. Babits ugyanis nem csupán 1911-ben foglalkozott a költővel (*Az ifjú Vörösmarty és A férfi Vörösmarty* című tanulmányaival a Nyugatban), hanem 1935-ben is Székesfehérvárott, ahol ünnepi beszédet tartott születésének 135. évfordulóján. A beszéd címe árulkodó: *A mai Vörösmarty*. Szónoklatában ugyanis elsődlegesen arra világított rá, a romantikus költő értékelése megváltozott az utóbbi években a világban történt változásoknak köszönhetően:

Ő magán viseli, régi évszázadának nyomain túl, ennek a rettenetes utolsó negyedszázadnak jegyét is. Mintha ő is keresztülment volna a világháborún és az emberiség minden válságán, amit mi, késő olvasók megértünk. Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükéről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni. Annak a költőnek arca volt ez, aki minden dolgok végére jutott, mindennek, ami emberi, megismerte igazi színét és értékét. A „vén cigány” arca, aki túl van már minden borok és zenék mámorán, már nem is maga zenél, hagyja a világot beszélni, és jól tudja, hogy a világ énekének refrénje: Nincsen remény!⁶⁵

Babits az első világháború fényében látta Vörösmartyt megváltozni (még ahhoz a Vörösmartyhoz képest is, aki „lázás és ragyogó dekadens, a csillagok és messzeségek szerelmese, a világ tarkaságának az a különös mártírja” volt, akivé éppen fiatal nyugatos szemeikkel büvölték), és bár a kései Vörösmarty-versekről szólt, éppen az *Előszót* nem idézte beszédében, nem állíthatjuk tehát, hogy a szöveg vésze direkt a nagy háború borzalmait jelentette számára (de azért eléggé úgy tűnik). Egy következő nemzedék szintén az ő életük iszonyatát és rémségeit érzékelt világosan az *Előszó* képeiből és soraiból. Az újhaldas Nemes Nagy Ágnes eredetileg rádióműsor-beszélgetésben fogalmazta meg verselemzéseit, amiket aztán 1988-ban *Szöke bikkfák* címmel a Diákkönyvtár sorozat-

ban adott ki. Az *Előszó* vész-képéről már elragadtatottan beszél, a vers végtelenbe való fokozása itt már szerinte elképesztő magasságokba ér, és bizony olvasatukban a költő apokaliptikájába a második világháborút vizionálták.

Vörösmarty látomásai [...] nem azért olyan kínzók és nagyok, mert [...] nagy fantáziából fakadnak [...], hanem mert nagy a hitelességi fokuk. [...] Micsoda kép például ez a Nyomor, amint óriási, támolygó alakja leroskad, és gyámoltalan fejét úgy fekteti egy kontinens elhamvadt, lebombázott romvárosaira, mint a hajléktalan egy égett szagú kőre! Micsoda jelző például ez a gyámoltalan! A mitologikusan öldöklő erőszak után hirtelen a gyöngeség, a szívszorító kiszolgáltatottság jelenik meg általa, s vele a költő részvéte, nem részvéte: részvétele a kiszolgáltatottak támolygó sorsában.⁶⁶

A verselemzés végén Nemes Nagy továbbá himnikusan arról beszél, hogy a művészet „egyszerűen minőségénél fogva mindig élni segít” („Aki másképp látja az irodalmat, vegyen szemüveget”), és ennek megfelelően meggyőződéssel jelenti ki, hogy az „*Előszó* pedig extra mértékben – talán nagyságánál fogva? – tartalmazza a túlélés vitaminjait”. Bezárólag elemzéséhez és a művészet tanításának aprócska alanyi bizonyítékaként bevallja, írói csoportjuk számára mit jelentett a vers: „az *Előszó* néhányunknak valósággal csoporthimnuszunk lett egy időben, együtt ülve elnémitott, ázott költők az ötvenes évek alagútjai mélyén”.⁶⁷

Martinkó András az 1975-ben megjelent *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig* tanulmánykötetben szereplő verselemzésében Nemes Nagyhoz hasonlóan lelkesen ír a szövegről. Az *Előszó* középső részét páratlan szépségű, döbbenetes vízióknak írja, ami egyrészt a romantikus festészet „jelenetező tablókban láttatását” idézi, másrészt előhossa a lázadó, drámai zeneműveket. („Ahogy itt »ordít a vész«, »mint egy veszetté bősziült szörnyeteg«, ahogy a népek átkozódnak a »csonthalmok közül«, abból kihallani Liszt és Berlioz, de legfőképp a »gesamntes Kunstwerk« titánjának, Wagnernak világot rázó muzsikáját is.”)⁶⁸ Fontosnak gondolom Martinkó két társművészetet behozó asszociációját, szövegelemző megjegyzései (mert „mindezt Vörösmarty persze a nyelvi művészetének eszközeivel végzi el”) azonban szintén fontosak, és Nemes Nagy észrevételeinél interpretálabbak:

Ami elsőnek szembeötlik ebben a nyelvi művészetben: a szavaknak bámulatos belső energiája, polárisan szélsőséges erőteljessége és kitágító tartalmi gazdagsága: a vésznek „vérfagyalag keze” van, „az *elsötétült* égnek arcain” a villámok „*vad fény*” rajzolják az isteni haragot, a vész „*veszetté bősziült szörnyeteg*”, „*irtóztató* nyomában / *Szétszagatott* népeknek átkai” hangzanak... Az is megfigyelhető, hogy ezt az energiatöltetet – valódi romantikus módra – többnyire *jelzők* hordozzák, a nyelvi festészet eszközei. De a dráma szófaja az *ige*. Drámai tartalmú igék nélkül nincs dráma. De itt van: „A vész *kitört*”, lábai emberszívekben *dúlnak*, az élet *meghervadt*, „A szellemek világa *kialudt*”, az isteni haragot villámok *rajzolják*, „És folyton folyvást *ordított* a vész” stb.⁶⁹

Barta János az Irodalomtörténet 1950-es évfolyamában Vörösmarty patriotizmusáról írt az egész életművet áttekintve – váratlan, de ebben a dolgozatban került az *Előszó* allegóriája a nemzetinél tágabb perspektívába: „Vörösmarty mítoszalkotó képzelete hatalmas, kozmikus katasztrófa látomásává növeli meg a szabadságharcot: a kitört vihar egész világra szólt, nyomában üressé vált a föld. A költői képzelet, az arányok megnövelésével, az egyetemesség sugalmazásával már sejti, hogy az, ami történt, nemcsak magyar ügy volt, a bukás nem egyetlen nemzetet érintett.”⁷⁰ Szécsi Anita 2021-es szakdolgozatában Barta kiterjesztésére támaszkodva meri leírni véleményét, miszerint

a mű azért nem tudta aktualitását veszteni, mert örök érvényű, egyetemes motívumok vannak jelen benne, melyek minden környezetben más mondanivalóval hatnak. Az *Előszó*ban megjelenő végletekig fokozott természeti katasztrófa *A vén cigány*hoz hasonlóan egy hatalmas vihar képében az egész bolygón kiterjed. [...] a természet oldaláról megközelítve egy

mindenre kiterjedő természeti romlásnak lehetünk tanúi, amikor a versben a költő városokat és népeket említ.⁷¹

A vén cigány és a Sötétség között vont párhuzamok után átültethetőnek tűnnek Bate a *Darkness*-ről írt mondatai az *Előszóra* is. A vers épp annyira jelenkori, mint amennyire apokaliptikus. Továbbá bármennyire kortárs is volt, a költemény profetikus is marad: milyen messzinek látszanak a múlt nagy válságai, és milyen közel tűnik az évszakok nélküli, gyógynövények, fák nélküli világ, a folyók, tavak és óceánok néma víziója. Ha ma olvassuk az *Előszót*, Vörösmartyt akár az 'ecocide' prófétájának is tarthatjuk.

•

Babits Mihály az első világháború tapasztalataival a háta mögött 1935-ös beszédében „a mai Vörösmarty” arcát az utolsó hat év költeményeiben látta meg, a „szegény magyar költő” önarcképét a *[Fogytán van a napod...]* töredékben fedezte fel. Az utolsó hat év versei közé azonban becsempészett egy – a kritikai kiadás szerint – 1846. május előtti költeményt is, amelyben „hagyja a világot beszélni, és jól tudja hogy a világ énekének refrénje: *Nincsen remény!*”⁷²

Ez *Az emberek* című költemény, amit Gyulai 1863–64-es kiadása óta úgy tartunk számon, hogy Vörösmarty „az 1846-ki gallíciai lázadás benyomásai alatt írta”.⁷³ Babits nincs egyedül ennek a szövegnek az időben hátrébb rakásával. Levendel Júlia azt írja az 1991-ben megjelent *Liget*-könyvében, hiába tudta, hogy „1846 tavaszán, a galíciai események hatására született”, érzékei „valahogy későbbre tolták, a szabadságharc bukása utáni versek közé. Ilyen végletes keserűséggel-káromlással mintha nem szólhatott volna a reformkor idején.”⁷⁴ Levendel azonban esszéjében nem a szöveg refrénjét tartja a legkiemelkedőbbnek, hanem az utolsó, végkövetkeztetést nyújtó VII. szakasz első tagmondatát.

Az utolsónak választott Vörösmarty-költemény esetében az *Előszónál* is jobban recepciótörténetre szorítkozom, a vers egy nagyon speciális hatását prezentálom, amelyben az látszik, hogy az utolsó szakasz nyitó tagmondatában a Földet kizsákmányoló emberiség (az európai ember) jelenik meg (és pár egyéb sor is ebben a kontextusban hasznosult).

Levendel Júlia esszéje címének a záró versszak első tagmondatát választotta: *Az ember fáj a földnek*. Azt írja,

Az emberek a kegyetlen megvilágosodás verse; a történelem brutalitása a metszően éles fényben hirtelen törvényszerűnek látszik, s az ember beleborzong: nincsen remény. A római számokkal is elkülönített szakaszokban az idő, az ember-történet kavargog, bugyog – nagy korszakokat, nagy problémákat sűrítve. [...] A történelem halmozott igazságtalansága után a legnagyobb csalódást az okozza, hogy a felvilágosodott, a fausti ember ideája a valóságban másnak mutatkozik. „Ez az órült sár, ez istenarcu lény!” [...] A teljesség ígérete helyett a torzulat, a közöttesség-formátlanság létezik és pusztít. Magyarul ennél iszonyatosabbat nem írt le senki: „Az ember fáj a földnek.” [...] S hogy a fausti ember-ideál helyén talált valóságos, történelemben lökött ember, a lehetőségeit elszalasztó, föl sem ismerő európai ember jelenik meg – s fáj a földnek –, azt a két kulturális utalás is bizonyítja: a görög és a bibliai mítoszból választott.⁷⁵

Kovács Gábor ugyancsak a *Liget*-ben, a 2007. augusztusi számban *Frankensteintől a zöldekig: A modern kultúrkritika és a gép* című esszéjében Vörösmarty szavait használta jelöletlenül az ökológiai szemléletről és az azt negligáló emberi fajról írva, Levendel verselemző megjegyzéseihez egészen hasonló gondolatokat lefektetve:

A zöld világnak központi magja értelem szerűen az ökológiai szemlélet, amelynek egyik úttörője Lewis Mumford volt. Eszerint az élővilág alapvető jelensége az élő szervezetek egymásrautaltsága és összekapcsolódása élő rendszerekké, vagyis ökoszisztémákká. Azt kell legelőször megérteni – mondják –, hogy nincs külön élőlény és külön környezet; a kettő nem választható el egymástól. A környezet végső soron az a mód, ahogyan az élő

szervezetek összekapcsolódnak. A természet bonyolult és érzékeny visszacsatolások során újra és újra megújuló homeosztatisz rendszer. Ezek a visszacsatolások akadályozzák meg, hogy valamely faj az adott ökoszisztémában túlságosan elszaporodjék, és ezzel felborítsa annak finom egyensúlyát. Az emberi faj azért vált a bioszféra neuralgikus pontjává – az ember fáj a Földnek –, mert valamennyi faj közül ez az egyetlen, amely technológiája révén képes, hogy ne csak passzívan alkalmazkodjék környezetéhez, hanem aktívan át is alakítsa.⁷⁶

Lányi András pedig 2010-ben a L'Harmattanál megjelent, *Utak az ökofilozófiához* alcímű kötetének választotta Vörösmarty *Az ember fáj a földnek* szavait főcímmül.⁷⁷

Esszé- és társadalomtudományi szerzők munkái mellett Vörösmarty sorai egyszerű blog-bejegyzésben is hasznosultak. Arról nem tudok, hogy Vörösmarty bármelyik apokaliptikus szövege akár a hidegháború időszakában (itthon ugyebár ekkor szabad politikai gyűlést nem is lehetett tartani),⁷⁸ akár manapság klímátüntetésen⁷⁹ előadásra került volna. Az *Útjelző* című, keresztény szellemiségűnek látszó ifjúsági online magazin 2022. január 20-i *Mit mond az Írás?* rovatbejegyzése azonban éppen ezt teszi. Prancz Zoltán az olvadozó Föld képével illusztrált bejegyzése első mondata versidézet, és a szerző és a verscím megjelölése („Az ember fáj a földnek” címmel van kiemelve, a kép látható alatta, eztán folytatódik a mondat) – a bejegyzésnél keresve sem lehetne találni Vörösmarty szavainak beszédesebb ráolvasását a jelen ökológiai kihívásokra.

Az 1846-ban, egy sok szempontból a mi napjainkhoz hasonló, radikális történésektől és változásoktól szabdalt korszak körülményei között született sorok lélegzetelállítóan tömör képekbe sűrített vízióját adják az emberiség egész történelmének és sorsa kilátásainak. Vagyis kilátások helyett inkább kilátástalanságot kell mondanunk, hiszen a komor üzenet a legkevésbé sem sugároz optimizmust, a refrén pedig egyenesen drámai erővel sulykolja: „Nincsen remény!”

– rögzíti az első bekezdés. A folytatás a vers részletes elemzése helyett annak a „természeti katasztrófától fenyegetett korunk szempontjából néhány rendkívül időszerű gondolatát” emeli ki és kommentálja. Az észrevett gondolatok: a föld kizsákmányolása, a túlnépesedés,⁸⁰ a társadalmi igazságtalanságok és az önző ember.

Kezdve mindjárt a címadóként választott sorral – „Az ember fáj a földnek” –: a föld, avagy a természeti erőforrások által eltartott, de ezzel visszaélő, a földet kizsákmányoló, sőt azt mintegy megsebző emberiség képét idézi elénk. A túlnépesedés problémája – ami Vörösmarty korában még fikció volt, s elsősorban Thomas Malthus angol közgazdász elméletéből táplálkozott – félreérthetetlenül jelenik meg mint a háborúk által megtizedelt, de a békeidő tüneményével helyesen élni mégis képtelen emberiség átka: „És hosszú béke van s az ember / Rémitő szapora, / Talán hogy a dögvésznek egyszer / Dicsőbb legyen tora”. A globális túlnépesedés ma már szinte közhely, mint ahogy a súlyos társadalmi igazságtalanságok megléte is tagadhatatlan, amelyeket minden technikai és kulturális fejlődés ellenére sem sikerült meghaladni: „Mi dús a föld, s emberkezek még / Dúsabbá teszik azt, / És mégis szerte dül az inség / S rút szolgaság nyomaszt. / Így kell-e lenni? vagy ha nem, / Mért oly idős e gyötrem? / Mi a kevés? erő vagy az erény? / Nincsen remény!” Vörösmarty nem hagy kétséget afelől, hogy a megannyi gyöttrő, paradox jelenségnek, amely háborúk, nyomor vagy akár ökológiai válság formájában jelenik meg, valójában közös, etikai eredete van: az önzés, azaz hogy páratlan szellemi képességeit az ember a szűk látókörű önérdékek szolgálatába állítja: „Istentelen frígy van közötted, / Ész és rossz akarat!” – olvassuk a 6. versszak felütésében, vagy az ugyanezt a versszakot lezáró, az ember teremtésének genezisbeli leírását parafrázáló sorokat is említhetnénk: a föld porából formált „istenarcú lény” „örült sárrá” történő visszaalakonyodását.

A rövid bejegyzés végül két költői kérdéssel zárul: Megjavul-e az emberiség? Próféta-e Vörösmarty Mihály?

De képes-e valaha megjobbulni az emberiség, ha úgy tetszik, észhez térni, tanulni gyászos múltjából? A költő a legkevésbé sem derülátó e tekintetben. Olyannyira nem, hogy az utolsó versszakot, amely az egész vers végső üzeneteként világosan tagadja ezt, még a komor refrén megduplázása is nyomatékosítja: „Az ember fáj a földnek; oly sok / Harc- s békeév után / A testvérgyűlölési átok / Virágzik homlokán; / S midőn azt hinnők, hogy tanul, / Nagyobb bünt forral álnokúl. / Az emberfaj sárkányfogvetemény: / Nincsen remény! nincsen remény!” Vajon prófétának bizonyul-e Vörösmarty?⁸¹

JEGYZETEK

¹ KOMLÓS Aladár, *Vörösmarty Mihály, A vén cigány = Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Gondolat, Budapest, 1975, 380–381.

² https://books.google.hu/books/about/The_Song_of_the_Earth.html?id=QYZmAAAAMAAJ&redir_esc=y (Az én fordításom – D. B.; a letöltés időpontja: 2023. május 30.)

³ A fordítók jelzik, hogy Bate szövegének idézett részlete a *Studies in Romanticism* 35/3, 1996. kiadványban jelent meg, *Együttélés az időjárással (Living with the Weather)* címen.

⁴ Nehéz lefordítani az 'ecocide' szót, talán jobb meghagyni eredetiben. Bate szövegében a Ligetben olvasható magyar változatában Orosz Kata és Szabó Máté egyszer 'ökocídium'-nak, máskor viszont 'globális felmelegedés'-nek fordítják. Az 1998-as Országgh László–Magay Tamás *Angol–magyar nagyszótárban* nem szerepel 'ecocide', és sem a Tolcsvai Nagy Gábor 2007-es *Idegen szavak szótárában*, sem a Láng István főszerkesztésében készült *Környezetvédelmi lexikonok* 1993-as első, majd 2002-es második, bővített kiadásában nem található 'ökocídium'. Majd látni fogjuk: viszont Sükösd Miklós egy 2003-as, médiával foglalkozó tanulmánya címében is szerepel. Az 'öko-' (gör.) előtagként 'élőlény v. élővilág és környezete közötti viszonytal való kapcsolat, környezet-' jelentésű; a '-cid' (lat.) utótagként 'ölő, pusztító (élőlény, anyag)' jelentésű. (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Idegen szavak szótára*, Osiris, Budapest, 2007, 761., 175.)

⁵ Jonathan BATE, *The Song of the Earth*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2000, 102. (Az én fordításom – D. B.)

⁶ Jonathan BATE, *Egy vers ökoszisztémája*, ford. OROSZ Kata, SZABÓ Máté, Liget, 2005/5, 83.

⁷ Jonathan BATE, *The Song of the Earth, i. m.*, 95–96. (Az én fordításom – D. B.)

⁸ *Uo.*, 96–97. (Az én fordításom – D. B.)

⁹ Jonathan BATE, *Egy vers ökoszisztémája, i. m.*, 82–83.

¹⁰ Jonathan BATE, *The Song of the Earth, i. m.*, 98. (Az én fordításom – D. B.)

¹¹ KARÁTSZON Dávid, *Apokalipszis, 1815/1816: 200 éve tört ki az indonéziai Tambora*, Földgömb, 2015. június–július, 57–58.

¹² *Uo.*, 60.

¹³ Soós István, „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban: A Tambora vulkán kitörésének következménye, *História*, 2010/4, 24.

¹⁴ *Uo.*, 25.

¹⁵ HARANGI Szabolcs, *Egy vulkán, amely megrengette a világot: 200 éve tört kis a Tambora*, Magyar Tudomány, 2015/7, 875–877.

¹⁶ *Year Without a Summer*, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Year_Without_a_Summer (Az én fordításom – D. B.; a letöltés ideje: 2023. május 24.)

¹⁷ *Uo.* (Az én fordításom – D. B.)

¹⁸ Robert KERN, *Ecocriticism: What Is It Good For?*, *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, Vol. 7, No. 1, Winter 2000, 11. (Magyarul: Robert KERN, *Mire jó az ökokritika?*, ford. OROSZ Kata, SZABÓ Máté, Liget, 2005/8, 90.)

¹⁹ Lawrence BUELL, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*, The Belknap Press, Cambridge, MA, 1995, 7.

²⁰ Itt érdemes az olvasó figyelmébe ajánlani a pannonhalmi főpaptsági Szent Gellért Főiskola hallgatóinak doktori értekezései sorozat 22. füzeteként a Pannonhalmi Szemle kiadásában 1938-ban megjelent munkát: PADOS Ottokár, *Vörösmarty természetszemlélete*, k. n., Budapest, 1938.

²¹ SZÉCSI Anita, *A Vörösmarty lírájában előforduló apokaliptikus képek 21. századi olvasata és ökokritikai vizsgálata*, Szakdolgozat, ELTE BTK, 2021, 18–19.

²² BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, Nyugat, 1911/24, 1061.

²³ CSETRI Lajos, *A vén cigány (Elemzés)*, = „Ragyognak tettei...” *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Fejér Megyei Tanács, Székesfehérvár, 1975. LEVENDEL Júlia, *Az ember fáj a földnek = Uő, Időzés*, Budapest, é. n. [1991], (Liget-könyvek). BÍRÓ Béla, *Vers-paradoxon*, Liget, 1996/12. KÁLLAY Géza, „örült lélek”: *Ismét A vén cigányról*, Liget, 1997/2. KÁLLAY Géza, *A pusztulás vízióinak nyelve Vörösmarty kései verseiben és Lear-fordításában*, Liget, 2001/3. LEVENDEL Júlia, „tán vendéghajat veszen”, Liget, 2001/3.

²⁴ *A vén cigány* recepciótörténetét a kritikai kiadás foglalta össze, Szegedy-Maszák Mihály *Egy költemény változó megítélése* című tanulmánya alaposabban tette ezt meg, noha különös módon a Liget-dolgozatok nem kerülnek nála említésre. A recepciótörténet újabb jelentős eleme *A tizenkét legszebb magyar vers A vén cigány* kötete

(Szegedy-Maszák dolgozata is itt jelent meg eredetileg, Mezősi Miklós tanulmánya korai változata ebben *Vonóból bot. „Zengő zivatar”, „elfojtott sohajtás” és egyéb hangszerek: Lear király zenél A vén cigányban?* címmel olvasható, míg Bíró Béla Liget-beli 1996-os tanulmánya minimálisan átszerkesztve került újraközlésre): *A vén cigány. A Székesfehérváron és Kápolnásnyéken 2011. április 20–22-e között rendezett A vén cigány-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, alkotó szerkesztő FÜZFÁ Balázs, Savaria University Press, Szombathely, 2012.

²⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Egy költemény változó megítélése* = Uő, *A mű átváltozásai*, Kalligram, Budapest–Pozsony, 2013, 21.

²⁶ MEZŐSI Miklós, *A vihar mint a filológia szolgálóleánya: Vörösmarty: A vén cigány és a lear király fordítás* = *Et al. Az irodalom klímapolitikái*, 2021, 59–60. (<http://etal.hu/kotetek/az-irodalom-klimapolitikai-2021/mezosi-a-viharmint-a-filologia-szolgálóleanya-2> – a letöltés ideje 2023. május 30.)

²⁷ *Uo.*, 62.

²⁸ Mezősi elősorolja: „Vihar, zene és hangszer együttese Vörösmarty lírájában *A vén cigányt* megelőzően is megjelenik, például az 1826-ban keletkezett, töredékben maradt elbeszélő költeményben, *A délszigetben*. A zene tematizálásának »leghírhedtebb« példája kétségkívül a Liszt-óda, az 1840 végén írt *Liszt Ferenchez*” (*Uo.*, 54.). *A vén cigány* mélyszerkezeti zeneisége feltárásánál pedig Fried István *Ut musica poesis: Vörösmarty költészetének zeneisége* című, a *Tempevolgy* 2018/2-es számában megjelent tanulmányára támaszkodik.

²⁹ Ezt a témát elsőként Jakabfy László vetette fel 1941-ben (*Az angol irodalom és a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász*), gyanúját Csetri Lajos erősítette meg 1975-ös *A vén cigány*-elemzésében, újabban Kállay Géza vesézte ki fentebb már említett második, 2001-es Liget-beli dolgozatában, majd Milbacher Róbert az először szintén 2001-ben megjelent *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról* című tanulmányában.

³⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *A vén cigány* = Uő, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Akadémiai, Budapest, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 3), 194.

³¹ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Franklin-Társulat, Budapest, 1890³, 303.

³² VISSY Károly, *Meteorológiai iskolája*, Glia Kft.–OMSZ, h. n., 2003. A kiadvány eredetileg atlasz és CD formában jelent meg, majd közkinccsé tették az Országos Meteorológiai Szolgálat [met.hu](http://owww.met.hu/omsz.php?almenu_id=misc&pid=metsuli&mpx=&pri=0&sm0=&dti=1&tfi=0) oldalán: http://owww.met.hu/omsz.php?almenu_id=misc&pid=metsuli&mpx=&pri=0&sm0=&dti=1&tfi=0 (A letöltés ideje 2023. május 30.)

³³ Vasárnapi Újság, 1854/40, 361.

³⁴ SZÉCSI Anita, *A Vörösmarty lírájában előforduló...*, *i. m.*, 20.

³⁵ Vasárnapi Újság, 1854/39, 344.

³⁶ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, *i. m.*, 576.

³⁷ BARÁTH Ferenc, *Vörösmarty és a forradalom*, Vasárnapi Újság, 1900/48, 794.

³⁸ RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*, OMSZ, Budapest, 1998, 2:1225.

³⁹ *Uo.*, 2:1232.

⁴⁰ SIMON Antal, *Bevezető* = RÉTHLY Antal, *Időjárási események...*, *i. m.*, 1:15.

⁴¹ SOÓS István, „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban, *i. m.*, 25.

⁴² *Uo.*, 26.

⁴³ RÉTHLY Antal, *Időjárási események...*, *i. m.*, 1:153.

⁴⁴ *Uo.*, 1:151.

⁴⁵ *Uo.*, 1:175.

⁴⁶ *Uo.*, 1:175–176.

⁴⁷ HARANGI Szabolcs, *Egy vulkán, amely megrengette a világot*, *i. m.*, 879.

⁴⁸ ENDREI Walter, *Utópiák és ellenutópiák: Az emberiség álmai és rémálmai a maga jövőjéről*, Népszabadság, 1984. október 10., 11.

⁴⁹ MÁRKUS Béla, „az emlékezet útvesztőiben”, *Papp Attila Zsolt: Az atlantisi villamos*, Kortárs, 2020/11, 93.

⁵⁰ FÁBIÁN Janka, *Az Anna-bál szerelmesei*, Libri, Budapest, 2021, 7.

⁵¹ *Uo.*, 11.

⁵² *Uo.*, 18.

⁵³ *Uo.*, 26.

⁵⁴ *Uo.*, 19.

⁵⁵ *Uo.*, 287.

⁵⁶ Kappanyos András szerint Milbacher „a vers datálását 1850-ből 1853–54-be helyezné át, felvetve, hogy az *Előszó* Vörösmarty utolsó költői műve lehet” (KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja* = *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 345.). Milbacher azonban tanulmánya 2015-ös változatában nemcsak kizárja az 1850–51 teléhez, *A három regéhez* kötő waldapfeli elméletet, de az *Előszót* azért helyezné át előbb 1853 májusa utánra, mert a versben „a háború pusztításának képeit nemcsak a világos bukással, hanem a krími háborúval hozzuk összefüggésbe”, aztán pedig 1854 nyara-kora őszére, mert az *Előszó* szerinte szövegszerű hasonlóságokat mutat *A vén cigánnyal* és a *Lear királlyal*, végül pedig „főleg a rímtelen drámai jambusok alkalmazása miatt” elképzelhetőnek tartja, hogy „az *Előszó* az 1855 áprilisában felújított *A áldozat* c. dráma bemutójának (fel nem olvasott) prológusaként született” (MILBACHER Róbert, *Ami tudható, és ami nem: Vörösmarty Előszó című versének filológiai bizonytalanságáról* = Uő., *Bábel agoráján: Eszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2015, 122.).

⁵⁷ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Akadémiai, Budapest, 1957 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 1), 549.

- ⁵⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében)* = „Ragyognak tettei...” *Tanulmányok Vörösmartyról, i. m., 346.*
- ⁵⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Minden munkái*, Ráth Mór, Pest, 1863–64. 2:313.
- ⁶⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebbségi költemények III. (1840–1855), i. m., 558.*
- ⁶¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908/11, 582.
- ⁶² KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja, i. m., 347.* Kappanyossal szemben és öt több mint harminc évvel megelőzően Szegedy-Maszák Mihály mutatta meg *Az előszó 'hídszerkezet'-ét* (a költemény halmazszerű, megszerkesztett és szerves formájú: ABA'), és ábrával is illusztrálta a vers időszembesítő léttörténetét (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása, i. m., 351–354.*, az ábra a 353. oldalon látható – utóbb az elemzés rövidítve, de az ábra sérülés nélkül átkerült az 1978 és 1982 között megjelent, úgynevezett gimnáziumi reformtankönyv Szegedy-Maszák által írt Vörösmarty-fejezetébe is: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZÖRÉNYI László, ZEMPLÉNYI Ferenc, *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*, Krónika Nova, Budapest, 2003⁴, 251. – a teljes tankönyv 2015 óta a reciti portálon is elérhető: <http://www.iti.mta.hu/Reformtankonyvek/Irodalom.II.pdf> – a tetöltés ideje 2023. május 30.).
- ⁶³ KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja, i. m., 348.*
- ⁶⁴ *Uo.*, 353.
- ⁶⁵ BABITS Mihály, *A mai Vörösmarty: Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján*, Nyugat, 1935/12, 401.
- ⁶⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Vörösmarty Mihály: Előszó = Uő., A magasság vágya: Összegyűjtött esszék II.*, Magvető, Budapest, 1992, 276–277.
- ⁶⁷ *Uo.*, 279–280.
- ⁶⁸ MARTINKÓ András, *Vörösmarty Mihály: Előszó, = Miért szép?, i. m., 358.*
- ⁶⁹ *Uo.*, 359. 1815–16 iszonyatos telét immáron ismerve hadd idézzem Martinkót az *Előszó* telével kapcsolatban: „Egyetlen mondattal meg is mondja a költő, vagy talán el-elfúló, haldokló pihegéssel az a fejt elhamvadt városokra fektető, »gyámoltalan nyomor« állapotja meg a komor, megváltozhatatlan végzetet: »Most tél van és csend és hó és halál.« A háromszor ismételt »és« csak egy-egy szóval jelzi, hogy mi is a »tél« a fül, a szem és az élet számára. Azonosít és elkülönít: valamennyi »és« önmagában is az egész »telet« mondja, együtt pedig az egész világ- és magyar történelem, s a Vörösmarty-élet telét, s egyben mindezeknek haldokló erővel egyetlen szóba sűrített kudarcát” (*Uo.*, 361.). Erre rímelve Nemes Nagy „a magyar költészet legnagyobb sorát” így elemzi: „Az és-ek egyre halmozódó hatása által mintha dadogóvá válna a sor, mintha megközelítené egy beteg nehéz légzését, aki még-és-még akar valamit mondani, de mondatfűzése már a féltudaté. Csak kapcsoló kötőszót ismer, mindig ugyanazt az »és«-t, amely folytonosan kis szüneteket iktat be a súlyos főnevek közé, egyre mélyebb, egyre hidegebb képzetek felé sodorva az egyre nehezebben kiejtett, egy utolsó h betűs leheletig eljutó rőszort. »Most tél van – és csend – és hó – és halál.« Egy haldokló végső szavai ezek” (NEMES NAGY Ágnes, *Vörösmarty Mihály: Előszó, i. m., 277.*).
- ⁷⁰ BARTA János, *Vörösmarty patriotizmusa*, Irodalomtörténet, 1950/4, 26.
- ⁷¹ SZÉCSI Anita, *A Vörösmarty lírájában előforduló...*, i. m., 30.
- ⁷² BABITS Mihály, *A mai Vörösmarty, i. m., 401.*
- ⁷³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Minden munkái, i. m., 2:305.*
- ⁷⁴ LEVENDEL Júlia, *Az ember fáj a földnek = Uő., Időzés, Liget, h. n., é. n. [1991], 124.*
- ⁷⁵ *Uo.*, 125–126.
- ⁷⁶ Kovács Gábor, *Frankensteintől a zöldekig – a modern kultúrkritika és a gép*, Liget, 2007/8, 24. Az Információs Társadalom 2003/3–4. számában jelent meg Sükösd Miklós *Totális medialitás és ökokidium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika* című írása. Heves reakciókat váltott ki a munka, a lap 2004/3–4-es számának Vita rovatában tizenhat hozzászólást közöltek. Ezek között Pásztor János református lelkész, egyetemi tanár, a teológiai tudományok doktora parafrázálta Vörösmarty *Az emberek* sorait írása zárásában: „Ez a látás a termonukleáris vagy ökológiai katasztrófa felemlítése nélkül is eljut oda, hogy az ember felszámolja önmagát. Mondhatnánk, Vörösmarty posztmodern változatban: »Ez az örült sor, Ez istenarcú lény Nincsen remény, nincsen remény!«” (PÁSZTOR János, *Megjegyzések Sükösd Miklós tanulmányához*, Információs Társadalom, 2004/3–4, 25.).
- ⁷⁷ Éber Márk Áron a Replika 2020/1-es, *Ökológia és környezeti értékek* tematikus számában publikált társadalomtudományi munkát *A rendszer fáj a földnek: Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban* címmel (tanulmánya szintén hozzászólás egy munkához, Bognár Bulcsu *Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban: Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához* című vita-indító elemzéséhez). Érdekes, hogy a hírheft (itt is parafrázálva címmé alakított) szavakat Vörösmartyhoz és Lányihoz is kapcsolja a szerző: „Írásomban az ökológiai kommunikáció luhmanni elemzését azzal igyekszem kiegészíteni, hogy főbb vonalakban bemutatom a nem kommunikatív természetű ökológiai problémák létrejöttének mechanizmusait. Ennek során egy másik rendszerelméleti megközelítés elemzési szempontjait mutatom be, és azt állítom, hogy az ökológiai problémák és kommunikációjuk szempontjából ezek igen termékeny párbeszédbe hozhatók a luhmanni rendszerelmélettel. Vörösmarty Mihály verssorát és Lányi András könyvének címét parafrázálva azt állítom, hogy nem az ember, hanem a rendszer fáj a földnek” (ÉBER Márk Áron, *A rendszer fáj a földnek: Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban*, Replika, 2020/1, 42.).
- ⁷⁸ Csupán a rendszerváltozás előtt egy évvel, 1988-ban zajlottak a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozások tavasszal és ősszel. Ekkor már a hidegháborúnak vége volt, nukleáris téltől a kölcsönös leszerelések miatt aligha szorongtak emberek. Másrészt viszont megjegyzendő, hogy hiába ért véget 1991-ben a hidegháború, a nukleáris leszerelés mind a mai napig nem történt meg: a nukleáris elitklubba 34 állam tartozik (ezek hasznosítják az atomenergiát villamos áram előállítására), és közülük 9 atomfegyverrel is rendelkezik.

⁷⁹ Greta Thunberg svéd éghajlatváltozás-aktivista 2018-ban kezdett sztrájkolni a klímaváltozás elleni aktívabb fellépésért, itthon a Thunbergnek köszönhető Fridays For Future Magyarország szervez klímaitüntetéseket és globális klímasztrájkokat magyarországi városokban 2019 tavasza óta. A covid-19 járvány miatt 2020-ban csak az online térben tarthattak sztrájkot, valós térben 2022. március 22-én volt a budapesti Deák Ferenc téren a VII. Globális Klímasztrájk.

⁸⁰ A globális és ökológiai problémákkal, fenntarthatósággal foglalkozó egyik civil szervezet, a BOCS Alapítvány, ami a fogamzásgátlásra és a népesedésre koncentrál, a *Túlnépesedés, az ökológiai válság első tényezője* című anyagában (ami a bocs.eu honlapjuk menürendszerében a Tudásbázis/GYIK alatt külön kérdéspontokba szedve olvasható el, de egy kis gyakorlattal rendelkezve egyben is letölthető) az anonim szerző (ő gyanúm szerint az Alapítvány motorja és vezetője, Simonyi Gyula) két nagy reformkori szerzőnket idézi a túlnépesedés problémája kapcsán, nem mást, mint Madácht és Vörösmartyt: „Nagy reformkori gondolkodóink nem szaporodással gondolták föllendíteni Magyarországot. Madách előre látta a katasztrófális túlnépesedést és hogy emiatt az ember kiirtja az élővilág gazdagságát” – írja *Az ember tragédiája* egy részletének idézése előtt, Vörösmartytól pedig értelemszerűen *Az emberek* IV. szakaszát citálja. (<https://bocs.hu/tulnepesedes.htm>, a letöltés ideje 2023. május 24.)

⁸¹ PRANCZ Zoltán, „Az ember fáj a földnek”, <http://utjelzo.hu/2023/01/20/az-ember-faj-a-foldnek> (A letöltés ideje 2023. május 24.)

VADERNA GÁBOR

A pályakezdő Petőfi Vörösmartyt olvas

VADERNA GÁBOR (1979) Paks

Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály kapcsolatának történetéről legalább három szinten érdemes beszélni: az életrajz részeként, irodalomtörténeti elbeszélésben és poétikai szempontból. E három, bár keresztezi egymást, nem feltétlenül azonos.

Az első egy eseménytörténeti szint. Az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című művének 11. levelében írja Petőfi:

Egy héti kínos vándorlás után Pestre értem. Nem tudtam, kihez forduljak, nem törődött velem senki a világon; kinek is akadt volna meg a szeme egy szegény, rongyos kis vándorszínészen?... A végső ponton álltam, kétségbeesett bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez, oly érzéssel, mint amely kártyás utolsó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál. A nagy férfi átolvasta verseimet, lelkes ajánlására kiadta a Kör, s lett pénzem és nevem. – E férfi, kinek én életemet köszönöm, s kinek köszönheti a haza, ha neki valamit használtam vagy használni fogok, e férfi: Vörösmarty.¹

Petőfi 1842 májusában kereste fel először az Athenaeum körét, levelet írt, verseket küldött Bajza Józsefnek.² Karácsonykor Pestre látogatott, ahol találkozott Bajzával és Vörösmartyval.³ Ekkor már felvette a Petőfi nevet, s van olyan feltételezés, hogy ezt Vörösmarty ihlette: *Eger* című kiséposzában szerepel Pető hadnagy, s ez adott lökést a Petrovics név magyarításához.⁴ Bajza és Vörösmarty szárnyaik alá vették a költőt, pénzt gyűjtöttek számára (75 váltóforintot kapott tőlük 1843 júniusában),⁵ s megpróbálták állást szerezni neki (így fordított le két regényt Nagy Ignác megbízásából).⁶ 1844. április 15-től már segédszerkesztő a Pesti Divatlapnál – nyilván itt is az időközben megszűnt Athenaeum köre segített neki.⁷ Az 1841-ben alakult Nemzeti Kör 1844-ben gyűjtést szervezett fiatal költők megsegítésére, s elsőként Petőfit támogatták. Ügyét maga Vörösmarty pártfogolta ajánlásával.⁸ (A Kör voltaképpen kölcsönt adott a kötetre, amelyet Petőfi annak bevételeiből fizetett vissza.)⁹ Vörösmarty Szigligeti Edével és Vachott Sándorral lektorálta a kéziratot, az aláírási ívet is ők jegyezték.¹⁰ (Petőfi utóbb ironikus versben, az *Irtóztató csalódás*ban számolt be róla, hogy néhány költeményét ki kellett hagynia.)¹¹ Mint tudjuk, a kötet utóbb átütő siker lett, s Petőfi karrierje megállíthatatlanul tört előre. 1844. október 27-én kijött a *helység kalapácsa*,¹² november 10-én a *Versek 1842–1844*.¹³ Később is találkoztak. 1844. december 8-án ez olvasható a Pesti Divatlapban: „A napokban Vörösmarty, Vachott Sándor s e lap szerkesztője [Vahot Imre] előtt olvasák föl Petőfi legujabb nagy költeményét, illy czim alatt: *János vitéz*, s ezen, irodalmunkban még eddig szokatlan modorul népmese szép költői kidolgoza mindnyájunknak tetszését nagy mértékben megnyeré.”¹⁴ A következő év március 6-án megjelent a *János vitéz* is.¹⁵

A történet fonalát itt elvágom. A két költő nyilván többször érintkezett egymással a továbbiakban is. Az 1847-es nagy összegző verseskötetének ajánlásaként Petőfi ezt a mondatot fogalmazta: „Tisztelet és szeretet jeléül Vörösmartynak ajánlva a szerző által.”¹⁶ 1847. március 16-án az Ellenzéki Kör gyűlésén Vörösmarty *Az ország háza* című versét, Petőfi *A nép nevében* és a *Dalaim* cenzúrázatlan változatát szavalta, s elhangzott még Egressy Gábor előadásában *Az örült* is.¹⁷ 1848 elején Vörösmarty és Petőfi Egressy Gábor buzdítása után arra szövetkeztek, hogy Arany Jánost is társul véve lefordítsák Shakespeare összes műveit (a vállalkozás végül csak a század második felében, Arany szervezőmunkájának köszönhetően lett teljes).¹⁸ A forradalom után a két költő viszonya egyre feszültebb lett politikai nézetkülönbségeik miatt. Petőfi ekkor még verset írt Vörösmarty kisfiának halálára (*Kisfiú halálára*), 1848. augusztusban azonban már nyilvánosan és keményen támadta meg idősebb pályatársát, mert az nemzetgyűlési képviselőként a kormánytöbbséggel szavazott.¹⁹ Feszült viszonyuk talán némiképp enyhülhetett, ahogy a politikai helyzet

is változott: 1849 januárjában Petőfi a családját – feleségét és újszülött fiát – Vörösmartyék gondjára bízta Debrecenben.²⁰

Ezt az eseménytörténeti szintet számos apró adalékkal lehet kiegészíteni, amelyek mind arra mutatnak, hogy a pályakezdő, kamasz Petőfire nagy hatást gyakorolt Vörösmarty. Az aszódi gimnáziumban működő diáktársaságban a Becskereki álnevet vette fel Vörösmarty hasonló című költeménye után;²¹ Szeberényi Lajos úgy emlékezett, hogy 1839-ben a selmeci diák azért állt be statisztának a Pesti Magyar Színházhoz, mert legalább látásból szerette volna megismerni Bajzát és Vörösmartyt;²² a Dalma költői álnevet használja egy korai töredékében (*[Eszmélet nélkül...]*), amelyet Orlai Petrics Somával töltött 1839-es nyaralása során írt;²³ 1841-ben a pápai képzőtársaság egyik ülésén Vörösmartytól a *Petikét* szavalja,²⁴ egy másikon a *Liszt Ferenchez* ódát,²⁵ itt használja egy Vörösmarty-dráma (a *Hábador*) helyszínét (Homonnai) álnévként;²⁶ Orlai Petrics Soma emlékezése szerint 1842-ben Szabó József és Török Benjámin társulatában mezőberényi fellépésükkor *Az úri hölgyhöz* című verset szavalja;²⁷ a 20. század végén előkerült versesfüzet, az *Ibolyák* elé Vörösmarty-mottót választott (*A' magyar költő* című versből);²⁸ Pápán tótos akcentussal szavalja a *Szózatot*;²⁹ 1844-ben levélben kéri Pákh Albertet, hogy Debrecenben maradt holmiját küldje utána, s külön ügyeljen a falon függő Vörösmarty-arcképre³⁰ (Victor Hugóé volt a szoba másik képe);³¹ 1845-ben Eperjesen a *Szép Ilonkát* szavalja.³²

Az eseménytörténeti szint szerteágazó, különböző megbízhatóságú adatainak egymásra halmozása már önmagában tartalmaz egy értelmezést, s én magam is éppen ebben a rendben tettem egymás mellé az adatokat. A történetben, ha eljutunk 1848-ig, csábító lehet valamiféle generációs magyarázó elv követése.³³ Létre is jött egy olyan irodalomtörténeti elbeszélés, amely az apával való leszámolás pszichologizáló történeteként állítja össze az események sorát. Eszerint a Vörösmarty bűvköréből induló Petőfi talán már *A helység kalapácsában* leszámolhatott a *Zalán futása* által kezdeményezett, a kiséposzokban folytatódó romantikával, talán a *János vitéz*ben nézett szembe a tündéres romantikával (konkrétan a *Csongor és Tündével*), talán csak 1848-ban fosztotta meg elődjét a költői babéroktól (bár hírhedt versében retorikusan épp az ellenkezőjét mondta: „Nem én tépem le homlokodról, / Magad téped le a babért”). Lehet ez egy „megvalósult nemzedékváltás” (Kerényi Ferenc),³⁴ s lehet az előddel szembeni hatásiszony következménye, sőt, a romantika egy válfajának kinyitása a biedermeier giccs irányába (Milbacher Róbert).³⁵

Bár az efféle elbeszélések vonzása nagy, magyarázóereje komoly, magam mégis némi óvatosságra intenek velük kapcsolatban. Az irodalom nemzedéki elbeszélése persze megmutathat komoly töréspontokat. Ebben a konkrét esetben a hagyomány kezelésében mutatkozik alapvető különbség a két költő között. Igen ám, de ilyen töréspontok nemcsak nemzedékek között, hanem nemzedéken belül is látszanak: így Petőfi legalább annyira különbözik Vörösmartytól, mint Aranytól, s egyáltalán nem bizonyos, hogy érdemes e különbségeket valamiféle Vörösmarty–Petőfi–Arany fejlődési sorba rendezni. Ráadásul a nemzedéki szakadás képzetét már a kortársak is kijátszották: a saját fiatalágát zászlajára tűző Petőfit például ellenfelei folyamatosan igyekeztek Vörösmarty ellenében feltüntetni.³⁶ A Vörösmarty-életművel való szimbolikus apagyilkosság elbeszélése is csak helyel-közzel működik. Például *A helység kalapácsa* kapcsán idézni szokás a félreértésre is nyitott sort a *Zalán futásából*: „Mindene nagy: vasa nagy, dárdája nagy, ő maga is nagy” – már hogy innen származnék a Fejenagy név. Csakhogy Vörösmarty barátja, Kisfaludy Károly már 1827-es *Hős Fercsijében* viccelődött a soron, amikor a „vékonytagú” Jutkáról ezt írta: „szeme nagy, lába nagy, szája nagy, ő maga is nagy”.³⁷ Akkor most ki számolt le kivel? Nem azt akarom mondani, hogy az összehasonlító módszernek³⁸ nincs értelme – mindössze némi óvatosságra intenek az elhamarkodott következtetések előtt.

A *János vitéz* kapcsán Milbacher Róbert írt elgondolkodtató tanulmányt. Szerinte Petőfi a Toldy Ferenc által a *Zalán futásáról* elmélkedvén megalkotott romantos eposz elvárásainak megfelelő szöveget írt a *János vitézzel*, csakhogy

a rendelkezésre álló hagyományt Petőfi – az imitációtól és az epigonizmus szellemétől rettegve – darabjaira törte, majd újra összerakta egy immár felismerhető, mégis nehezen beazonosítható formává, amely így garanciája és egyben kerete lehetett a pályakezdő és önmagát definiálni akaró költő tökéletes eredetiségének, újdonságának, és egyben poétikai terepe a főleg Vörösmartyval szemben érzett hatásiszony legyőzésének.³⁹

Kérdés persze, hogy vajon Petőfi valóban ennyire tudatosan nyúlt volna ahhoz a műfaji elképzeléshez, amelyet Vörösmarty hívei teoretikusan kidolgoztak, majd az epigonizmustól „rettegve” írta volna művét mégiscsak másképp.⁴⁰ Kétségtelen ugyan itt is, hogy számos szövegpárhuzam mutatható ki Vörösmartyval, de én ezeket inkább úgy értelmezem, mint Petőfi azon képességét, hogy a legkülönbözőbb hagyományformákat (folklorikus, populáris és akár eposzi) képes volt egymás mellé helyezni és együtt látni. Ezzel eltörölte a hierarchiájukat, de értéküket a gesztussal nem vonta kétségbe. Vörösmarty és Petőfi másképp viszonyultak a történeti időhöz. Durván mondva: az előbbit érdekelte, az utóbbit nem igazán.

Vörösmarty és Petőfi kapcsán van egy harmadik, lappangó iránya is a kutatásoknak. Ez a szövegek közti összefüggések vizsgálata. A legtöbbször persze ez egyszerűen szövegszerű (hol közeli, hol távoli) összefüggések feltárását jelenti.

Jöjjen egy hevenyészett lista Petőfi első kötetének verseiről.⁴¹ Vörösmarty-utánérzésnek tűnik az *Első szerelem*,⁴² a *Hortobágyi kocsmárosné...* előképe a *Becskereki* és a *Pusztá csárda*,⁴³ a *Disznótorban*,⁴⁴ a *Pálnapkor*⁴⁵ és a *Dínomdánom*⁴⁶ a *Fóti dal* hatása alatt áll; a *Lopott ló* a *Becskerekivel* rokon;⁴⁷ a *Nem megyek én innen sehova...* a *Hozzá* című verssel;⁴⁸ a *Honfidalra* hatott a *Fóti dal*, a *Keserű pohár* és a *Honszeretet*;⁴⁹ a *Végszó ***-hoz A' megcsalt lány* című versből vett mottóval,⁵⁰ a *Hattyudalféle* a *Petikéből* vett mottóval jelenik meg először, mindkettő az *Életképekben*;⁵¹ az *Ivás közben* a *Fóti dalt* követi formailag;⁵² az *Eger mellett* és az *Egri hangok az Eger* című kiséposzból nyert ihletet;⁵³ a *Füstbe ment tervben* felismerhetni az *Idához* és a *Honszeretet* hatását;⁵⁴ az *Egy estém otthon* a *Petikével* hozható kapcsolatba;⁵⁵ az *Ebéd után* kapcsán Gáldi László arról beszél, hogy a hatos jambusokhoz például *Az ifjú költő* lehetett a minta (erről még hamarosan).⁵⁶ Nem került ugyan be az első kötetbe, de érdemes említeni a *Kurutyót*, amelyben a Petőfi-filológia a *Becskereki*, a *Gábor diák*,⁵⁷ az *Ősz bajnok* és *Kemény Simon* hatását is kimutatta;⁵⁸ az *[Erdő szélén...]* pedig a *Pusztá csárda* utánérzésének látszik.⁵⁹ A *Fóti dal* óriási hatást gyakorolt a kortársakra, így Petőfire is, amit már Szeberényi Lajos észrevett a *Versek 1842–1844-ről* írott kritikájában.⁶⁰ A sort még lehetne folytatni. Ha ennek csak a fele igaz, már akkor is jelentős hatásról beszélhetünk. Lehetséges persze, hogy nem is csak a szövegszerű kapcsolatokban kell keresnünk a Vörösmarty-hatást, hanem ennél mélyebbre kell ásnunk-néznünk-hallgatnunk Petőfi költői nyelvbe.

Petőfi talán Vörösmartytól tanulta a kötetlen jambusok versbeli alkalmazását, legalábbis Gáldi László az *Ebéd után* kapcsán arról ír, hogy „hangnemi átcsapással” Petőfi egyszerűen áthangszerelte a versforma korábbi drámai hangzását.⁶¹ Vörösmarty kedvelt formája a shakespeare-i 6–6 tagolású jambus. Az 1830-as évek végétől jellemző ez igazán verseire, de kitart később is (ebből az időből például *Az ifjú költő* című verse). E forma Petőfinél a lustaságban elfáradó ember zsánerversében szólal meg. (Persze Gáldi is arra következtet mindebből, hogy ez ebben a formában Vörösmarty-paródia is, amit a kortársak nyilván érzekettek, s ez okozhatta a Petőfivel szembeni ellenérzéseket – ehhez én annyit tennék hozzá, hogy ezt a verset maga Vörösmarty segítette megjeleníteni nyomtatásban, így ő aligha sértődött meg rajta). A 7–6 tagolású jambus Vörösmartynál „előkelő forma, melynek kidolgozásához az élettől elvonatkoztatott, stilizált nyelvre volt szüksége”.⁶² Petőfi mintha ezt a formát is áthangszerelné: Vörösmartynál így szólal meg a *Laurához*, Petőfinél az *Egy estém otthon*. S a *Szózat* 8–6-os Chevy Chase jambusában szól a *Füstbe ment terv*, hogy a forma következő lépését említsük. Sőt, a dalszerű forma jambikus lejtése Petőfinek azokba a verseibe is beszívárog, amelyek kimondottan népdalszerűek, s első kötetében még a népdal műfaji jelölést is megkapták. Magyarán: a magyarosnak tartott versidom a becsempészett jambus révén lesz korszerűvé, s ami Vörösmartynál még a drámai hatás stíluseszköze volt, itt már költői anyanyelv.

A jambus választása persze nem véletlen. Európa-szerte kísérleteznek különböző változataival régóta. A *blank verse* és a balladai Chevy Chase-forma nemcsak magyar nyelven hódít. Vörösmarty dramaturgiai töredékeiben így szól: „Legalkalmasb 's a' komoly drámák' pathosához illőbb versnem a' jambus, mellyet az újabb kor (angolok, németek 's magyarok) hatosból ötösre rövidített, melly néha változatosság vagy nyomosítás végett, vagy végre szabadságból egy szótaggal toldatik.”⁶³ A drámai trimeter persze nemcsak egy szótaggal bővül, amikor a drámai világból kilép, a lírai nemben lehet kísérletezni bővített formákkal. Horváth János jambusról írott könyvében egy fejlődési sort vázol, amely azt mutatja, hogy a jambus egyre inkább asszimilálódott a magyar versidomhoz. Itt a Vörösmarty után következő Petőfi – már ami jambusait illeti – szükségképpen lesz egy kötetlenebb fázis tanúja, mint előde.⁶⁴

Horváth János nagy Petőfi-könyvében más irányból látja megragadhatónak a két költő közötti művészi természetű kapcsolódást. Mint ismeretes, Petőfi-értelmezésének középpontjában a szerepjátszás problémája áll. Az elképzelést most nem részletezem, legyen itt elegendő annyi, hogy a fiatal Petőfinek komoly hajlama volt a színészkedésre, ezért rendszeresen mutatkozott meg mások alakja mögé bújva – eredetiségének lényege volt alakváltó képessége. Például az imént emlegetett *Ebéd utánról* írja Horváth: „Beletalálja magát az eddig szokatlan kényelemben [Petőfinek még nem volt része kényelemben, tehát ihlete nem származhat életéből], az adott helyzethez idomítja magát, eljátsza a kínálózó basaszerepet, s múltat a maga játékán [...]. Petőfi színész-tehetségnek hitte magát; holott annál sokkal több volt: zseniális szerep-író.”⁶⁵ Ez a szerepalkotó képesség a debütáló kötetben Horváthnál két egymásba olvadó műformában bontakozik ki: a zsánerképben és a népdalban.⁶⁶ Horváth a zsáner magyarországi történetét úgy rajzolja fel, mint egy folyamatot, ahol a kora romantikus zsánertől (Kölcsey, majd Bajza) Vörösmartyt keresztül vezet az út Petőfihez. (Érdekes, hogy Czuczor Gergelyt nem emlegeti.) Mint mondja, Vörösmarty és Petőfi előtt a költők egy idegen alak helyébe képelték magukat, s úgy mondtak lírai magánbeszédet, de csak úgy, hogy a költő hangján szólaltak meg a képelt alakok. Az újabb zsánerben azonban „a költő kivetkezik magából, s eljátsza hőse szerepét”.⁶⁷ Vörösmarty költészettörténeti jelentősége abban áll, hogy épp ezen a téren nyitott utat Petőfi előtt a 1820-as évek legvégén írt zsánereivel, mint a *K. Matild' dala*, *A' gyászkendő*, az *Illus' panasza* vagy *A' bús legény*. Az újdonság a szerepjátszás maga, illetve az, hogy a „hamis lyraiság” helyébe a „typusábrázolás” lépett. A szerep mögötti lírai őszinteség paradoxona voltaképpen a horváthi koncepció kulcsa, s láthatjuk, hogy itt Vörösmartynak fontos szerepet szán.

Vörösmarty női zsánerei, a *K. Matild' dala* és az *Illus' panasza* mintha Petőfi férfi zsánereinek ellenképei volnának. *K. Matild*nek megszakad a szíve, miként Petőfi beszélőinek is olykor (például *Síkos a hó, szalad a szán...*), *Illus* nem talál férjet, miként Petőfi figurái sem feleséget (például *Javulási szándék* vagy *Betegségemben*), az *Illus' panasza*, a *Laboda' kedve* vagy a *Gábor diák* morális határhelyzeteket jelenít meg, s erre Petőfinek is volt hajlama, a *Petike* és a *Szeget szeggel* gyermeki perspektívát érvényesít (bár Vörösmartytól nem Péter úrfi beszél, míg Petőfinél a gyerek), a *Pusztá csárda* a *Hortobágyi kocsmárosné* előképe lehet. Fontos kiemelni, hogy itt nem egyszerű szövegszerű párhuzamokról van szó, hiszen sokszor mind a két költő topikus képekhez nyúl, hanem a versek poétikai technikája rokon. S nem is feltétlenül abból a nehezen megragadható szempontból, hogy mennyiben igazi a szerepjátszás, s mennyiben üt át egy költő saját hangja.

Két jellemző eljárást szeretnék megmutatni, ahol a két költő poétikai karaktere egy irányba mutat, s egyet, ahol részben.

1. Vörösmartytól is jellemző, hogy a vers korlátozott cselekménye valamilyen váratlan fordulathoz vezet (vagy a korlátozott cselekményhez tartozó figurák valamilyen váratlan, új helyzetbe kerülnek), hogy e váratlanság az olvasói tudáshorizonton jelenik meg, nem az elbeszélés világán belül, s hogy ez elvezethet valamilyen morális dilemmához. Például az *Illus' panasza* beszélője, mivel nem talált megfelelő férfit, bükkfából farag férjet magának, amelyet aztán cobornak használ. A cobor egy rúd, amelyre a fonalat tekerik – férfias szimbólumként aligha félreérthető. A *Laboda' kedve*ben a részeges figurát a gyerekek gúnyolják: lassanként fény derül azonban arra, hogy egy léha nő okozta vesztét, s mire a gyerekek gúnydala újfent felhangzik a végére, már-már tragikus figurává nemesül. *Gábor diák* szerelmi kalandja után vállalja végül a felelősséget, mikor házasságon kívül született gyermekét hajlandó a nevére venni. A könyv, amelyet olvas, egy másik világ, s kétszer is kénytelen odahagyni: egyszer vágyainak engedve, másszor pedig már kötelességei miatt. Bár Petőfi nem szereti ennyire lekerekíteni a történeteit, némely verseinek narrációs módja hasonló az idézettekhez. A *Farkaskaldban* a farkas meséli el a pásztorné hűtlenségét, s hogy miként ette meg a szeretőjét, a *Szeget szeggel*-ben a körtelopást a csóklopás írja felül, *A csaplárné a betyárt szerette...* kezdetű népdalában gyilkosságok sorozata történik meg felvillanó képekben, a *Magányban* az egyedüllét topikus dicséretét hirtelen átírja az információ, hogy a beszélő a hitelezői előtt bujkál.

2. Már Vörösmarty alkalmazza azt az eltolásos metaforikus technikát, amely aztán Petőfi zsánereinek és azon belül népdalainak is kedvelt technikája, mondhatni, poétikai védjegye lesz. *A' bús legény* első három szakasza akár Petőfié is lehetne:

*Forgó szél megy út' közepén,
Csoportokat dobál felém,
Hejh forgó szél! ha jó volnál,
Inkább babámhoz hordanál.*

*Az én babám nem kis baba,
Sugár mint a' jegenyefa,
Szépen danol, szépen tánczol,
Hozzá kökényszeme lángol.*

*A' kökényt én úgy szeretem,
Ha szemében tekinthetem;
Hejh! de tőle távol vagyok,
Csak egyedül fülök, fagyok.⁶⁸*

Közös a játék, ahogy a megnevezés metaforáit keresi a beszélő, s olykor ezek a metaforák újraírják a tárgyat. Petőfi persze jóval radikálisabb ezen a téren. *A' dal* című rövid versben például láttunk egy helyzetet, amely a második szakaszra vált metaforikus szintre, ráadásul igen absztrakt fogalmisággal:

*Bölcsőben sír az éber csecsemő;
Bölcső előtt
A dajka zeng – el szokják a dalok
Altatni őt.*

*Sok szenvedésem síró gyermeke
A fájdalom;
Dalt dalra költök – dalaimmal őt
Elaltatom.⁶⁹*

Petőfi versei talán feszesebbek Vörösmartyénál, azaz nem egyszerűen halmozza a metaforákat, hanem akár a képtelenségig vitt rendszert épít belőlük. Az *Ez a világ, amilyen nagy...* kezdetű népdalában kozmikus képekbe vetíti ki szerelmét, miközben észrevétlenül felcseréli az arányokat (az elején a lány kicsi, később mégis napként emészt fel a férfit). Ilyen trükkös-észrevétlen metaforikus eltolást találunk Vörösmartynál is. A *Pusztá csárda* elején a beszélő a gólyamadárral szemben hátrózza meg önmagát („Ha én gólyamadár volnék, / Illyen házra nem is szállnék”), ám a gólya az ötödik szakaszban mégis útra kel (ez ugyebár nála elfogadható viselkedés), s ily módon mégiscsak a beszélő metaforikus képe is lesz.⁷⁰

3. És végezetül jöjjön egy példa, mely legalább annyira rokonságukra mutat, mint a köztük lévő különbségre. Petőfi és Vörösmarty bátran nyúlnak a populáris kultúra folklorikus vagy közköltészetű hagyományaihoz (azért mondtam ilyen körmönfontan, mert ezeket legtöbbször nem lehet egymástól elkülöníteni). Idézzük fel Petőfinek a *Torkom álló malom...* kezdősorú népdalát:

*Az én torkom álló malom;
Úgy öröl, ha meglocsolom.
Árva szívem a molnárja,
Bánatot hord garatjára.*

*Az én feleségem torka
Valóságos pergő rokka;
Hejh az én jó feleségem
Pörpatvart fon azon nékem.*

*Zúg, ha öröl, zúg a malom. . . .
Csak hadd zúgjon, locsolgatom;
Zúgjon, zúgjon – ne halljam meg,
Hogy kincsem rokkája pereg.⁷¹*

Horváth János vette észre, hogy a búmalom képének van folklorikus, régi magyar irodalmi, közköltészeti megfelelője, s előfordul Vörösmarty *Vérnászában* is, ahol Telegdi mondja:

*Rideg malommá tett a' bú' patakján,
Holott magamnak őrlök bánatot.⁷²*

Horváth János kommentárja szerint ez a „tragikus páthosz ellenére logice összefoglalt kép”.⁷³ A korban Czuczor Gergely is használja a képet *Búmalom* című balladájában. Ott a szertelenül egymásra szórt dévaj képek sorozatát zárja e szellemes megfogalmazás:

*Mint a veszett lakodalom,
Falun kívül zúg egy malom,
Oda megyek, a garaton
Bánatomat lejáratom.⁷⁴*

A bánatot őrlő malom itt az ivászzal kapcsolódik össze, s a reménytelen szerelem feletti vigasztalásért végrehajtott mértéktelen alkoholfogyasztás konkrét képévé alakul – s ezért ez inkább rokon Petőfivel, mint Vörösmarty. Czuczornál a dolog összetettségét az adja, hogy a bánatot őrlő malom a garatban lesz, s bor öblíti le onnan.

Persze a kép forrása másutt is lehet.⁷⁵ Feltűnik Balassi Bálint Célia-verseiben (az 5. darabban):

*Mely csuda gyötirelem ez, hogy a szerelem búmra most malommá lett,
Hol mint gabonáját, éngemet, szolgáját szép Céliával őrltet,
Siralmam patakja az kereket hajtja, kin lisztté létig töret.⁷⁶*

Begyűjtötték népdal-variációját is:

*Dunaparton van egy malom,
Bubánatot őlnek [örölnek] azon, ejeha!
Nékem is van bubánatom,
Odaviszem, lejáratom, ejeha.⁷⁷*

A malom minden bizonnyal a szabályozatlan szerelmi aktus helyszíne is lehet, amennyiben a falun kívül található.⁷⁸ Petőfi merészen nyúl a képhez: nála kiegészül a molnárral (árva szívem), aki a bánatot hordja őrletni. S nála itt még nincs is vége.

Hogy kerül ide a rokka? Természetesen ennek a képnek is megvannak a népi gyökerei. A torka–rokka összecsengés például feltűnik egy Dunántúlon gyűjtött balázsjáró rigmusban:

*Én megházasodtam,
olyan leányra kaptam,
Nem kell neki sem szita, sem rokka,
Reggel korán bévenné
bort, pálinkát a torka.⁷⁹*

S természetesen a közköltészetben is megfordul:

*Jó bort kezdett csárdában tegnap az csaplárné,
Nála iszik, vígan van nyalka katonáné.
Tedd félre most rokkádat,*

*Holnapra hadd dolgozat,
Készítsd az torkodat!*⁸⁰

Petőfi innovációja, hogy a két népi toposzt, a búmalmot és a rokka képét egy versbe illeszti, és kreatív módon köti össze őket. Vörösmarty a *Vérnászban* hozzányúl a képhez, de megfosztja azt eredeti frivol, sőt pajzán eredetétől, megemeli, mondhatni, tragikussá hangolja. Petőfi gátlás nélkül dob egybe, villant össze különböző képeket; megőrzi frivolságukat, ám összeillesztésük révén egy teljesen új irányban értelmezi őket.

Fentebb a Vörösmarty-hatás különböző rétegeit elemeztem Petőfi Sándor költészetében. Összegeztem az eseménytörténetet és az ebből kibomló irodalomtörténeti narratívákat, filológiai eredményeket, majd a két költő poétikai eljárásait vetettem össze. Vörösmarty a magyar jambus egyik mestere, s Petőfi minden bizonnyal sokat tanult tőle, ám a Vörösmartytól vett formát szabadon alkalmazta népies zsánereiben, bordalaiban is. Mind a két költő kísérletezett a korlátozott narráció versbe építésével. A kora újkorban az európai irodalomban a töredékes lírai narráció népszerű forma volt (több nyelven ezt nevezik balladának). Vörösmarty, amikor népi kultúrához nyúl, akkor innen is merít (nyilván azt feltételezván, hogy a népi kultúrák strukturálisan átjárhatóak), Petőfi figurái egyénítésének ismert technikájával gondolja tovább a lehetőséget. (Horváth János ezt, az álarc mögötti kitérülést nevezte szerepköltészetnek – magam inkább lírai hangoltságnak tartom, de ez a lényegesen nem változtat.) Petőfi eltolásos metaforikus szerkezetei már Vörösmartynál megfigyelhetőek. A szöveg diszkurzív rendjét a különböző metaforikus struktúrák egymásba játszása lendíti előre. (Szegedy-Maszák Mihály megfigyelése, hogy Petőfit nem hangnemváltás, hanem új hangnemek feltűnése jellemzi⁸¹ – ennek technikája, hogy a vers hangneme egységes, miközben metaforikus szinten folyamatos elmozdulásban van.) És végül Vörösmarty és Petőfi is sokat merített a népi kultúrából (folklorikus és közköltészetből), ám Vörösmarty a hozott anyagot úgy munkálta meg, hogy ahhoz határozott értékeket is rendelt, míg Petőfi a talált anyag egyébként össze nem illő darabjaiból kreatívan kovácsolt új egységet. (Megjegyzem, talán ez a *János vitéznek* is egyik titka.)

Petőfi 1847-ben e szavakkal méltatta színész barátját és bálványát, Egressy Gábort:

Megmondom, mi a különbség Egressy és többi elsőrendű színészeink között; ezek mindnyájan kitűnők, vagy, mea pace, remekek a magok nemében, Egressy pedig már minden nemből adott kitűnőt, remeket. S ez a nagyság mértéke a művészetben úgy, mint a költészetben: a sokoldalúság; ezért nagyobb a drámában Shakespeare, mint Molière, ezért nagyobb a lírában Vörösmarty, mint Hugó Victor, ezért nagyobb a színészetben Egressy, mint többi társai. Míg ezek csak egyes hangszerek, amazok közül mindenik egy-egy zenekar.⁸²

Talán némiképp túlzó, hogy Vörösmarty nagyobb költő, mint Victor Hugo. Emlékezzünk, Debrecenben még e két költő képe lógott Petőfi szobájának falán – mostanra mintha Vörösmarty fölébe nőtt volna francia kortársuknak. De miért is? Mert minden nemből képes nagyot alkotni. Petőfi első kötete után folyamatos kísérletezésbe kezd. Nem ül rá a könnyű sikerre, újabb és újabb formákat próbál ki, sőt, még a prózaepika és a dráma területén is kipróbálja magát. Lehet, hogy ezt is Vörösmartytól tanulta.

JEGYZETEK

¹ PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez = Petőfi Sándor összes prózai írása és levelezése*, s. a. r. SZALISZNYÓ Lilla, ZENTAI Mária, Osiris, Budapest, 2022 (a továbbiakban: PSPPrLev), 262–292. Itt: 281.

² Petőfi Sándor Bajza Józsefnek, Pápa, 1842. május 5., PSPPrLev, 388.

³ „Karácsonykor Pesten valék, s megismerkedém személyesen Bajzával és Vörösmartyval. Vörösmartynak szembetűntek verseim, s amint Bajzától hallám, ő a Petőfi név alatt valami régebbi író volt rejtezni. Fél napot tölték a régtől tisztelt, szeretett 2 férfi körében. Boldog fél nap!” Petőfi Sándor Szeberényi Lajosnak, 1843. március 5., PSPPrLev, 392–396. Itt: 392.

⁴ Erről lásd KOROMPAY Bertalan, *Petőfi nevééről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988/1–2, 100–101.; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor művészi névhasználatáról*, Magyar Nyelv, 2000/1, 74–81. Itt: 85. (újabbban: KERÉNYI Ferenc, *Vörösmarty – Petőfi – Madách. Tanulmányok*, szerk. CsászTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Osiris, Budapest, 2022, 135–143. Itt: 135–136.); KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris,

- 2008, Budapest, 80. A névváltás kérdéséről még: *Petőfi Sándor összes költeményei (1838–1843)*, s. a. r. Kiss József, MARTINKÓ András, Akadémiai (Petőfi Sándor összes művei 1.), Budapest, 1973 (a továbbiakban: PSÖM1), 356.
- ⁵ „Szerencsémre megismerkedtem Vachott Sándorral. Ez Pozsonyból lerándult kedveséhez Pestre (ki már e hónap 10-e óta neje), s itt tudtomon kívül számomra egy aláírási ívet bocsátott ki az athenaeisták között, melyen 30 pengőforint gyűlt össze. Az adakozók: Vörösmarty s Vör.né, Bajza s B.né, Vachott Sándor s mátkája, s ennek atyja stb. Ezzel segítettém ki magamat Pozsonyban.” Petőfi Sándor Szeberényi Lajosnak, Pest, 1843. július 21., PSPrLev, 400–401. Itt: 400.
- ⁶ KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 103.
- ⁷ „Ami pedig engem illet, barrrátom, ami engem illet: *lelépek a színészi pályáról* (de bizonyosan mindazáltal nem tudom, örökre-e vagy sem?), lemondok tehát a színi pályáról, s tudod, mi leszek, vagyis mi vagyok már úgyszólván, hát izé: a Regélő segédszerkesztője, a jövő féltétől kezdve Vahot Imre mellett. Már bizonyos, Bajza, Vörösmarty, Nagy Ignác s általában mindnyájan helyeslik e lépésemet. Vahot Imre maga szólított föl.” Petőfi Sándor Pákh Albertnek, Pest, 1844. április 15., PSPrLev, 405.
- ⁸ KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 120. KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor kötetei = A magyar irodalom történetei, 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat (A magyar irodalom történetei 2.), Budapest, 2007, 243–257. Itt: 243–244. (újabbban: KERÉNYI: *Vörösmarty – Petőfi – Madách, i. m.*, 80–98. Itt: 80–81.) A vonatkozó dokumentumokat közli: HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi I.*, Akadémiai, Budapest, 1967², 542–543.; *Petőfi-adattár III. Petőfi-okmányok, függelék (családi adatok), pótlások az I. és II. kötethez*, s. a. r. Kiss József, Akadémiai–Ballasi (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 15.), Budapest, 1992 (a továbbiakban: PAT3), 49–50.
- ⁹ „Történetesen elmondom Vörösmartynak körülményemet, s ő azt mondja, hogy várjak, ha lehet, majd eszközövel valamit. És azt eszközölte, hogy verseimet a Nemzeti Kör adja ki, s a költségek levonása után az egész jövedelem az enyém. Ezer példányban nyomják ki, s ha mind az ezer elkel, a tiszta jövedelem mintegy 1500 váltóforintra fog menni. Ugyan a Kör küldött szét a kaszinóknak mintegy százötven előfizetési ívet.” Petőfi Sándor Samarjay Károlynak, Pest, 1844. augusztus 10., PSPrLev, 407–409. Itt: 408.
- ¹⁰ Lásd *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban (Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez)*, s. a. r. Kiss József, Akadémiai (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 11.), Budapest, 1987 (a továbbiakban PAT1), 22. A történet részletes összefoglalása: *Petőfi Sándor összes költeményei (1844. január – augusztus). Kritikai kiadás*, s. a. r. Kiss József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai (Petőfi Sándor összes művei 2.), Budapest, 1983 (a továbbiakban: PSÖM2), 108–130.
- ¹¹ Lásd PSÖM2, 261–262.
- ¹² *A helység kalapácsa*, írta PETŐFI Sándor, Budán a Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1844.
- ¹³ *Versek*, írta PETŐFI Sándor, 1842–1844, Budán, a Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1844.
- ¹⁴ Pesti Divatlap, 1844. december 8., 156. Újraközli: ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai 1842–1849*, Kunossy, Szilágyi és társa (Petőfi-könyvtár 29–30.), Budapest, 1911, 31.
- ¹⁵ *János vitéz*, írta PETŐFI Sándor, kiadta Vahot Imre, 1845.
- ¹⁶ *Petőfi összes költeményei egy kötetben*, Pest, Emich Gusztáv sajátja, 1847.
- ¹⁷ Az esemény értékeléséhez lásd KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 298–303.
- ¹⁸ A vállalkozásról lásd RUTKAY Kálmán, *Klasszikus Shakespeare-fordításaink = Shakespeare-tanulmányok*, szerk. KÉRY László, ORSZÁGH László, SZENCZI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1965, 26–55.; KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 344–345.
- ¹⁹ A botránnyról lásd *uo.*, 406–408. Lásd még MILBACHER Róbert, *Legendahántás. 50+1 tévhit a magyar irodalomban*, Magvető, Budapest, 2021, 69–73.
- ²⁰ „Itt laknak Vörösmartyéknál, mind a kettő egészséges, feleségemtől ne vegyétek rossz néven, hogy nem tudósított benneteket, szegény semmit sem tudott csinálni bújában. Képzeltetitek napjait, melyeket itt töltött, míg én a csatatéren voltam.” Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Debrecen, 1849. február 14., PSPrLev, 588–589.
- ²¹ BALKÁNYI Enikő, *Delhányi Zsigmond: Adatok Petőfi Sándor életrajzához = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959*, szerk. VARGHA Balázs, Budapest, 1959, 42–47. Itt: 46. (Újraközli: HATVANY, *Így élt Petőfi I., i. m.*, 180–183. Itt: 183.) Lásd KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 41.
- ²² SZEBERÉNYI Lajos, *Néhány év Petőfi életéből*, Burger Zsigmond, Szeged, 1861, 9., 19. (újraközli: HATVANY, *Így élt Petőfi I., i. m.*, 248, 264.).
- ²³ PSÖM1, 209.; Kerényi, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 58.
- ²⁴ ENDRŐDI, *Petőfi napjai 1842–1849, i. m.*, II. sz. melléklet; FERENCZI Zoltán, *Adatok Petőfi pápai életéhez*, Petőfi-Múzeum, 1892/1, 1–8. Itt: 4–5. (újraközli: HATVANY, *Így élt Petőfi I., i. m.*, 360–361. Itt: 361.) Lásd még KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 76.
- ²⁵ PAT3, 40. Lásd BODOLAY Géza, *Petőfi diáktársaságai*, Junior, Budapest, 1998², 62–63.; KERÉNYI: *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 77.
- ²⁶ Lásd PSÖM1, 309.; KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 79.
- ²⁷ ORLAY [PETRICS] Soma, *Adatok Petőfi életéhez. 1–2. közl.*, Budapesti Szemle, 1879/37, 1–19.; 1879/38, 336–369. Itt: 350. (újraközli: HATVANY, *Így élt Petőfi I., i. m.*, 417.) Lásd KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 86.
- ²⁸ „Jár számkivetetten az árva fiú, / S dalt zengedez...” PETŐFI Sándor, *Ibolyák*, kiad. SZEKERES László, Argumentum–Kortárs, Budapest, 1996, 3. Az idézet pontosan: „Jár számküüzötten az árva fiú, / Dalt zengedez...” Lásd VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebbségi költemények II. (1827–1839)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Akadémiai (Vörösmarty Mihály összes művei 2.), Budapest, 1960 (a továbbiakban: VMÖM2), 7.
- ²⁹ FEKETE Sándor, *Petőfi, a vándorszínész*, Akadémiai (Irodalomtörténeti füzetek 64.), Budapest, 1969, 35–36.; Kiss József, „Művész és költő!” *Petőfi megváltása a pápai kollégiumtól = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 10*, szerk. V. NYILASSY Vilma, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1973, 85–106. Itt: 104.

- ³⁰ „Vörösmarty arcképe is kinn lóg a falon, ott ne maradjon.” Petőfi Sándor Pákh Albertnek, Pest, 1844. április 15., PSPrLev, 405.
- ³¹ JÓKAI Mór, *Életemből. Igaz történetek. Humor. Örök emlékek. Útleírás*, Ráth Mór, Budapest, 1886, 312. (újraközli: HATVANY, *Így élt Petőfi I., i. m.*, 500.). Lásd még PSÖM1, 466.
- ³² Pesti Divatlap, 1845. május 15., 223. (újraközli: HATVANY, *Így élt Petőfi I., i. m.*, 714.).
- ³³ Lásd erről általában SZILÁGYI Márton, *Összeköt vagy elválaszt? A nemzedék mint irodalomtörténeti magyarázó-elv = Uő: Ominárium. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Ráció, Budapest, 2020, 23–33.
- ³⁴ KERÉNYI Ferenc, *Az elmaradt irodalmi nemzedékváltás tanulságaiból = KERÉNYI Ferenc, Színek, terek, emberek*, szerk. SCHEIBNER Tamás, SZILÁGYI Márton, előszó SZILÁGYI Márton, Ráció (Ligatura), Budapest, 2010, 141–153.
- ³⁵ A szerző többször megírta ezt, legutóbb: MILBACHER Róbert, *A János vitéz mint „romántos” eposz*, Tiszatáj, 2023. március, 3–11.
- ³⁶ Két példa: POÓR Jenő, *Könyvismertés [A helység kalapácsáról]*, Hirnök, 1844. november 19., 542. (újraközli: ENDRŐDI, *Petőfi napjai 1842–1849, i. m.*, 26–29. ltt: 29.); ETŐFI Andor, *Versek, írta Petőfi Sándor*, Hirnök, 1845. február 25., 63–64.; 1845. február 28., 67–68. (újraközli: ENDRŐDI, *Petőfi napjai 1842–1849, i. m.*, 49–57.). Lásd KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 189.
- ³⁷ Uo., 140, PSÖM2, 426–429.
- ³⁸ A legkifejtettebb formában, számos szövegpárhuzam bemutatásával: FRIED István, *„Példádon okúljanak a késő unokák”. A helység kalapácsa mint paródia*, Irodalomtörténet, 1987–1988/2, 224–256.
- ³⁹ MILBACHER Róbert, *A fecske és a víz. A János vitéz mint hypertextus = Uő, Bábel agoráján. Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány (Pannónia könyvek), Pécs, 2015, 181–194. ltt: 193–194.
- ⁴⁰ Milbacher egy másik tanulmányában az idézetet, amellyel én tanulmányomat nyitottam, így értékeli: „A szellemi apa kijelölésének gesztusa egyben annak a tudatosítását is jelentette, hogy mitől kell elhatárolódnia a fiatal költőnek, ha valóban autonóm, »erős költő« kíván lenni. Nyilván a Vörösmarty-életmű reprezentálta tradíció nem követhető az epigonizmus ódiama nélkül, így a leendő »erős költő« számára nem maradt más út, mint ennek az életműnek az »elmismásolása« vagy termékeny félreolvasása.” MILBACHER Róbert, *Petőfi „pályakzedése” mint probléma. Kísérlet egy elméleti keret fölvezetésére = MILBACHER, Bábel agoráján, i. m.*, 174–180. ltt: 180.
- ⁴¹ Összefoglalólag lásd PSÖM2, 206. A továbbiakban az itt talált adatok szórtan fordulnak elő.
- ⁴² HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1922, 308.; PSÖM1: 233.
- ⁴³ PSÖM1, 370.
- ⁴⁴ ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor*, Szépirodalmi, Budapest, 1963, 104.; PSÖM1, 385.
- ⁴⁵ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 568.; PSÖM1, 389.
- ⁴⁶ ILLYÉS, *Petőfi Sándor, i. m.*, 104.; PSÖM1, 390.
- ⁴⁷ PSÖM1, 405.
- ⁴⁸ PSÖM1, 479.
- ⁴⁹ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 554–555.; PSÖM2, 147.; KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete és költészete, i. m.*, 114.
- ⁵⁰ Életképek, 1844. április 2., 372–373.; PSÖM2, 163.
- ⁵¹ Életképek, 1844. július 10., 46–47.; PSÖM2, 307.
- ⁵² PÁNDI Pál, *Petőfi. 1. A költő útja 1844 végéig*, Szépirodalmi, Budapest, 1961, 258.; PSÖM2, 177–178.
- ⁵³ PSÖM2, 205–206.; 212.
- ⁵⁴ PSÖM2, 251–252.
- ⁵⁵ PÁNDI, *Petőfi. 1. i. m.*, 143.; PSÖM2, 254.
- ⁵⁶ GÁLDI László, *Vers és nyelv = Nyelvünk a reformkorban. (Tanulmánykötet)*, szerk. PAIS Dezső, Akadémiai, Budapest, 1955, 497–615. ltt: 582.; GÁLDI László, *Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál, TÓTH Dezső, Akadémiai (Irodalomtörténeti Könyvtár 9.), Budapest, 1962, 467–194. ltt: 471.; PSÖM2, 273.
- ⁵⁷ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 11–12.; PÁNDI, *Petőfi, i. m.*, 244.; PSÖM1, 261.
- ⁵⁸ PÉCZELY László, *A versforma tanulságai a Kuruttyó két változatával kapcsolatban*, Irodalomtörténet, 1956/2, 144–148. ltt: 145.; PSÖM1, 261.
- ⁵⁹ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 544.; PSÖM1, 294.
- ⁶⁰ „Második kelléke a közönségesseé lenni kívánó költeménynek a népiesség. És ez fölötte nagy föladat! Lebozsátkozni a nép fölfogási tehetségéhez, vele érezni, vele örülni, vele busulni, és mindezt olly hiven tenni, hogy mind azt a nép is magáénak, sajátjának ismerje, nem olly dolog, mellyet mindenki megtehet. Pedig illyennek kell lenni azon költeménynek, mellyet a néppel meg akarunk kedveltetni, mert csak az képes benne érdeket ébresztetni, abban ismer maga magára. Ez oka, hogy Vörösmarty közkedvességü »Fóti dal«-a olly általánossá lett, miszerint annak egyes töredékeit uton útfélen hallhatjuk nagy örömkre a nép szájában.” ETŐFI, *i. m.*, 64. (újraközli: ENDRŐDI, *Petőfi napjai 1842–1849, 49–57. ltt: 50.*)
- ⁶¹ GÁLDI, *Vers és nyelv, i. m.*, 582.; GÁLDI, *Jegyzetek... i. m.*, 471.
- ⁶² GÁLDI, *Vers és nyelv, i. m.*, 584.
- ⁶³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok (Elméleti töredékek. Színbírálólatok)*, s. a. r. SOLT Andor, Akadémiai (Vörösmarty Mihály összes művei 14.), Budapest, 1969, 46.
- ⁶⁴ „Csokonain, Vörösmartyn, Petőfin és Aranyon, az Arany utáni nemzedéken (s kiváltképpen Kiss Józsefen) át Ady Endréig különböző fokozatokon haladt át a jámbusi verselés, míg végre legyőzte benne a magyar hangsúly az idegen mértéket, s létrejöhett »a magyar nemzeti versidomnak« e »szabadabb, gazdagabb, változatosabb és főképpen beláthatatlan fejlődésre képes új formája«.” HORVÁTH János, *Magyar ritmus, jövevény versidom. A magyar jámbus kérdéséhez*, Franklin-társulat, Budapest, 1922, 111–112. (Újabbán: Horváth János vers-

tani munkái, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, utószó KECSKÉS András, Osiris (Horváth János összegyűjtött művei), Budapest, 2004, 79–147. Itt: 141.

⁶⁵ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 53–54.

⁶⁶ A teóriával két probléma is van: 1. A szerepjátás esetén Horváth elkülöníthetőnek tartotta Petőfi őszinte verseit és szerepverseit. Bár olykor maga is megjegyezte, hogy a költő maga is lehet elrajzolt zsánerfigura, mégis tudni vélte, hogy például a *Szülőimhez* „korántsem álarc”. (HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 54.) 2. A népiesnek tartott verseket a zsáner magasabb fokozatának, a szerepjátás tökéletesen naiv formájának vélte. Bár itt is jelezte, hogy a határok nem tiszták (uo., 62.), a Horváth által megállapított verscsoport nem teljesen fedi a költő általi műfaji beosztást – azt a beosztást, amely még a *Versek 1842–1844* kötetében megvolt, de az 1847-es gyűjteményes kötetben már nem. Kritikájához: MARGÓCSY István, *Horváth János Petőfi-könyvének újraolvasása* = MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Kalligrman, Pozsony, 2011, 365–375.

⁶⁷ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 58.

⁶⁸ VMÖM2, 62.

⁶⁹ PSÖM2, 8.

⁷⁰ VMÖM2, 63.

⁷¹ PSÖM2, 40.

⁷² VÖRÖSMARTY Mihály, *Vérnász = Uő, Csongor és Tünde (1830). Kincskeresők (1832). Vérnász (1833)*, s. a. r. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Akadémiai (Vörösmarty Mihály összes művei.), Budapest, 1989, 275–423. Itt: 296.

⁷³ HORVÁTH, *Petőfi Sándor, i. m.*, 95.

⁷⁴ Lásd MÓSER Zoltán, *Körülvesznek engem a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely, A Hét Szabad Művészet Könyvtára – Gyurcsó István Alapítvány, Zsámbék–Dunaszerdahely, 2000, 138.*

⁷⁵ Köszönöm Csörsz Rumen István segítségét.

⁷⁶ BALASSI Bálint *versei*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Balassi (Régi magyar könyvtár 4.), Budapest, 1993, 152.

⁷⁷ KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, szerk. VARGYAS Lajos, Zeneműkiadó, Budapest, 1969⁴, Pt 34.

⁷⁸ Lásd *Magyar népköltészet. Folklor 1.*, főszerk. VARGYAS Lajos, szerk. ISTVÁNOVITS Márton, NYIFŰ (Magyar néprajz 5.), Budapest, 1988, 495–496. Lásd például a következő közköltészeti verset: „Két malomra tartok számot, / Egyiktől sem veszek vámot, / Magam vagyok a molnára, / Korrigálom, ha nem járja. // Nem töltöm időm hiába, / Szegem ütöm a lyukába. / Ha kopik a kő, megvágom, / Ha letolom a nadrágom.” *Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete. 3/A Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Universitas – Editio Princeps (Régi magyar költők tára. XVIII. század 14.), Budapest, 2013, 613.

⁷⁹ *A magyar népzene tára II. Jeles napok*, szerk. KERÉNYI György, Akadémiai, Budapest, 1953, 90. sz., 103–104. Itt: 104. Idézi: *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Balassi (Régi magyar költők tára. XVIII. század IV.), Budapest, 2000, 450.

⁸⁰ *A katonák fölállításáról = Közköltészet 3/A, i. m.*, 163–165. Itt: 165.

⁸¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus Petőfi költészetében = Uő, Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*, Magvető (Elvek és utak), Budapest, 1980, 221–250. Itt: 229.

⁸² PETŐFI Sándor, *III. Richárd király színbírálat = PSPrLev*, 258–261. Itt: 260–261.

SZEIFERT JUDIT

A művészet hatalma

Baksai József legutóbbi kiállításai kapcsán

SZEIFERT JUDIT (1968) Budapest

Az elmúlt három évben egy-egy nagy egyéni kiállításon mutatta be újabb és újabb műveit Baksai József. 2021-ben a Pintér Galéria és Aukciós Házban a *Salus*, 2022-ben az óbudai Országút Galériában a *Porta*, és jelenleg (2023-ban) a Pesterzsébeti Múzeum Gaál Imre Galériájában látható *Effata* című tárlatok, ahogy Baksai egész életműve, egymásra épülő, egymásból következő, mégis önállóan is értelmezhető események. A három bemutató festményei és grafikái láncolatszerűen, olykor egymásba kapaszkodva, máskor egymáson át- és továbblépve fűzik Baksai József világtörténetének szálát. Képről képre, lépésről lépésre. Járjuk együtt végig a kiállítások képei által kijelölt utakat, lépünk be rajtuk keresztül a művész univerzumába!

SALUS [2021]

Angyalok és démonok, szentek és ördögök, profán és szakrális helyek, használati tárgyak és ereklyék. Mind külön-külön és egyszerre vannak jelen Baksai József kompozícióin. A képeken belül egyszerre nyílnak meg az univerzum határtalan távlatái, a végtelen horizontok és a legtitkosabb, csak bennünk létező parányi helyek. Szinte meg sem lepődöm, hiszen már régóta tudom, hogy Baksai művészetének kulcsszava a *dualitás*. Ez alkotói módszerében és az ábrázolt témákban is megnyilvánul. Képtárgyai között megtalálhatók az antik mitológia szereplői, az ókori görög, egyiptomi vagy krétai történetekre utaló motívumok, illetve az *Ó-* és *Újszövetség* mozzanatai, szimbolikus alakjai is. Sőt, gyakran jelenít meg olyan figurákat, amelyek egyszerre utalnak profán és szakrális tartalmakra. Ugyanakkor szinte egész életműve alapvetően az élet és halál dualitásáról szól. Mindez igaz jelenlegi sorozatára is, de a transzcendenssel való érintkezés, a túlvilági és metafizikus kapcsolódás most mintha erősebben érezhető, erőteljesebben megjelenő motívum lenne.

Erre utal a sorozat és a kiállítás címe is: *Salus*, ami a katolikus vallásban üdvösséget jelent. Az egyik korokon átívelő katolikus dogmában így szerepel: *Extra Ecclesiam nulla salus* – az egyházon kívül nincs üdvösség. Ebben az értelemben az üdvösség a túlvilági boldogság, a teológiailag a mennyországba jutottak állapota, az üdvözültek örök jutalma. Tágabban értelmezve az élet beteljesedésének állapota, amelyre minden ember vágyik. Latin szótári alakja: *salus, salutis, f.* jelentései: 1. egészség; 2. jólét, üdv, boldogulás, megmenekülés, élet; 3. üdvözlet (mint köszönési forma). Elsődleges jelentése tehát az egészség, ami bizonyosan nem lehet véletlen áthallás korunkban, a világvjárvány idején. Hiszen Baksaira mindig jellemző, hogy a szakrális és a profán jelentésrétegek párhuzamosan jelennek meg műveiben. Képeit szemlélve, a már leírtakon túl, a kettősség érzetét éppen az is fokozza, hogy az elsődleges tartalmakon túl minden művéhez járul egy másik, legtöbbször az elsővel (látszólag) ellentétes értelmezés is. A nézőt a megjelenített elemek asszociatív társítása vezeti el az alkotó számára lényeges, de első megközelítésben konkrétan nem látható, illetve nem nyilvánvaló momentumok felfedezéséhez. Filozofikus spekulációra azonban nincs szükség, hogy megértsük műveit, hiszen többek között a címadással és komplementer fogalmakat felidéző *asszociációs módszerével* is irányítja a befogadói folyamatot. A *Salus* cím tehát a katolikus üdvörténet mellett összekapcsolódik az antik római istenséggel, Salusszal. Ő az üdv, a jólét istennője, akinek szerepe az idők folyamán lényegesen megváltozott. Eleinte alakja az állam üdvét jelentette, később aztán a közegészség megszemélyesítése lett. Az ókori istennő szerepe ősrégi, ezt több római emlék, róla elnevezett hely, illetve felirat is mutatja. Baksai jelenlegi sorozatának szempontjából fontosnak tartom számos szerepe közül kiemelni, hogy i. e. 180-ban Hügieiát, apja, Aszklépiosz mellett képviselve mint az egészség istenasszonya jelent meg Rómában. Ekkor a város egy nehéz járvány csapását állta ki éppen, és a Sibylla-könyvek elrendelték, hogy Apollónak, Aesculapiusnak és Salusnak ajándékokat és aranyos szobrokat kell följánlani. *Salus* ábrázolásaira nagyban hatott

ez az új szerep. Hiszen eredetileg úgy jelenítették meg, mint Fortunát (érmeken babérkoszorúval, szigorú arcvonásokkal), kezében egy hajókormányval, lába alatt egy golyóval. Az előbbi szereppel összefüggésben később Hügieia szobrát utánozták, kezébe csészét adtak, amelyből egy oltárra áldozatot önt. Az oltáron pedig egy kígyó csavarodik fölfelé, ami az orvoslásnak és többek között Baksai több képén is megjelenő Aszklépiosznak szintén az egyik szimbóluma.

A dualitást fokozza egy másik látszólagos ellentmondás, ami Baksai alkalmazott technikái, azaz a festményei és grafikai közötti különbségben rejlik. Grafikai finom ceruzarajzok, lazúros akvarellek, színrajzok, illetve kisméretű kollázsok, amelyeket visszafogott színvilág jellemez, míg olajfestményei rusztikus felületű, expresszív hatású, sokszor kontrasztos színekből épülő, nagyméretű kompozíciók. De természetesen mindez csak első ránézésre tűnik ellentmondásnak. Alapvetően párhuzamok vonhatók a festmények és grafikák (ceruzarajzok, akvarellek, kollázsok) között, ezek közül az egyik legkézenfekvőbb a tematikai következetesség. A másik a készítési folyamat azonossága, hiszen mindkét műfajban rétegek egymásra halmozásából, illetve visszafejtéséből és újraépítéséből, vagy roncsolásából alakul a faktúra. Csakhogy, amíg a rajzokon apró, leheletnyi ceruzanyomok, az akvarellek és kollázsok esetében transzparens rétegek egymásra rakódásából és visszakaparásából, visszatépéséből bontakozik ki a képfelület, addig a festményeken vastkos festékcsoportok plasztikus rétegeinek felrakásából és visszabontásából formázva hozza létre a rusztikus képfelületet. Mint láthatjuk, a technikai megoldások között a rétegzett felépítés, valamint a teremtés–pusztítás dialektikáján alapuló munkamódszer miatt sokkal több a hasonlóság, mint a különbség. Az ily módon születő alkotások a roncsolást a teremtés eszközévé, a hiányt pedig alapvető építőelemmé teszik. Ugyanakkor Baksai így készülő művei megfogalmazznak egy másik alaptézist, az elfedés–feltárás kettősségét is. A roncsolás (visszakaparás, tépés, elkenés, letörlés) mint képépítő folyamat, ismerve Baksai múlthoz és az időhöz való viszonyát, természetesen az időre, a mulandóságra és az elmúlásra is utal. De elsődlegesen a valóságtól, a primer látványtól, a felismerhetőtől való eltávolítás, elszakadás eszközeként, absztrakciós céllal használja ezt a roncsoló módszert. Ezzel segítve a kilépést a mindennapok kézzel fogható, látható világából, és utat mutatva a transzcendens, a metafizikus világ felé.

A sorozat kompozíciói a földi és égi szféra közötti stációkat szimbolizálják. Mintha angyalszárnyak rebbennének a képeken. Az angyalok – akik egyértelműen az égi szférához tartoznak, de egyben közvetítők is – megjelenítése Baksai művein akár Weöres Sándor *Metamorphosis*ának vizuális megfeleltetése is lehetne: „A szivárványhíd az egyetlen, ahol az angyalok és ördögök úgy járnak-kelnek, hogy alig lehet szétismerni őket.” Az égi szféra küldöttei ők, de mégis esendők, emberiek. *Törött szárnyak* (2021), sérülésekkel szabdalt arcok, tépett ruházat teszi őket olyan kiszolgáltatottá és tökéletlenné. Az *Újrakezdet* vörös háttéréből kibontakozó alak köztes lény, valahol élet és halál között. A vörös a vér és a tűz színe. A küzdelem és a fájdalom, valamint a rombolásból való építkezés egyaránt felidéződik általa. Ez dualizmus megint, hiszen a születés éppolyan véres és félelmetes, akár a halál.

A szentek azok, akik az angyalokhoz hasonlóan az égi szférához tartoznak, de egyben közvetítők is, áldozatuk maga a közvetítő kapocs. A keresztény szentek közül *Szent Kristófot* (2021) korábban, 1992-ben egy sorozat részeként jelenítette meg, ami segítette a kép akkori értelmezését. Kristóf alakja krisztusi motívumokat ábrázoló festményekkel (*Taurica Dea*, *Tetanizáció*) jelent akkor meg, ezzel is utalva a szent legendájára, miszerint Szent Kristóf éjszaka a vállán vitte át az egyre magasabb állású, zajló folyó túlsó partjára a még gyermek Jézust (nevének jelentése is ez: Krisztusvivő [Christoforo]). A jelenlegi képen egy keskeny arany sáv a szent válla fölött utal az isteni személyre, akit a vállán cipelt. Sem Krisztus, sem egyéb szakrális attribútum nem jelenik meg, de Kristóf homlokán kis szarvszerű kinövések láthatók, amelyek ördögi mivoltára (azaz a benne rejlő kettősségre) is utalnak. A legenda szerint ugyanis az óriás Kristófot az a vágy fűtötte, hogy szolgálatait a leghatalmasabb úrnak ajánlja fel. Először egy király szolgálatába állt, de mert ez félt az ördögtől, otthagya, és az ördög szolgálatába szegődött. Csakhogy az ördög pedig félt a kereszt jelétől – így jutott el Kristóf végül Krisztushoz.

PORTA [2022]

A 2022-es *Porta* című önálló tárlata nemcsak a *Salus* folytatásaként értelmezhető, de szorosan kapcsolódik a 2021-ben Rómában és 2022-ben Budapesten is bemutatott Dante-évforduló alkalmából rendezett csoportos kiállításhoz is, amelyen Baksai is több képpel szerepelt. Mintha az egyéni tár-

lat a *Kinek a pokla Dante pokla?* kérdésre adott újabb, személyes válasz lenne. A *Pokol* első énekének legelső sorai idéződnek fel: „Az emberélet útjának felén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam...”

Valóban *Félúton* vagyunk. Nem csak, illetve nem elsősorban az életkorunkat illetően. Sokkal inkább valami köztes lét ez, a szellemi és a fizikai világ között. Átmenet az evilági és a túlvilági, a valóság és a képzelet, az álom és az ébrenlét, a sötétség és a világosság, az árny és a fény között. Ég felé zuhanó test. (Sz)árny a *Porban*. A művész/et világa ez. Transzcendens világ. Az átlépés helye és ideje, amelyben a képek segítenek.

Ahogy arra a kiállítás címe, a *Porta* is utal. A porta, amely átjáró két világ között. Elválaszt és összeköt. De nem puszta kapu vagy ajtó, hanem egy díszes, de mindenképpen figyelemfelkeltő, megállásra készítő be- vagy kijárat. Olvasatomban a porta a képek sora, azaz maga a tárlat. A beavatás helye.

Az ember elért a lét határáig. Kór, háború, éhínség. Mi jöhet ezután? Hova vezetnek Baksai képei? Egy másik világba? Egy más világba? A másvilágba? Vagy visszavezetnek minket a valóságba? Szembesítenek jelenünkkel, múltunkkal, esendőségünkkel, hibáinkkal és erényeinkkel. Sötétben is rávilágítanak a legapróbb, mégis a leglényegesebb részletekre.

Természetesen vannak köztük konkrét személyek is. Baksaitól megszokott módon a szakrális és a mitológiai szereplők sem maradhatnak el. *Szent Sebestyén* és *Thessalokini Szent Iréné* képviseli a keresztény, míg *Aganippé* az antik hitvilágot. Baksai képei profán könyörgések a szentekhez.

A segítőszent *Szent Sebestyén*, akihez pusztító járványok idején imádkoznak. Aki halálos nyílsebeiből a hit által gyógyult meg. Csak ez marad. A hit. Remény a reménytelenségben. A háborús fenyegetettség árnyékában megidézi Irénét, akinek neve békét jelent, és aki keresztény hite miatt, egyes források szerint ugyancsak nyílvesző által halt vértanúhalált.

De lehet-e fontosabb egy művész számára, mint a művészet maga? Így kerül a sorba *Aganippé*, Természosz folyamisten leánya, aki a Helikónon eredő múzsáknak szentelt forrás nimfája. A soha ki nem apadó ihlet szimbolikus alakja. *Aganippé* megjelenítése a művészetbe vetett hit kifejezése. Annak a reménynek a megfogalmazása, hogy történjék bármi, a túlélés egyik, ha nem az egyetlen záloga a művészet.

Ezek a szakrális lények, elhagyva minden ünnepélyességet, hétköznapi hősökként vannak jelen, és élnek köztünk, velünk. Arctalanul is hozzájuk szólunk, könyörgünk, és remélünk. Reméljük, hogy meghallgatnak. Emelj fel! Itt vagyok a *Porban*. Gyógyíts meg!

Ahogy az ő jelenlétük, úgy a képeken megjelenő parányi mozzanatok is észrevétlenek maradnak a mindennapokban. De a válsághelyzetek idején (mint amilyen egy világjárvány vagy a háborús fenyegetettség) felerősödnek, hiányuk tátongó űrként ordít bele magányunkba. A *Sebek* még jobban sajognak, és az *Érintés* hiánya égető fájdalomként fojtogatja testünket, lelkünket. *Szorongás* lesz úrrá rajtunk. *Kétségek* gyötörnek.

Itt állunk hát a portánál. A képek által beléphetünk rajta. A belépés csak rajtunk múlik. Fel vagyunk készülve arra, ami odaát vár? A képek megszólítanak. A dantei pokol nyolcadik énekének klasszikus soraival figyelmeztetnek is: „Én nem vagyok egykorú semmi lényvel, / csupán örökkel; s én örökön állok. / Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!”

EFFATA [2023]

„Ekkor egy dadogó süketet vittek hozzá, és kérték, hogy tegye rá a kezét. Jézus félrevonta őt egymagában a sokaságból, ujját a süket fülébe dugta, majd ujjára köpve megérintette a nyelvét; azután az égre tekintve fohászodott, és így szólt hozzá: »Effata, azaz: nyíl meg!« És megnyílt a füle, nyelvének bilincse is azonnal megoldódott, úgyhogy hibátlanul beszélt. Jézus meghagyta nekik, hogy ezt senkinek se mondják el; de minél inkább tiltotta, annál inkább híresztelték, és szerfölött álméltoktak, és ezt mondták: »Mindent helyesen cselekedett: a süketeket is hallóvá teszi, a némákat is beszélővé«” – Márk evangéliuma (7,32–37) így írja le azt a történetet, amikor Jézus a siketnémát hallóvá és beszélővé tette, és amelyben a kiállítás címét adó *Effata* kifejezés szerepel.

A sarokkő az építmények legelőször lerakott alapköve, amely azután irányt szab az egész további építkezésnek (Jer 51,26; Jób 38,6). Az *Ószövetségben* Isten a Sionra egy drága sarokkövet tesz

le alapul, amely a hívók számára fundamentum lesz (Ézs 28,16). Az *Újszövetség* (Ef 2,20) szerint a keresztény gyülekezet Isten házanépe, amely ráépült az apostolok és próféták alapjára (vö. Jel 21,14), a sarokkő pedig maga Krisztus, akiben az egész épület egybeilleszkedik.

A Baksai jelenlegi tárlatán szereplő *Alapkő* 2015-ben került kiválasztásra, majd 2022-ben *Sarokkő*ként véget ért lebegése, és beépült Baksai legújabb képi építményrendszerébe. 2023-ban az *Új kezdet* meghatározó eleme lett ez a kváderkő, más helyzetbe, központi helyre, pontosan a látóhatárra helyeződött, ezzel egészen új perspektívákat és nézőpontokat nyitva a vérvörösen izzó horizonton.

A kiállított anyagban vannak most is közeli képek arcokról, egyedi, mégis archetipikus portrék. Tágra nyílt, csodálkozó, könyörgő szemek vagy fájdalmas, réveteg tekintetek. Üres szembödrök. A feketeségből előgomolygó, kivillanó tiszta, emberi arcok. Megmutatják, hogy *Egy legyőzött* vagy *A magára maradt ember* számára is van túlélési esély: a művészet. Alkotóként és befogadóként egyaránt. Járjon is a létezés bármilyen sok *Áldozattal*, *Sérüléssel*, bármilyen reménytelen is a pillanatnyi helyzet, ha a *Fáradtság* vagy a *Kétely* gyötör is, de a *Vágy nélküli tekintetben* is fellobban a *Mara-dék tűz* a művészet által, például Baksai József képeit nézve. Igaz, hogy újra közelít a tél, és *Korán sötétedik*, de a festmények komorságán átdereng a tavasz ígérete. Mert bár az angyalnak *Letört* (a) szárnya, de *Márciusban* a *Sérült angyal* is elhozza az *Angyali üdvözetet*.

Természetesen az emberalakok és az égi lények, az angyalok mellett újra találkozhatunk régi ismerőseinkkel, szótlan barátainkkal, az állatokkal. A *Rengés*, a *Holdfény* vagy a *Fogyó hold* megszemélyesítője a Baksainál gyakran visszatérő bika. Ismerve az alkotó születési dátumát, a *Bika* (1994) mint állatövi jegy is értelmezhető, és így a földdel kapcsolható össze. A bika jelentése azonban ennél összetettebb, ahogy általában minden képeleméhez, ehhez is profán és szakrális tartalom is társítható. Elsősorban a termékenység szimbóluma, és bajelhárító erőt is tulajdonítottak neki (*Mennydörgés*, 2008). Számos legendában a Krisztus szolgálatába kényszerített pogányságot is vad bikák jelképezik. Zeusz is megjelent bika alakjában, például Európa királylányt is bika képében ragadta el. Többek között Szent Szilveszter pápa egyik attribútuma a bika, illetve Lukács evangélista jelképe az ökör (azaz herélt bika). Egy másik fontos kapcsolat, a krétai bikakultusz és legenda is megidéződik képein. A félig ember, félig bika alakú teremtmény, *Minótauros* (1991) több festményen is szerepel, aki másik nevén, *Aszterión*ként jelenik meg a mostani tárlaton. Irodalmi utalás ez a névadás Baksai esetében Jorge Luis Borges *Aszterión háza* című novellájára. Ennek tükrében az antik mitológiai történetben a hangsúly a fogva tartott áldozat szerepére és szenvedéstörténetére helyeződik át. Aszterión megváltóját várja labirintusában. Mérhetetlen szenvedését azonban játékként éli meg – számára ugyanis a szenvedés a boldogságban gyökerezik, a boldogságot pedig a szenvedéshez fűzik eltéphetetlen szálak. Ezek tartják házában fogolyként.

A ló *Hordozó*ként igába *Bezárva* látható, vagy mint *Áldozat* mered a semmibe. Egy-egy képen hal vagy kígyó is feltűnik, hogy az *Oktalan gyűlölet* (kígyó) vagy az *Öregedés* (hal) emberi oldalát még hangsúlyosabbá tegye.

Akinek *Megadatott* a művészettel kapcsolatba kerülni, az megmenekült. Mert a művészet enyhíti a *Várakozás*, a vágyakozás vagy az elválás magányát. Segít elengednünk a *Távozót* vagy akitől akarunk ellenére *Elválasztva* kell élnünk. A művészet *Lehunyt szemmel* is megmutatja nekünk a láthatatlant, ablakot nyit a transzcendens végtelenbe. Segít felismerni a *Szavak közötti* csöndekben a leglényegesebb mondanivalót.

Erősíts meg! – szólítjuk meg Baksai képeit, de csak suttogva, mert tudjuk, hogy kérésünk, akár az ima, némán is meghallgatásra talál.

Szilágyi Domokos verse, az *Öregek könyve* is egy csendes fohász, amelynek néhány szavát a festő is beleszötte apró betűkkel képének szövetébe. Az alábbi részlet utolsó öt szavát:

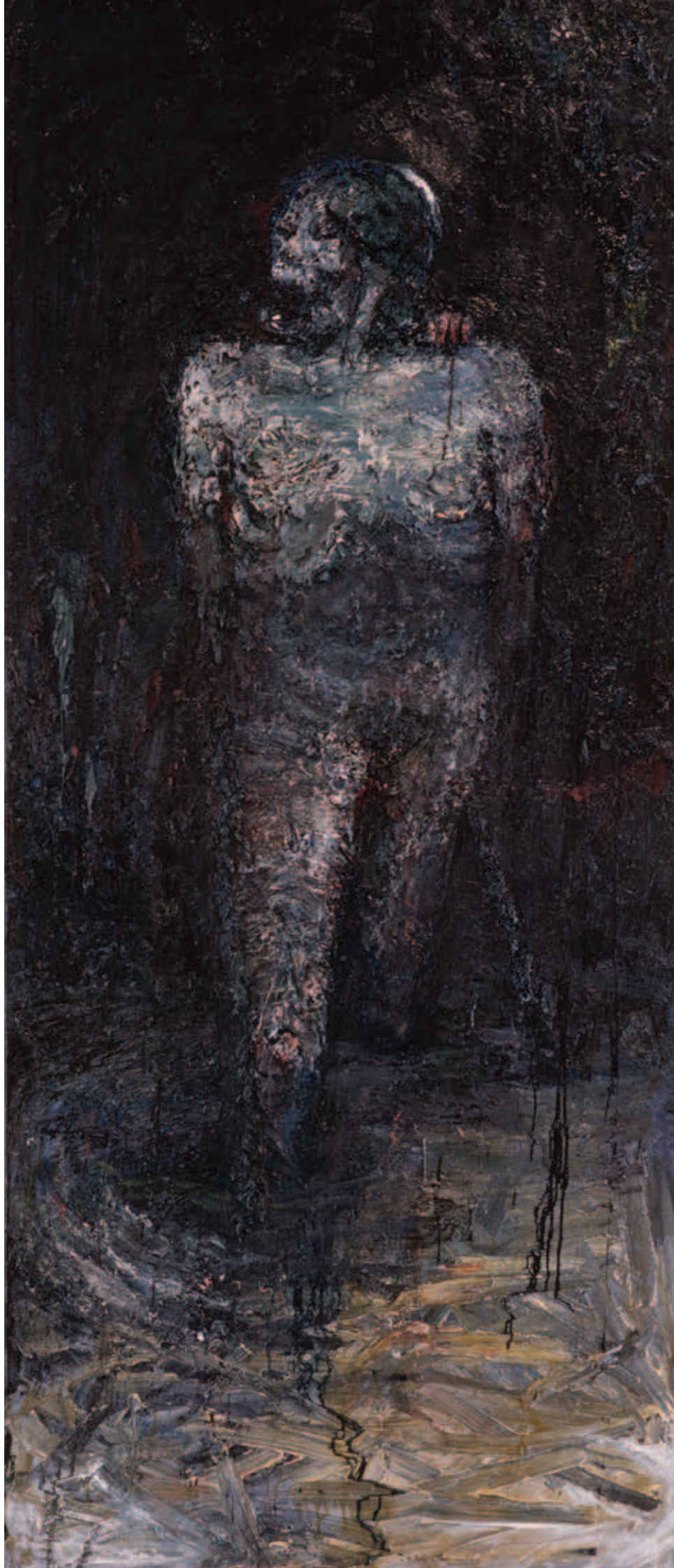
„a levegőt kaparászom, markolom, fogom – / akkor kezdődik a baj, ha érzi magát az ember, / érzi, / hogy van szíve, / van tüdeje, / van mája / s így tovább: / érzi a testet, / amely nemsokára tetem lesz, / ó, erőt, erőt, erőt / a türelemhez!”

A művészet reménységet ad a reménytelenségben, segít szembenézni az elkerülhetetlennel. Ha halhatatlanná nem is tesz, de megkönnyíti, hogy elviseljük a *Mulandóság* terhét.

A *Porta* című tárlat kapcsán azt írtam, hogy Baksai József képei megszólítanak. Most a kiállítás címét idézve fel is szólítanak: *Effata!* Nyílj meg! Legyünk nyitottak a bemutatott művek felé, és akkor ők is megnyitják szemünket a látásra, fülünket a hallásra, és szánkat a beszédre. Nézzük őket, és hallgassunk, hogy láthassunk és hallhassunk!

BAKSAI JÓZSEF, Aszterión, 2020, olaj, vászon, 160x120 cm

BAKSAI JÓZSEF, Szent Kristóf, 2021, olaj, vászon, 200x100 cm

BAKSAI JÓZSEF, Szorongás, 2021, vegyes technika, papír, 98,4x69,1 cm

BAKSAI JÓZSEF, Iréné, 2021, vegyes technika, papír, 100x70 cm

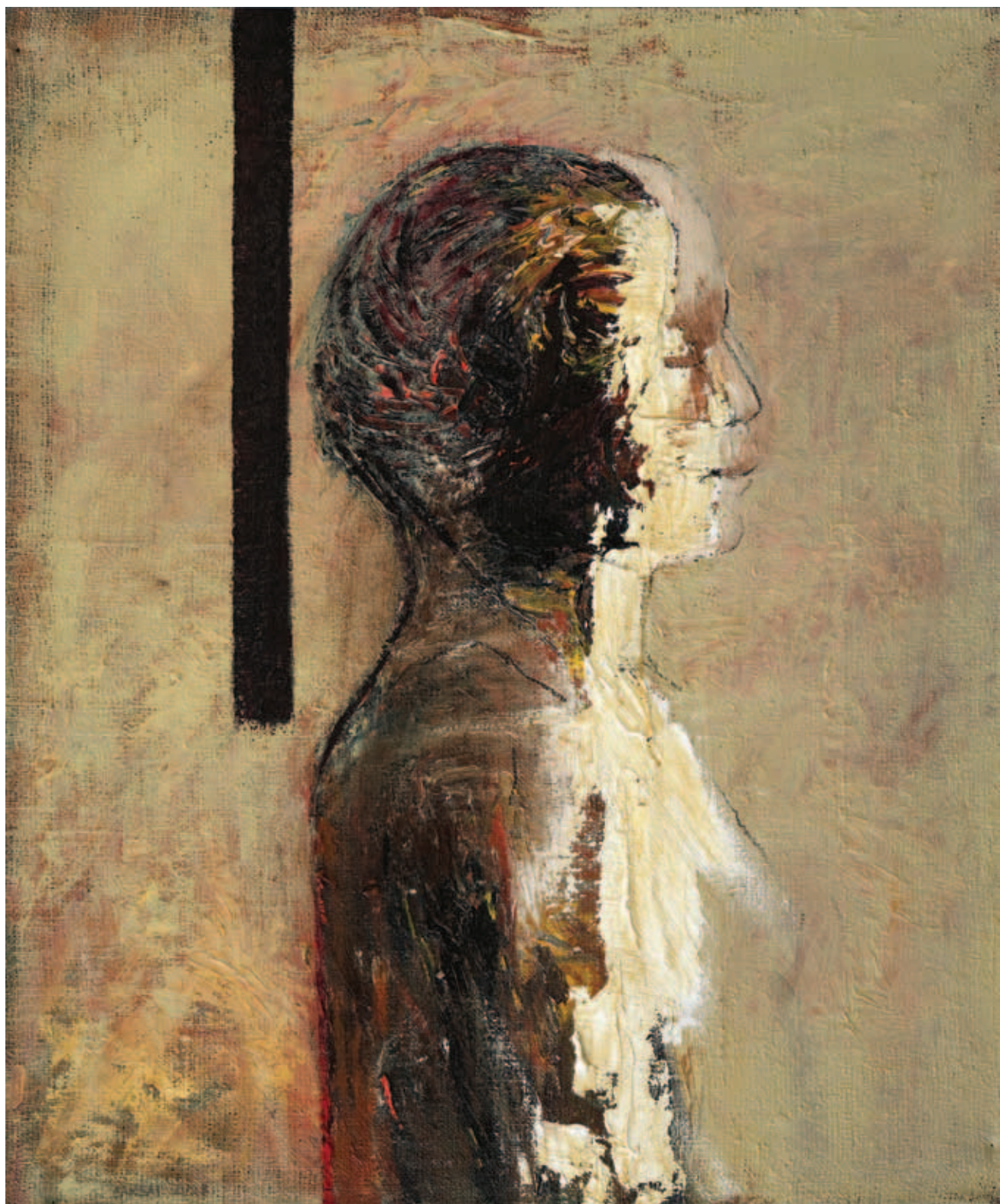

BAKSAI JÓZSEF, Újrakezdés, 2021, olaj, vászon, 209x100 cm

BAKSAI JÓZSEF, Elválasztva, 2022, olaj, vászon, 100x80 cm

BAKSAI JÓZSEF, Erősíts meg, 2022, olaj, szén, vászon, 120x100 cm

BAKSAI JÓZSEF, Mulandóság, 2023, olaj, vászon, 100x80 cm; Új kezdet, 2023, olaj, vászon, 50x50 cm

BAKSAI JÓZSEF, Áldozat, 2023, olaj, vászon, 100x80 cm; Tisztulás, 2023, olaj, vászon, 50x50 cm

BAKSAI JÓZSEF, Bezárva, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 60,1x40,3 cm

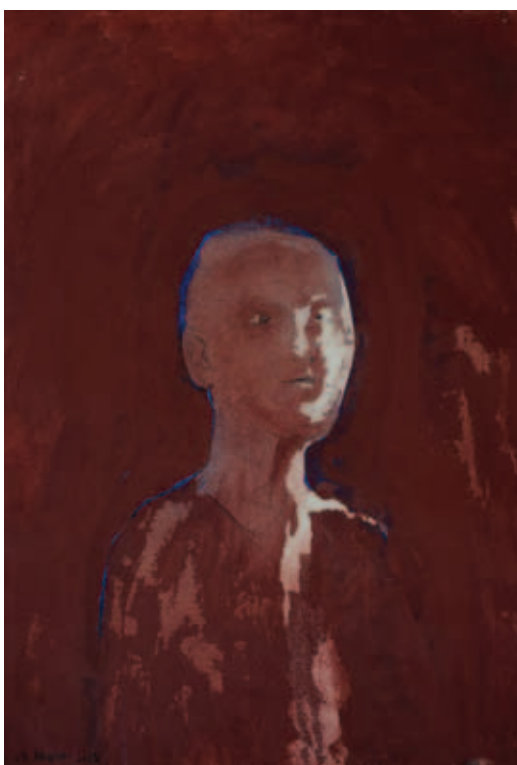
BAKSAI JÓZSEF, Távozó, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 60x40 cm

BAKSAI JÓZSEF, A magára maradt ember, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 75x51 cm

BAKSAI JÓZSEF, Egy legyőzött, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 75x51 cm

**BAKSAI JÓZSEF, Fogyó hold, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 50x40 cm;
Fáradtság, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 75x51 cm;
Kétely, 2023, porfesték, plectol, karton, 75x51 cm;
Vágy nélküli tekintet, 2023, plectol, porfesték, szén, karton, 75x51 cm**

MARNO JÁNOS

Tajvani anziksz

(Tsai Ming liang tanulmány)

gyermekeimnek

Te meg vagy húzatva?
 Ülsz itt a huzatban
 egy csigalépcső szűk fordulójában,
 és nézed a lábujjadat,
 amelyiket a doktor szerint
 nem érzel! Vajon a lépcsővel is így vagy
 meg a huzattal? A huzatot is
 csak nézed, megkönnyezed, ámbár nem érzed?
 Látod a vörös köpenyes szerzetest
 kiosonni ebből az agyagos csigaházból?
 Érzed, hogy ehhez az osonáshoz kevés egy élet,
 ergo minimum még egy reinkarnálódásra
 kényszerülhetsz, vagy vélhetőleg még többre is?
 Az olyasféle írásműben, mint amilyen ez is, egy
 ember életre keltéséhez egy teremtő képességére
 volna szükséged, csakhogy neked egyetlen
 teremtővel sincs valódi kapcsolatod,
 a teremtő maga a képtelenség a szemedben.
 Vagy a képtelenség a szememben
 azt jelentené, hogy vak vagyok?
 Netalán nem bírom nyitva tartani a szememet?
 Alszom?
 Mi van, te alszol?
 Nem, nem alszom, csupán örülök,
 hogy egyelőre mégsem kell megválnom
 az érzéketlen lábujjamtól, még ha
 a puszta látványától lassan felfordul is
 a gyomrom. Mi lesz, ha már egyetlen kéz-
 és lábujjamat sem fogom érezni –
 csupán egy csillapíthatatlan és kielégíthetetlen
 hányingert, mivel nincs bennem semmi
 salak. Agyagból vagyok, és kiégtem.
 Úgy van. A szerzetes csigalassan halad a zsúfolt,
 világvárosi forgalomban, ülsz nyugton
 tovább a huzatban, a csigalépcsőházban,
 szerzetesed meg se nagyon emeli a szandálját,
 mégsem mondanám, hogy vonszolódik,
 mint egy antennaszarvacskás csiga,
 amely vörös köpenyt sem visel, s életkora
 összevethetetlen a fiatal szerzetesével;
 utóbbit nemsokára huszonévesnek nézem
 majd, de egyelőre várnom kell vele –
 Veled meg mi van? Mi lenne?
 visszhangzod a létigét feltételezve,
 huszonéves szerzetesünk pedig lecövekel

egy óriásplakát alatt, a plakáton szerepeljen
ugyanaz, amit most a nejlonzacskójából hámoz
elő, egy duplalépcsős burger-king adag,
száját hatalmasra tátja, s nagyon lassan harap,
és mohón ugyan, de alaposan forgatja soká
mindkét pofájában a falatot; szerencséd,
hogy a huzat hamar felszárítja a nyálad,
a jelenetnek már nem vagyok szemtanúja,
éppen befordultam ágyamban a falnak,
feleségem követi még az eseményeket,
hidegen hagyják őt, engem tájékoztat csak
tovább ímmel-ámmal a fejleményekről,
illetve egy könnyű pléddel még betakargat,
hátha mire felriadok, már lement a nap.
Akkor a lábujjadat halasszuk holnapra?
Az nagyon jó, de a legjobb holnapután
lenne, akkorra utánozhatatlanul jó
lesz minden, halasszunk el addig mindent,
addig a lábujjam magától is elmegy.

SZILASI LÁSZLÓ

A Manuéla-dosszié

(„ezek a kisregények mindig ilyenek”)

(2. rész)

SZILASI LÁSZLÓ (1964) Szeged

A szövetséges repülőtéren feltöltötték a gép tankjait. Ettünk, ittunk, és valamennyien nagyon elégedettek voltunk, hiszen hát, végül is, senkit sem bántottunk. Nem volt szabad elhagynunk a Tante Ju-t, és mindenki azt gondolta, néhányan mondták is, hogy a gonoszság körüli titkos dialógus tétova mélységeit és ostoba magasságait voltaképpen a bezártságunknak köszönhetjük. Aztán felbőgtek motorok.

Már csak az út fele volt hátra: Berlin és Koppenhága között nagyjából 360 kilométer a távolság. Az úti cél mindenki számára világos volt, de senki sem tudta, hogy voltaképpen mit is keresünk mi ott. Azt is tudtuk, hogy Dániában néhány hete közel 12 000 magyar katona állomásozik, de hát azokkal nekünk nem lehet semmi dolgunk, nekik saját parancsnokaik vannak, néha a legfelsőbb körökből. Talán csak Galánffy százados és Horváth Zsül tudták az igazat. A repülő hangszóróiból hirtelen megszólalt a százados.

Bajtársaim, Szürke Farkasok, tisztelt Repülő Osztály! Nagyon örülök, hogy végül nem öltük meg Otto Skorzeny Obersturmbannführert. Megérdemelte volna. De nem lett volna célravezető, nem lett volna helyes. Most viszont ölni megyünk. (Itt hosszú csendet tartott, nekünk legalábbis annak tűnt.)

Meg kell ölnünk egy Pethő Ottó nevű magyar mérnököt. (Még hosszabb szünet. Skorzenyt nem, Pethő Ottót, bárki legyen is az, meg igen? Első hallásra nem volt érthető.)

Pethő mérnök a harmincas évek eleje óta él Dániában. Jelenleg munkanélküli. Október elején a koppenhágai pályaudvaron megismerkedett Járdány Pállal, a lyngby-birkerødi zászlóalj parancsnokával. Ez a zászlóalj egy fontos vonalszakaszra vigyázott, de a németek egyáltalán nem bíztak a magyarokban. Pethő ezt az ellentétet igyekezett kihasználni. Közvetítőként és tolmácsként igyekezett kapcsolatot teremteni a magyarok és a birkerødi ellenállási mozgalom között. Teljes sikerrel járt: a magyar tisztek november elején már magával Ingemar Tegner sorhajóhadnaggyal, az ellenállás vezetőjével tárgyaltak. Mindenki tudta, hogy a magyarok, különös módon, többen vannak, mint a dániai német katonák. Fel kellene lázadniuk. A Nørreport vasútállomás, a Gyldenløvesgade környéke és az Ørstedpark lennének a fő helyszínek. A magyar győzelem szinte biztos. (Itt következett a leghosszabb csend. Galánffy hagyott időt, hogy magunktól is megértsük, miért lenne ez baj.)

A Kormányzó úr most is a kiugráson gondolkodik és dolgozik. Úgy ítéli meg, hogy a németek elleni lázadás rontaná a szövetségesekkel folytatandó tárgyalásokon a magyarok esélyeit – ez a nép még a saját szövetségeseit is elárulta, mondanák a nagy tárgyaláson az amerikai katonai jogászok. Mivel pedig a lázadás motorja ez a Pethő nevű mérnök, el kell távolítanunk az útból. Minden eszköz megengedett. Semmiképpen sem maradhat életben.

Néhány hónappal korábban, talán húsvétkor, bevonultunk az Elefánt nevű rendkívül elegáns veszprémi étterembe. Fehér kabátos, csokornyakkendős pincérek sűrögtek-forogtak hangtalanul körülöttünk. Márkás porcelánkészletek. Ezüst evőeszközök. Általános bemutatás, nagy hajlongások. Mi még a borotválkozás után is parlagiasan mutathattunk a német tisztek mellett. Kissé feszengve vártuk a tálakat. Lefedve hozták be a pincérek. Lassan leemelték a

csillogó fémfedőket. Izgalommal láttuk, hogy a tálakban főtt makaróni van. Azt gondoltuk, biztosan lesz hozzá valami gulyás, pörkölt, peccsenye, de legalább valami pikáns kis mártás, előételnek. Udvariasan kínálgattuk egymást, mintha az evés teljesen közömbös lenne nekünk. Amikor a tál elem került, megláttam, hogy a kifőtt makaróni valami fehér lében ázik. A fehér lé nem volt más, mint lefőlözött és vízzel hígított tej, irgalmatlanul megszórvva szaharinnal. Szörnyű íze volt. De mi csak ettük, ettük vad igyekezettel, szóttanul, hadd lássák német vendéglátóink, mennyire örülünk ennek a sok finomságnak. A lakomára gyönyörű metszett üvegkancsókban jó hideg vizet is kaptunk a Rab Mária forrásból. Az étel meleg volt és édes, a víz hideg és savanyú, a vacsora után a legtöbben kihányták az egészet. Megölni egy derék magyar embert. Lehet mondani, hogy ahogyan a veszprémi Elefántban, ezúttal én is öklendeztem most ettől a feladattól.

Már a Balti-tenger fölött repültünk. Néma csend volt a repülőgépben. Megfordult a helyzet. Idefelé mindenki azon gondolkodott, hogy miért ne öljük meg Skorzenyt, most meg mindenki azon, hogy voltaképpen miért kell eltüntetnünk ezt a Pethő nevű magyar mérnököt. Sokkal jobb, ha egy parancsnak, még akár egy kormányzói parancsnak is, van az alárendelt eszével is belátható oka. Könnyebb úgy, egyszerűbb.

[Rövid betoldás a bal oldalon:

Volt egyszer egy Szotyori Kiss János nevű bombázópilóta. Nem volt rendkívüli jelenség. Amikor azonban a háború után egészen véletlenül dolgom akadt a Cordatic Gumigyár Mozsár utcai irodaházában, a könyvelési osztályon nagyon ismerősnek tűnt egy fekete klott könyökvédős, cingár, középkorú ember. Odaléptem hozzá és megszólítottam. Amikor felnézett, megismertük egymást. Szotyori Kiss János főhadnagy, illetve Sz. Kiss szaktárs. Annak idején ő volt a második világháború legszebb gépének, a Wulf FW-189-nek, a legendás Bel Aminak a rettenthetetlen parancsnoka. Nem nézett ki hős pilótának. Nem volt rajta semmiféle külső jele a hősiességnek. Néztük egymást és sírtunk. Voltak köztünk magasabb emberek, voltak erősek, nagyon okosak, de alapvetően olyanok voltunk, külsőre éppolyan jelentéktelenek, mint Szotyori, a Pocok. A mi daliás időink után visszaolvadtunk a semmis emberek közé.]

Amikor Suttay-Koppány János gépe lezuhant, orosz fogságába esett valahol Bács-Kiskun megyében. Rábízták egy óriás termetű orosz katonára, aki úgy nézett ki, mint egy római centurió. Ez az ember lehúzta a csizmáját, elvette János vadonatúj kamgarn zubbonyát, s így a magyar pilóta percről percre többet tudott meg a bolsevizmusról vagy akár magáról a háborúról, mint korábban bármikor. Aztán a két kezénél fogva egy hullákkal megrakott szekér saroglyájához kötötték. Egész éjjel meneteltek. A német–magyar keresztűz kora reggel érkezett meg. A szekeret szétlőtték, János belevetette magát a kukoricaszárból épült, közeli csőszkunyóba. Az oda menekült parasztnyecskevel nem sokáig örülhettek egymásnak, mert hamar beugrott közéjük egy szovjet komisszár. Követelte, hogy a magyar őrmester az utolsó ötven pengőjén (egy kis alumíniumhengerben hordta a nyakában, a parancsra ott-hon hagyott dögcédulája helyén) vegye meg tőle az üvegnyi rumos meggyet. Aztán kizavarta a magyar párt a kunyhóból, és belekergette őket az út melletti árokba, ahol a János gépen érkezett két repülő várta őket. Egy részeg kozák hadnagy mind a négyüket le akarta löni. Már húzta a kakast. Egy orosz major azonban meglátta a jelenetet, és bikacsökkel kiverte a pisztolyt a kozák tiszt kezéből, majd alaposan elkalapálta. Suttay-Koppány egy szál ingben, mezít-

láb reszketett. A görbe lábú kozák őrnagy kiköpte a vérét, aztán megkérdezte a centuriót, hogy hol van a fogoly zubbonya. Az óriás köpenye alatt volt egy német, egy orosz és egy magyar zubbony is. A centurió odadobta a zubbonyt és a csizmát Jánosnak. A kozák azonnal agyonlőtte a centuriót, aztán a major vezetésével bemenekültek a kukoricásba. A major megmentette az életüket. Suttay-Koppány sem értette, én sem értem, miért cselekedett így.

Aztán Suttay-Koppány és a barátai hirtelen átkerültek P. Howard világába: a kukoricamezők közötti saras földúton hirtelen előbukkant egy orosz katona által vezetett szürke, budapesti taxi, vadonatúj taxaméterrel felszerelve. A parasztnyecske elszaladt. A többiek beültek, a taxióra induláskor huszonöt pengőt mutatott. János nem tudta, hogy elájult-e, vagy csak elaludt néhány percre, de felriadva azt látta, hogy már reggel van, és ők egy faluban járnak. Ekkor futott a taxi aknára. A robbanás a taxi elejét érte, a légnyomás kidobta a magyar pilótát a kocsiból, közben erős ütés érte a hátán a vese alatt; eltalálták. Csúszni próbált az árok felé az iszapos talajon, közben újabb lövedékek csapódtak melléje. Várta a halált. Mászott tovább. Aztán futólépések zaja és német kiáltás: itt is van egy, itt is van egy, lőjétek le!

Nicht schießen, ich bin ungarische Flieger-Offizier! Mi vagy te?! – kérdezték tőle ordítva. Aztán megnézték közelebbről is, és behúzták egy sufniába. Bekötözték, és sebesültszállító autón, haldokló németek között zötyögtették el Kiskunfélegyháza felé. A lövedék szerencsésen elcsúszott a medencecsonton, nem érte el a nemesebb szerveket, és megállt a jobb comb izomzatában. Alaposan kikérdezte egy meglepően udvarias SS-főhadnagy, aztán nemsokára megérkezett érte Veszprémből a parancsnoka, az eszelősen sovány Görgényi Lidérc László főhadnagy. A futballpálya mellett szállt le a sebesültszállító géppel. Felszálltak, és már a Vértes fölött jártak, amikor amerikai Mustangok támadták meg őket. Mindketten biztosak voltak benne, hogy nemcsak a gépet, de őket is szétlövik azonnal. A két Mustang azonban visszavette a gázt, és elhúztak a két halálraszánt fölött – a sérült a pilóta mellett fetrengett. Suttay-Koppány még a néger pilóta arcát is kivehette, amint feljűk bólintott. János is felemelte önkéntelenül a karját, köszönésnek szánta. A Mustangok rávágták a gázt, és ezüstös testük eltűnt a magasságban. Így cselekedtek velünk az amerikaiak, ennyire szépen és jól. Mi meg most azért repülünk, hogy megöljünk Koppenhágában egy derék magyar embert, alig lehetett fölfogni.

Mi szinte bármit meg tudtunk csinálni a gépeinkkel. Brauenhoffer Csanya és Talabér szakaszvezető egy ízben súlyos repülési szabálytalanságra adta a fejét. Berepülés címén az egyik Caproni bombázóval váratlanul megjelentek Csanádpalota nagyközség felett. Talabér ült a vezetőülésben, és alacsonyan fordult a hatalmas géppel a falu felett. Közben Brauenhoffer Csanya szerelmes levelet gyömöszölt a géphez rendszeresített ledobóhüvelybe. A levelet a vendéglős szépséges leányának írta, akit Pusztá Gitkának hívtak. A vendéglő a katolikus templom mellett állt, a könnyű bakelithüvely helyet talált magának a Pusztá-borozó kertjében. Volt azonban a faluban egy jegyzőgyakornok, aki nem vette jó néven az esetet. Megjegyezte a gép lajstromjelét, majd írt egy levelet a légierők főparancsnokságára. A géptávirat két hét múlva érkezett meg Pestről – a gép legénységét, mivel a levelüket engedély nélkül kézbesítették Pusztá Gitta úrleánynak, egy-egy hónap szobafogsággal büntetem. Aligha kétséges, hogy a gyakornok szerelmes volt a lányba. A levélírásban mégis a gonoszság vezette, a földönjárók alávalósága. A parancsnoki levelet megkorrektúrázták Veszprémben. Egy-egy hónap? Egy-egy nap, énszerintem. Maximum!

Az efféle gyakorlatokat úgy tanították meg nekünk Itáliában, hogy egy görgökre szerelt asztalkán, a felragasztott térképen mozgatható modellek

álltak, s mi azokkal szimuláltuk a teendőket. Kicsi repülőgépek, rádiós önbe-
mérő keretantennával, szögbeosztással. A berendezéshez két, ugyancsak
mozgatható földi iránymérő modell is tartozott, természetesen 360 fokos
szögtárcsával ellátva. A két modell fonallal összeköthető volt a repülőgép-
modellel. Magát a terepasztalt ellátták folyadékos iránytűvel az asztal tájoló-
sához, és az asztalhoz természetesen fejhallgatók, Morse-billentyűk és cső-
dugók is tartoztak. A berendezés segítségével egyszerű feladatokat, valamint
bonyolultabb problémákat (eltévedt repülőgép helyzetmeghatározását, a szél
támadási szögének figyelembe vételét, vakbombák célzott ledobását) lehetett
rekonstruálni. Gyakoroltunk, a gyakorlott, de gyáva olasz pilóták meg röhög-
tek rajtunk.

De az is lehet, hogy talán nem is voltak gyávák: az évszázadok során kiko-
pott belőlük minden transzcendens, s ők ebben a röhögésben mutatták fel ne-
künk azt, ami a helyébe lépett. Szent Márk tér. Szépen kiöltözve: fehér ingben,
sötétkék nadrágban, fekete cipőben azzal a büszkeséggel itták az espressó-
jukat, mintha most hódították volna meg Germániát. A szövetségeseink voltak
ők is. Bármelyiküket azonnal megöltük volna.

Az előző év zárásaként a volt osztrák államtól átvett Fiat CR 32-eseket
hoztunk haza Aspernből. Debródy meg is jegyezte, hogy a pilóták összes zse-
be öngyújtóktól és tűzkövektől duzzadt. És valóban: a bordázott bécsi patent-
gyújtónak akkoriban nagy volt a keletje a repülők között. Ette a benzint, de hát
az volt bőven. Bedobtuk egy vödör benzinbe az egész gyújtót, egy perc alatt
megszívta magát, és működött napokig. Ostobán feküdtek a fényes öngyújtók
a vödör fenekén. Hosszú facsipesszel emeltük ki őket, aztán mindegyikünk
kapott egyet – napokra elbűdösítették az egyenruhákat. Baranyai Levi szerint
a vödörben fekvő öngyújtók szimbólumok voltak. Annak a szimbólumai, aho-
gyan a háború felfalja az ember egyéni nézeteit. Én ezt nem hittem el.

[Nagyapám úgy használta a noteszét, hogy csak a jobb oldalra (a rec-
tóra) írt, a bal oldalakat (a versókat) megtartotta a javításoknak, ki-
egészítéseknek, betoldásoknak. Ezen a ponton egy hosszabb pótlás
következik. A püspöklila szín elfogyott, itt már egyenként a tinta.

1946 aszályos nyarát a sokévi átlagnál lényegesen hidegebb
ősz követte, a hőmérséklet október elején már fagypontra alá
süllyedt, és nekem nem volt állásom. Két-három hete rúgtak
ki a Ganz Hajógyárból, ahol Schönfeld úr, akkori főnököm épp
leleplezte horthysta, fasiszta, nyugatos katonatiszti mivolto-
mat. A korán beköszöntött hideg nem sok jóval kecsgetett.
Pár napos alkalmi munka után némi protekcióval Sziniglay
Károly úr elé kerültem. Sziniglay úr, avagy szaktárs az akko-
ri Közlekedési Minisztérium légügyi főosztályának volt a ve-
zetője. Bánatosan néztem rá, ő pedig szánakozva mért végig.
Ezen nem csodálkoztam, mert magas természetem és vi-
szonylagos fiatalságomon kívül nem volt bennem semmi
megnyerő. Közölte, hogy hamarosan megalakul a Magyar-
Szovjet Légiforgalmi Társaság, és ehhez szükség lesz időjel-
ző személyzetre, akiket majd az Országos Meteorológiai Inté-
zet fog megszervezni és kiképezni. Továbbá, ha van szakmai
képzettségem, akkor próbaidőre felvesz segédtisztviselői ál-
lományba a Közlekedési Minisztériumba, ha az OMI Prognó-
zis Osztályának vezetője is egyetért. Nem fér több erre a lap-
ra: felvettek.

Nem tudom, nagyapám miért éppen ide illesztette be ezt a pótlást. Talán azért, hogy utólag is ellenkezzen Baranyai álláspontjával. Vagy talán azért, hogy egyetértsen vele. Abban az etikában, amelyre azt mondhatjuk, hogy az emberi hősiesség metafizikája, több gondolkodó is a legélesebben hadat üzent minden intézménynek – az államnak, az egyháznak, a pártoknak, a trösztöknek, az oktatási intézményeknek, vagyis az összes személyiségek fölötti képződménynek –, amely a metafizikai igazságok vagy általános érvényűség igényével lépett fel. És minden embert, lehetett akár az maga Don Quijote is, nagyon megbecsült akkor, ha megkísérelte, hogy önmagát mint individuumot megőrizze az intézmények e jogtalan igényeivel szemben. Sziniglay úr derék módon viselkedett. Talán csak ennyit akar mondani. És, bár ez talán zsidózás, azt is, hogy Schönfeld úr, az ő érthető bosszúvágyában meg nem.]

A Tante Ju ablakaiból ekkor már látszott Koppenhága, s tőle úgy 10 kilométerre délkeletre a repülőtér Amager szigetén, Kastrup településen, Tårnby község területén. Galánffy nekilátott a ráfordulásnak. Közelebb érve már látszott az az 1400 méter hosszú, 65 méter széles beton leszállópálya, amely még 1941 nyarán nyílt meg. Megcélzottuk, elkerültük a tenger vadul hullámzó felületét, leszálltunk a majdnem sima betonra. Repülő voltam, mégis mindig alázatra tanított, ahogy a repülés akadálytalansága után hirtelen újra alánk került a föld: semmiképpen ne bízd el magad, nincsen rá okod, Paszuly.

• • •

5.

MIVEL HAT RÁJA EZ AZ ÁLLÁSTALAN FÉRFI (Szentkirályiék Koppenhágában, 1944)

Galánffy százados mindenkit leszállított a repülőgépről. Azt mondta nekik, egyenek meg egy kisebb adag Flæskesteg (sült karajt vörös káposztával és sült krumplival), aztán öblítsék le egy pohár Tuborggal. „Jól funkcionál a csörgedező apparátusuk” – tette hozzá, és nagyon nagyot nevetett. Horváth Zsolt is leküldte, engem viszont berendelt a pilótafülkébe: tudta, hogy Ormay-Gónutz-cal mindenben egy húron pendülünk.

Úgy tapasztaltam, hogy maguk ketten a legagresszívebbek. Volna egy feladatuk, hadnagy úr. Az őrmesterének tudok civil ruhát adni. Ő lenne a felvigyázó. Maga pedig beleszúrná egy padon ezt a cserkészést a Pethő Ottó torkójába. Nørreport vasútállomás, a Gyldenløvesgade környéke és az Ørstedpark lennének a fő helyszínek. Én az utóbbit javasolnám. És nyugalom: a többieknek azt mondjuk majd, hogy változott a parancs, a gyilkosság elmarad.

Hosszú volt a penge, fából volt a nyél, s a közepén, egy kopott fémrombuszban, vörösén világított a cserkészlilium. Megfogtam. Jó volt az esése. Aggályaimat félretettem. Résen vagyok, ez volt a válaszom.

Villamossal mentünk el az Ørstedparkhoz. Ez az 1870-es évek leszerelési után a régi erődgyűrű alapjain kialakított parkok egyike, a park domborzatában őrizte meg a régi erődítmények elemeit: a várak egyik része tóként szolgál, az egykori bástyák pedig kicsiny dombként jelennek meg a tájban. A Hans Christian Ørsted fizikus emlékműve mögötti padra ültem le, a mögött, a nagy kertben holland krókuszok virágoztak kék, sárga és fehér színekben. Galánffy egy telefonhívással oda rendelte nekem szegény Pethő Ottót. Gondolkodtam, próbáltam nem játszani sem a Mauseremmel, sem a cserkész ké-

semmel, Ormay-Gónutz pedig fel-alá sétált a civil ruhájában, pipázott, a Politikent olvasta, nagyon figyelt, és közben úgy tett, mintha értene dánul.

Pethő Ottó különös figura volt. Körül se nézve, egyenes járással jött a padom felé. Leült mellém, rám se nézett: dán állampolgár volt, nem lehet neki semmiféle baja ezzel a magyar katonával. Bizonyára üzent neki valaki. Várakozott. Arcvonásaiban valamiként erjedni kezdett a legmélyebb alázatosság és a legszélsőségesebb határozottság tökéletes keveréke, ami a lakájokra jellemző – mintha az uralkodó rend nem lelne örömet abban, hogy azoknak parancsol, akiket nem képzett ki parancsnokká –, így aztán bizonyos pillanatokban egy tornatanárra hasonlított. Kefebajusz, sunyi szemek, némelyik foga hiányzott. Rám nézett. Kinyílt a szeme, ekkorra már teljesen eltávozott belőle az alamuszóság.

Maga azért jött, hadnagy úr, hogy megöljön engem, ugye? A civilbe öltözött őrmestere meg közben vigyáz ránk, nemdebár?

Pethő kifinomult, nagy tájékozottságú embernek látszott, majdnem mindenre megtanította őt a régóta tartó nagyvárosi partizánlét. Azt azonban nem tudhatta, sőt, én magam sem tudtam, hogy egy nem is olyan közeli épület tetjén ott kuksol Matthäus von Hetzenauer, a Wehrmacht 3-as számú hegyivadász hadosztályának mesterlövésze, odarendelték Berlinből, és Gewehr 43-as öntöltő puskájának célkeresztjét a távolból folyamatosan Ottó tarkóján tartja. (Később nagyon megsértődtem ezen a felálláson: nem bíztak bennem. Pedig azokban az időkben semmiféle gondot nem okozott volna, hogy a cserkészésemet a nyakszirten keresztül feldöfjem a homloklebenyig. Vagy ha nem én, hát Ormay-Gónutz. Megölte volna őt helyettem, nekem.) Matthäus von Hetzenauer a legszebb ausztriai símezők mellett, Brixen in Thale-ban született, és nagyokat röhögött az eplényi lejtőkön. Ha tudtuk volna, hogy ott van, megbíztunk volna benne: velünk harcolt Magyarországon (huszonnégy orosz halott).

Nem tudom, miért, de hirtelen elszégyelltem magam. Ült mellettem ez a kicsi, büdös ember, valószínűleg igazi hős, és először szembesített velem, hogy én, a híres pilóta, voltaképpen egy bérgyilkos lennék. Meg kellene ölnöm őt a Kormányzó akarata szerint, valamiféle katonai jutalomért. Hosszan néztem Pethőre, és próbáltam eltitkolni, mennyire megdöbbentett a kérdésében rejlő igaz feltételezés.

Kihúztam magam, tisztelegtem. Nem, válaszoltam neki. Eszünkben sincs. Üzenetet hoztunk Járdány Pál zászlóaljparancsnoktól. Az Ørstedpark lenne az egyik fő helyszín. Az időpont pedig holnap reggel hajnali négy óra. A századdal és egységével ugyanennél a padnál lesz a találkozó. Kap majd fegyvert.

Pethő Ottó merengve nézett maga elé. Cigaretára gyújtott, engem is megkínált. Úgy gondoltam, újra végighalad azon az úton, amely ehhez a padhoz, vagy inkább a holnapéhoz vezet. Mint később megtudtam, az ellenálláshoz az Anders Bork Hansen nevű híres lelkész, az ellenállási mozgalom informátora kalauzolta el Pethő mérnököt. Első feladatai a Ringkøbing-fjordtól délre lezuhant Halifax-bombázók hajózóinak megmentésével voltak kapcsolatosak. A leszállásra kényszerült szövetséges repülőgépek életben maradt legénységét vadásznak öltözve a Lømborg Præstegård paplakhoz vezette, és ott, akár hetekre is, elrejtette őket.

Anders Bork Hansen hálózatához három ember tartozott: Laurids Thomsen, a patikus, Jens Christian Jensen, a könyvtáros és az alsó-vostrupi kovácsmester, Peter Harald Øllgaard. A magyaroknak, Pethőn keresztül, ez utóbbi szállította a felkeléssel kapcsolatos információkat. A felkelésben a Roskildétől nyugatra, Hvalsøben állomásozó 93/II-es, valamint a Fynben tartózkodó 93/I-es zászlóalj alakulatai vettek részt. Ha elsőként a szövetségesek

érnek Koppenhágába, örömmel állunk az önök rendelkezésére – nyilatkozta egy magyar katonatiszt a nyugat-jütlandi Holmsland-dűnén. De ha az oroszok, mi ellenük fogunk harcolni. Végül a németek ellen kellett harcolniuk. Alulmaradtak. Emléküket a Holtétől északra, Friderikslund Skov-i erdőben álló Magyar Fa őrzi. A hatalmas fa kérgébe az őrzáratozó katonák a koronás magyar címert metszették.

Magyarország címere hegyes talpú, hasított pajzs. Első mezeje vörössel és ezüsttel hétszer vágott. Második, vörös mezejében zöld hármashalomnak arany koronás kiemelkedő középső részén ezüst kettős kereszt. A pajzson a magyar Szent Korona nyugszik. Telik az idő, nőni fog a címer, talán erre gondolhatott mellettem a padon ez a Pethő Ottó nevű kicsi magyar mérnök. Még mindig szégyelltem magam.

Eltaposta a cigarettáját. Köszönöm, indulok is haza, mondta nevetve. Ki kell aludnom magamat holnapra. Felálltam, tisztelegtem neki, talán még kezet is fogtunk.

És ahogy ott álltam mellette, dolgomat el nem végezve, okafogyottan, Pethő mérnök hirtelen hatalmasat bólintott. Ment a feje után a teste is, aztán az egész puha szerkezet meg a kemény koponya is hátracsapódott, és a nyakendő csomója meg az ádámcsutka teteje között megnyílt egy jókora, rombusz alakú nyílás, fröcsögve spriccelt a szervezetből a vér. Nem kellett volna felállnom, nem kellett volna tisztelegnem, kezet sem kellett volna fognunk: Pethő mérnököt azonnal tarkón lőtte a távoli mesterlövész, Matthäus von Hetzenauer. Előrehajtottam az áldozat fejét. Visszatettem rá a lyukas kalapot. Részeg alak, elaludt, csak oda ne fagyjon a padhoz ebben a téli hidegben. Aztán elindultunk Ormay-Gónutz-cal.

Lassan mentünk, halkán beszélünk és németül, ne tűnjön fel a finnugor. Az osztrák Skorzenyt nem öltük meg, pedig rászolgált volna. Pethő viszont meghalt, pedig igazi hős volt, egy magyar hős a messzi Dániában. Az egyik Ottó gonosz volt, a másik egy tiszta férfi, aki egész életét odaadta az értelmetlen, de nemes ügyért. Az egyiket meg akartuk ölni, de akadályoztak bennünket, a másikat nem, de a kívülállók elintézték helyettünk. A gyilkosság elmaradt – még szerencse, hogy ezt csak Galánffy századosnak kell majd megtudnia.

Ormay-Gónutz Jóska filmekben nevelkedett. Jó filmekben, amik azt tanították neki, hogy a bosszú valójában nem más, mint lusta gyász. A gyász sokáig tart. Tagadunk, haragszunk, alkudozunk, búskomorságba esünk – és csak ezután érkezik el az elfogadás. Egy év, néha kettő. És néha nem is múlik el. Nem múlik el, csak körbenövi az élet. A bosszúálló ezt az időt akarja lerövidíteni. Majd ő megcsinálja gyorsan. Meg akartuk bosszulni a Kormányzó fiát, megelőgeztük volna az amerikaiak ítéletét. Szerintem, mondta Ormay-Gónutz, jobb, hogy nem tettük meg. A bosszúállás az Övé, majd Ő megfizet, mondta nevetve.

Nekem minderről mást volt a véleményem. Vagyis inkább a régen olvasott Titus Livius véleménye: a római ember igyekszik a méltánytalanságot addig helyrehozni, amíg nem lépnek közbe bosszújukkal az istenek. Jupiter és Iuno már régesrég kihaltak, vagy ha nem, hát ismeretlen helyen tartózkodnak, utoljára az a Hölderlin nevű német költő hitt bennük.

[Jegyzet a naplóban:]

(Régesrég meghalt. De előtte közel negyven évig volt bolond egy tübingeni ácsmester gyámsága alatt. Ezen idő alatt mindvégig Jézus Krisztusnak hitte magát, újra és újra felmondta magának *Hüperiön* című művét, megrendelésre írt verseit pedig Scardanelli néven írta alá.)

De a mi istenünk létezik, velünk jár. Hogy az ellenféllel ki van, nem lehet eldönteni. Valószínűleg az ellenfél is imádkozik, talán még az oroszok is. Ez a baj.

1944 nyara óta sokat repülök. Sokat repülök, általában éles helyzetekben. Nagy a nyomás, félek, néha hallucinálok is. Repülök a fák fölött, alacsonytámadásban. Minden irányból lőnek rám. Hirtelen lelassul az egész, és látom, hogy a fák tetején egy különös figura ballag. Nem tudom, honnan jön, nem tudom, hová megy. Hatalmas alak, csuklyás köpeny van rajta, mint a régi szerzeteseken, mégis lehet látni az arcát meg a koponyája csodálatos formáját, szép és nagyon fenyegető. Kettős kasza van a kezében: a nyelüknél fogja össze őket, a két penge egyszerre üt, gáncsol vagy dicsér velük, nem lehet eldönteni. Fenséges lény, szeretem, és nagyon-nagyon félek tőle. Int a kezével. Nem tudom, fenyegetés-e, avagy áldás.

Félelem és irgalom. Remény és rettegés. Új csillagok vagy fekete lyukak. Ezeket mind egyszerre látom. Kéttónusú az egész, mint (ahogy Brauenhoffer mondja) Goethénél a szavak. Aztán amikor levadásztam az ellent, amikor megsemmisítettem a földi támadókat, visszaneztek: ott van-e még ez a titokzatos karakter? Nincs ott, talán sohasem is volt. Kitisztul a fejem, vagy honnan is jött ez a különös illető, felszabadultan repülök a veszprémi repülőtérünk felé. Hankey Bannister whiskyt iszunk majd, és szivarozunk hozzá. Ülünk a napon. Mindenki (minden életben maradt ember) nevet.

És aztán amikor újra repülök, amikor újra nagyon nagy a nyomás, megint látom az emberemet, vagy ki is lenne ez a lény. Alulról egyáltalán nem lehet látni. De én fölülről látom. Valaki jár a fák hegyén. És ilyenkor tudom, hogy nekem van igazam. Egyszerűen mondom: Isten fenséges létezése érzékszervi tapasztalat.

Ormay-Gónutz Jóska ezen a ponton hangosan körberöhögött. Jaj, ne már. Ez egy erdélyi költő verse, 1929-ből, már nem emlékszem a nevére. És te hiszel neki? Idejétmúltabb, mint az a Hölderlin, vagy kit is emlegettél. Itt járna, a fák hegyén? Ha létezik is, fenn van a Mennyekben, ül a trónusán, és onnan nem figyel a nyomorult kis dolgainkra.

Beszélgésünk itt véget ért: némán masíroztunk a villamosunk felé. Nem volt ez baj, de nem értettünk egyet. Én biztos voltam benne, hogy aki a fák csúcsán masírozik (felhallatszik hozzám a finom súrlódás, ahogyan a csupasz talpa a fenyők és tölgyek leveleit könnyedén megérinti), az bizony maga az Atyaúrsten. És tudtam azt is, hogy ítélkezni fog. Nagyon félttem ettől az ítéllettől. Alighanem azt fogja majd mondani, hogy Obersturmbannführer Otto Skorzenyt le kellett volna lőnünk, az a Pethő Ottó nevű munkátlan mérnök pedig igazán életben maradhatott volna. De ezt, végeredményben, nem mondhattam el Ormay-Gónutznak. Végülis az alárendeltem volt.

Némán üldögtünk a Triangel-féle villamos barna bőrülésein. Az autó a Frideriks Kirke előtt várt ránk. Kimentünk vele a repülőtérre.

6.

A SZABÁLY ALÓL VAGYOK AZ EGYETLEN KIVÉTEL

(hazafelé: Koppenhága–Veszprém)

Veszprém Koppenhágától nagyjából ezer kilométerre esik: Berlin, Prága, Bécs, Veszprém, bő három óra út, otthon fogunk vacsorázni. Nem öltünk meg senkit, mindenki felszabadultan fecseg, én pedig az első Tuborgomat szopogatom, és azon gondolkodom, Doberdó tizedes vajon miért a *Manuélát* teszi fel mindig induláskor és érkezéskor a gramofonjára.

Először arra gondoltam, az a vonzó a dalban, hogy a Nyugat és a Kelet végre egyesül: Spanyolország legszebbik darabja eljön vonattal Budapestre,

és, mondjuk úgy, jól fizetett bérhölgy lesz egy bárban, majd egy lokálban – enél többet sohasem akarhattunk.

Aztán, a második Tuborg alatt, arra jutottam, ebben az énekben nem az az érdekes, hogy a bukott birodalomból eljön hozzánk egy alantas célokat szolgáló, gyönyörű nő. Hanem az, hogy itt van ez a Béla. Senki, semmi, nem tud a nőnek ibolyát venni, mert tíz krajcárja sincs, és Manuéla mégis beléje szerelmes: nem lehet tudni, mivel hat a nőre. Nem kell bevétel: a (fizetési) szabály alól én (Manuéla) vagyok az egyetlen kivétel. Béla. Neki nem kell fizetnie. Számára a kurva sem az. Így nézne ki a nyomorult magyar férfi mennybemenetele. Béla az én fejemben olyan volt, mint Pethő mérnök. Nagyon kortyoltam a sörömből.

De arra csak a harmadik tanított meg, hogy a „szabály alól én vagyok az egyetlen kivétel” – egyáltalán nem Manuélára vonatkozik. A Puma pilótái bevetéseik közben hetvenöt százalékos arányban pusztultak el. Ez volt a szabály. Egynegyed. Ennyi az életben maradásod esélye. Doberdó értelmezésében azonban ez a sláger azt mondta, hogy a szabály alól te vagy az egyetlen kivétel. Nyugodj meg: nem fogsz meghalni. És nem csupán a háborúban nem: meglehet, hogy te, ingyenkurvas senkiházi, örökkévaló vagy. Azt mondják mostanában, hogy nem az igazság, hanem az eredetiség teszi az értelmezést. De erre azért később rákérdezek majd a tizedesnél.

Kihűlt leves meg valami fasírt volt a vacsora, krumplipürével és édes savanyú uborkával, adtak hozzá badacsonyi bort is, mindenkinek fél litert. Megérkezésünkkor Doberdó nevetve tisztelgett, s csak annyit mondott: ezek a kisregények mindig ilyenek. Nem zaklattam a kérdéseimmel.

[A PASZULYOS NAPLÓJÁNAK VÉGE]

7.

NEM TUD A NŐNEK TÍZÉRT IBOLYÁCSKÁT VENNI (főhőseink utóélete, halála, eltűnése)

Eddig sikerült megállnom, hogy beleszóljak nagyapám mondandójának kifejtésébe. Most azonban, itt, a végén, el kell mondanom, mire vezettek saját kutatásaim a hősök utóéletét és halálát illetően.

Gerhard Barkhorn hajdani berepülőpilóta és felesége, Christl autóbaleset szenvedett Frechen mellett 1983. január 6-án, mindketten életüket veszítették. Erich Alfred Bubi Hartmann 1993. szeptember 20-án, hetvenegy évesen, nyugdíjas repülőoktatóként halt meg a németországi Weil im Schönbuchban. Matthäus Hetzenauer mesterlövész nyolcvanadik életévében, 2004. október 3-án hunyt el Brixen im Thale-ban, keringési rendellenességben. Otto Skorzeny 1975. július 5-én, hatvanhét évesen, sikeres üzletemberként halt meg Madridban, a halál oka tüdőrák volt. Tisztelői náci karlendítések között kísérték testét a bécsi sírhoz.

A nagyapám, Szentkirályi Dániel 1971. augusztus 28-án zuhant a tengerbe Koppenhága mellett. Ormay-Gónutz József túlélte a badacsonyi kőbányákat, jelenleg Badacsonytomajban él a feleségével. Baranyai Levente, a Malac is túlélte a világháborút, kiköltözött Amerikába, festő lett belőle, olyan képeket alkot, mintha drónról nézne le a földre, sok rajtuk a régesrég városokra zuhant mai repülőgép. Mazzag Mátyást és családját kitelepítették Hortra. A kitelepítés után a család Gyöngyösön élt. Mátyást 1968-ban vitte el a gyomorrák. Debrődy Lajost 1945. május 4-én lőtték le az ausztriai Vöcklabruck fölött, azt beszélték róla, hogy ő volt az utolsó elesett Puma. Emlékét a szegedi filo-

zófia tanszéken egy apró márványtábla őrzi. A neve van rajta, meg az a Leibniz-idézet, hogy – „egy imaginárius szám”. Suttay-Koppány János a háború után Izraelbe költözött, további sorsa ismeretlen. Huszár Hunort, a Pufit az 1950-es években agyonverték a szekusok Kolozsváron, halálának pontos ideje és temetési helye ismeretlen. Opperhall Márk Franciaországban maradt, hegymászó lett belőle. 1954-ben tűnt el az Aconcagua déli oldalán, holttestének helye nem ismert. Brauenhoffer Miklóst 1944-ben lőtték le az orosz Aircobrák, halála sokak szerint öngyilkosság volt. Talabér Antal nótáénekes lett Argentínában, a jelesebb eseményeket követő mulatságokon egészen 1988-ig ő énekelt.

Horváth Gyula haláláig a Malév pilótája volt: a céget valójában a Puma életben lévő, gyakorta büntetett előéletű repülőre építették rá. Zsül azon a napon halt meg, amikor John Lennon: 1980. december 8-án. Galánffy Géza megúszta a tisztogatásokat: visszaköltözött szülőfalujába, Zengővárkonyba, ott lett belőle előbb kántor, aztán pedig híres békepap. 1968-ban – állítólag – fegyverbaleset áldozata lett.

Nem gondolok semmi különöset. Még csak azt sem gondolom, hogy a nagyapám füzetében fennmaradt események meg az a sok minden, ami utána történt, megmagyaráznák egymást. De az azért eszembe jutott, amikor Tolsztoj *Háború és békéjének* egyik főhőse, Bolkonszkij herceg az austerlitz-i csatában megsebesül, eszméletlenül marad ott a holtak között. Másnap tér magához. Tudatára ébred, hogy él, hogy túlélte Austerlitzet, és amikor felnéz az égre, olyasmit érzett, amit semmihez sem tud hasonlítani. Megérezte a csodálatos élet maradék szikráját, ami – ki tudja, hogyan – megmaradt benne. A Pumáknak, a háborúban vagy azon túl, volt alkalmuk megélni a maguk Austerlitzét. És talán (talán, talán) az abból való csodás ébredést is. De később, nem sokkal később, a regényben Andrej Nyikolajevics Bolkonszkij herceg is meghal, és nem is derül ki, pontosan hogyan. És ezután következik a nyolcvan oldalas értelmző betét.

• • •

8. ELŐBB EGY BÁRBA, MAJD EGY LOKÁLBA (A koppenhágai napló)

A Népszava először 1971. augusztus 31-én adott hírt a koppenhágai katasztrófáról. A cikk szerint „a budapest–berlin–koppenhága–oslói utat minden zavar nélkül repülték végig. Oslóból 18.45 órakor startoltak, s a Koppenhágáig tartó 600 kilométeres távon semmiféle komplikációról nem adtak jelentést.”

Ugyanez a lap szeptember 5-én a következőkről számolt be. „A HA-MOC jelű, MA-731 járatszámú repülőgép Oslóból indult augusztus 28-án este, fedélzetén 25 utassal és 9 főnyi személyzettel. A gép parancsnoka, Szentkirályi Dániel kapitány Kullen rádióirányadó átrepülése után 18 óra 42 perckor engedélyt kapott, hogy 3300 méterről süllyedjen olyan magassáig, amelyről a leszálláshoz a bevezetés megkezdhető. Kastrup repülőtér radarszolgálat a járatot a leszállópályától 20 kilométerre vette megfigyelés alá. A radarirányító 19 óra 52 perckor észlelte, hogy a repülőgép azon a ponton van, ahonnan a leszálláshoz a süllyedést 500 méterről meg kell kezdeni. Ezután a rádió- és radarösszeköttetés megszakadt. A repülőtér azonnal riasztott a kutatásra és a mentésre. A Flying Fish nevű szárnyashajó 20 óra 20 perckor két radar jelét észlelte, és ugyanebben az időben kapta a rádióriasztást. Ezért megváltoztatta az irányát, és rövidesen felfedezte a repülőgépet körülbelül 9 kilométerre a

22. számú leszállópályától, annak középvonala irányában. A balesetet hárman élték túl. Az áldozatok közül 29 személyt azonosítottak. Az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy a repülőgép enyhe szögben érte el a vizet, s több száz métert haladt a felszínen, mialatt több darabra tört. A szárnyak leszakadtak a törzsről, amely három részre vált szét. A roncsok kiemelése szeptember 1. óta tart, részeinek eddigi előzetes vizsgálata nem nyújt magyarázatot a balesetre. [...] Több szemtanú, akik Amager, Saltholm és Öresund szigeteken tartózkodtak, kijelentették, hogy a repülőgép alacsonyan szállt, és enyhe szögben ért vizet. Kastrup repülőtéren a baleset időpontjában óránként 18 csomó (33 kilométer) erősségű szél fújt, az idő borús volt, esett az eső. A repülőgép részeinek kiemelését minden fontos rész megtalálásáig folytatják. A vizsgálatot a dán légügyi hatóság a magyar szakértőkkel együtt végzi, és megfelelő időben jelentést ad ki.”

Joó Árpád légiutas-kísérő, aki eredetileg erre a járatra volt beosztva, és csak az indulás előtt derült ki, hogy mégsem kell mennie, a következőképpen nyilatkozott. „Dánielék elkezdtek behúzni a futót és felszálló teljesítményre tették át a hajtóműveket. De már túl késő volt, az Il 18-as nagy volt és lomha, s mire reagált a parancsokra, addigra a turbulencia már benyomta őket a vízbe. Az is probléma volt, hogy az Il 18-as orrfutója előre volt behúzható, a tengeren 3-4 méteres hullámok voltak, és sziklák, és ahogy a gép vizet ért, az orrfutó beleakadt egy sziklatömbbe, és az szinte letépte az orrkabint. Az orrfutó az első, legnagyobb törzskeretre van ráerősítve, és ahogy beakadt, teljesen leszaggatta azt, és maga alá gyűrte a pilótákat. A gép azután a közepénél el is tört, az első kabinból pedig szinte semmi sem maradt, és csak az tudta, hogy az valaha egy repülőgép kabinja volt, aki közelről látott már Il 18-ast.”

Leszaggatta a törzskeretet. Maga alá gyűrte a pilótákat. De legalább – gondoltam akkor – nem fulladt vízbe szegény nagyapám, Szentkirályi Dada, a Paszulyos. Azt viszont még ő sem tudhatta, hogy épp egy szovjet gép, egy kései fejlesztésű Iljusin fedélzetén fogja érne a halál. Az utolsó fényképe a pilótafülkében készült róla, nevetve fordul az objektív felé. Szeretném azt gondolni, hogy röhög Szergej Vlagyimirovics Iljusinon meg ezen az egészen.

•

Nagyapám 1915. január 6-án Kókkúton született még Szánti Dánielként. Édesapja később vette fel a Szentkirályi nevet. Miután Enyingre költöztek, Dániel itt végezte iskoláit, lakatos szakmát szerzett.

18 évesen vonult be a légierőhöz. A kétéves repülőgép-vezetői iskolát Székesfehérváron végezte el 1938-ban, kitűnő eredménnyel. Vadászkiképzést kapott és részt vett a kárpátaljai hadműveletekben. 1939. március 24-én átesett a tűzkeresztségen, századával az Iglót bombázó gépeket kísérték. 1942 nyarán az 1/1. Dongó vadászrepülő századdal együtt került a keleti frontra. Első harci bevetését 1942. július 8-án repülte. Először Re 2000 Héja, majd Bf 109 gépekkel repült. Első légi harca során (1942. augusztus 7-én) tévedésből egy német He 111 bombázógépet lőtt le (a német személyzetből két fő megsebesült). 1942. október 7-én kezdődött meg a Dongó század egy részének átképzése Bf 109-re. Dániel is az első csoportban volt, akiket átképeztek. Ezután nagyszámú Jabo (Jagdbomber – vadászbombázó) bevetést repült, légi harcokra ritkábban került sor. 1942. december 12-én repülte 50. bevetését. 1943. június 26-án, a 92. bevetésén sikerült lelőnie első szovjet gépét. A magyar 4/1. bombázórepülő század Ju 88-as bombázóit biztosította. Amikor szovjet Jak-7B-k támadták meg a bombázókat, az egyiket Dániel lelőtte. Utolsó bevetését 1943. augusztus 7-én repülte. Frontszolgálat alatt 142 bevetést repült és 6 szovjet gépet lőtt le igazoltan.

1944. május 1-jén megalakult a haza védelmére specializálódott 101. Puma vadászrepülő osztály. A 101/2. Retek századba került, amely Dániel korábbi szolnoki századából alakult meg. A Pumák között is folytatódtak sikerei. Első amerikai gépét 1944. június 14-én lőtte le, áldozata egy P 38 Lightning volt. 6 amerikai gépet lőtt le 20, más adatok szerint 22 bevetésen. 1944. július 16-án léptették elő zászlóssá. Az „amerikai szezon” után, az „orosz szezonban” újra a vörös csillagos gépek lettek az ellenfelek. 1945. március elején repülte 200. bevetését. A háború végéig még 18 szovjet gépet lőtt le, az utolsót 1945. április 16-án. Nagy szakmai tekintélyét nemcsak légi győzelmeinek köszönhette, hanem annak is, hogy kiválóan repült, és sohasem tört pilótahibából gépet. Azon kevés pilóta közé tartozott, akit sohasem lőttek le: őt nem fogta a golyó. A háborút kb. 220 bevetéssel és 39 igazolt légi győzelemmel fejezte be. Ő volt minden idők legeredményesebb magyar vadászpilótája.

A gépek elpusztítása után, 1945. május 5-én esett amerikai hadifogságba. A hadifogság után hazajött, 1946–1949 között a Maszovlet pilótája volt. 1950-ben koholt vádakkal letartóztatták, és csak 1956-ban szabadult ki. 1957-től a Malévnál lett pilóta.

A Paszulyos nevet akkor kapta, amikor 1944 kora nyarán sérült Messerschmitt Bf 19-esét valahol Veszprém környékén, egy babföldön tette le. Leszüretelte a babot, a szomszédos parasztoktól megvett egy sonkát, némi kolbászt és szalonnát, aztán a bablevessel megkínálta pilóta kollégáit. Soha nem felejtette el, nekem is mesélte, hogy a nagy légi lövöldözések alatt, lent a földön, a tanyán erősen süttött a nap, és a szél vígan fújta a kitergetett fehérneműket.

Szentkirályi Dada Dániel, a Paszulyos. Eddig a pontig azért tudtam elmesélni a történetét, mert a kutatók erősen megvizsgálták az 1971-es koppenhágai katasztrófa körülményeit. Folytatni pedig azért tudom, mert Dada rám hagyta a naplóját, visszaemlékezését, vegyes műfajú feljegyzéseit. Pontosabban az apámra hagyta, ifj. Szentkirályi Dánielre, akit azonban nem érdekelt a dolog: az apja nehezen olvasható, hiányos és kiegészített írását jóval kevesebbre becsülte, mint a saját, néhol veszélyes emlékeit, inkább azokra hagyatkozott. Egy A4-es Molskine, saját kezű bejegyzése szerint az egyik lelőtt Liberátorban találta a nagyapám. Egy sötétzöld, heidelbergi gyártású Kaweco töltőtollal írt bele – a tollban, ki tudja, miért, püspöklila volt a tinta –, bele is tűzte a füzetbe. Megpróbáltam elolvasni, mit írt bele annak idején a Paszulyos, és igyekeztem a lehető legritkábban beleszólni a mondandójába, ha lehet, soha.

A naplóban a feljegyzéseken kívül csupán néhány bejegyzés található („SDDP hadnagy tulajdona, ne fájjon rá senki foga! Egy lelőtt Liberátorban találtam”), a dossziéjában pedig néhány fotó. Ezek a következők.

Kästner: A repülő osztály (a Dante-kiadás címlapjának fénymásolata); Junkers 52-es repülőgép („Tante Ju”); MG131-es és MG15-ös géppuska; a párok fényképei: Galánffy és Horváth Zsöl, Szentkirályi és Ormay-Gónutz, Baranyai és Mazzag, Debrődy és Suttay-Koppány, Huszár és Opperhall, Brauenhoffer és Talabér; Zerkovitz Béla, Sebő Miklós és egy nagyon szép délszaki nő; Rosita Serrano; Buzogány Anci; Josephine Baker; EMKE-grill; Modiano reklámkép; Buttola Ede; Artie Shaw; egy Messerschmitt Bf 19-es; Rác Vali; Mickey Mouse (!); Hirschberg kastélya; Auschwitz bejárata; a *Negyedízigen* című magyar film posztere (összehajtogatva); Mauser C96; Grätzer József; Leibniz; Thomas de Quincey; Bell P-39-es Aircobra; Honvéd cigaretta; Po-2-es szovjet repülő; a gánti léggömbzár; kőolajfinomító, Columbia Aquila; Adler motorkerékpár; Tigris és Párduc harckocsik, Memphis cigaretta, P 38-as maroklöfegyver; a Tempelhof repülőtér; Astra 300-as wehrmachtos kispisztoly; egy Caproni Ca 135-ös bombázó; képeslap Csanádpalotáról; a koppen-

hágai Ørstedpark térképe (összehajtogatva); Wulf FW-189-es repülőgép (a legendás „Bel Ami”); Mustang vadászgép; a velencei Szent Márk tér; Fiat CR 32-es; a Maszovlet címere; egy adag Flæskesteg; egy üveg Tuborg; Hans Christian Ørsted fizikus emlékműve; cserkészés; a Politiken című dán napilap címdala; Gewehr 43-as öntöltő puska; Brixen in Thale belvárosa télen; Halifax bombázó; Titus Livius; Hölderlin; Goethe; egy üveg Hankey Bannister; a Frideriks Kirke; John Lennon; Tolsztoj; Bolkonszkij herceg (szerepében: Vjacseszlav Vasziljevics Tyihonov).

•

MANUELA (Zerkovitz Béla)

Spanyol az anyja,
spanyol az apja,
ő maga Spanyolország legszebbik darabja.
A haja ében,
a két szemében
több csillag csillog, mint a csillagfényes éjben.
Hajlékony teste
egy csendes este
vonatra ült és eljött direkt Budapestre.
Előbb egy bárba,
majd egy lokálba
szerződött szédületes forgalmat csinálva.

Velünk egy házban lakik a szép Manuéla,
Manuéla, Manuéla (férfikórus)
és van egy udvarlója, egy bizonyos Béla
Manuéla, Manuéla (férfikórus).
És ez a Béla és a Manuéla valami remek,
egész különbözők és két fajta, mégis összeillenek.
Velünk egy házban lakik a szép Manuéla,
ezek a kisregények mindig ilyenek.

A Béla senki,
a Béla semmi,
nem tud a nőnek tízért ibolyácskát venni.
A nő, ez fontos,
mégis oly pontos
a randevúkon, mert ő már ilyen bolondos.
Senki sem érti,
akárki kérdi,
mivel hat rája ez az állástalan férfi.
Kacsint szemével,
nem kell bevétel,
a szabály alól vagyok az egyetlen kivétel.

Velünk egy házban lakik a szép Manuéla,
Manuéla, Manuéla (férfikórus)
és van egy udvarlója, egy bizonyos Béla
Manuéla, Manuéla (férfikórus).

És ez a Béla és a Manuéla valami remek,
egész különbözők és két fajta, mégis összeillenek.
Velünk egy házban lakik a szép Manuéla,
ezek a kisregények mindig ilyenek.

És ez a Béla és a Manuéla valami remek,
egész különbözők és két fajta, mégis összeillenek.
Velünk egy házban lakik a szép Manuéla,
ezek a kisregények mindig ilyenek.

Kedves Olvasóink!

A Kortárs folyóirat aktuális számát az **Írók Boltjában**, valamint az alábbi helyeken biztosan megtalálja:

Budapest: Árkád (Relay és Inmedio), Blaha Lujza tér (Relay), Boráros tér (Relay), MOM Park (Inmedio), Nyugati téri aluljáró (Relay), Széll Kálmán tér (Relay)

Debrecen: Árkád Fórum (Inmedio), **Eger:** Széchenyi út (Inmedio), **Győr:** MÁV váróterem (Relay), **Miskolc:** Szinvapark (Inmedio), **Solymár:** Auchan (Inmedio), **Sopron:** Széchenyi tér (Inmedio), **Szeged:** Dugonics tér (Inmedio)

Marsall László korai versei elé

MARSALL LÁSZLÓ (1933–2013)

2023. november 3-án lenne 90 éves Marsall László, akire már 80. születésnapján is csak távollétében emlékezhetünk. Most, tíz évvel később azon tűnődtem, mivel idézhetném meg hozzá illően szellemét.

Váratlan esemény segített a megoldáshoz. A költő még életében, a falra rögzített polcokon helyezte el dossziékba rendezett szépirodalmi kéziratait, a megőrzött kritikákat, különböző lapokban megjelent interjúit és vázlatait, tanulmányait, tervezeteit. Nemrégiben, egy késő esti órán a legfelső polcok egyikéről váratlanul lezuhant három vaskos dosszié, tartalmuk szétszóródott a padlón, és teljesen összekeveredett. Amikor elkezdtem a papírokat elrendezni, kiderült, hogy eddig ismeretlen verskéziratok is vannak a halmazban. Misztikus üzenet volt a túlvilágról ez a váratlan zuhanás? Száz éve még talán enigmatikus novella vagy regény született volna egy ilyen eseményből. A magyarázat valószínűleg sokkal prózaiabb. Lakásunk a város egyik legforgalmasabb útján van, az M1–M7, sőt M3 autópályák levezető szakaszai itt futnak keresztül; a folytonos forgalomtól állandóan rezgő házban máskor is elmozdultak már falhoz támasztott tárgyak, leestek kisebb képek vagy egy fedő a konyhaasztalról. Így történhetett most is, már hosszú óta finoman csúszhattak a dossziék, majd elérve a kritikus pontot, lebillentek a polcra.

Találtam jó néhány korábban sosem közölt verset. Tudomásom szerint én vagyok az utolsó élő tanú M. L. életének 1956–1963 közti szakaszáról. 1960-ban ismertem meg őt, többször meglátogattam válófélben lévő első feleségét, Barth Mártát, akinél albérletben laktam kőbányai családi házukban. Mint jó barátnője, hamarosan mindent megtudtam házasságukról és a közvetlen azt követő időszakról. Mártától hallottam a Weöres Sándor és Marsall László közt kialakult baráti kapcsolatáról. Weöres hangsúlyozta, hogy a költészet mesterségét meg kell tanulni és tudatosan gyakorolni. Kötelező feltétel a magyar nyelv tökéletes ismerete.

A *Nem elég* című versben M. pontosan ezt írja le, és Weöres tanácsához egész életében tartotta magát.

A *Nesztelen válik le rólad* című vers címzettje Borlói Katalin, a leendő második feleség, akit ismertem személyesen a szakmából mint zenetanár kollégát. Mártától tudtam, hogy Katalin békési lány volt, M.-lal már gyerekkorukban találkoztak, szerelmük a hatvanas évek elején kezdett bontakozni. Erre utal a helyszín: a békési táj, együtt vannak, de még nem egy helyen; és az előző versből két sor: „szemed kék lámpája mellett tanulgatom a szerelmet” szintén Katira vonatkozik, ő volt az egyetlen kék szemű feleség.

A *Két évszak mesgyéjén* című versben először próbálja önmagát mint független személyiséget elhelyezni, egyelőre a békési tájban, de már kitekint onnan, és meglátja „Európa rosszullétét” (vateszi gondolat, mondanánk ma). A *Ballada* új formai kísérlet kísérteties, szinte abszurd képekkel az eddigi pontos leírások után, és a balladai utolsó kérdéssel: „ki veszi észre, ha meghalok?”

Az itt közölt versek keletkezési időpontjára a fenti adatokból lehet következtetni, mivel a szerző a verseit ritkán dátumozta.

Egy eddig nem közölt korai versének utolsó négy sora lehetne a fiatal költő szimbolikus irodalmi névjegye:

*a remény távlata
a kitesztetés üressége között
egyszál pallón
a végek vitéze.*

Domokos Kinga

MARSALL LÁSZLÓ

Nem elég

Hány nyelvet megtanultam itt!
Ha a gyerekkor nyüzsgő szavait
lesem gabonaszagú vagonokban,
mikor egérként kaparásznak:
beszél a szürke, szól a sárga:
s ha vékony ujjak szorítása
tanít hullámzó eszterláncra,
sejtem: a repülőgépek tolla
hogy írja hab-fehér szövegét
és eldalolom – ez mind nem elég.

Ha utasaival a tavasz
befut a bokrok csarnokába
és szóra nyílik a rügyek szája,
ha fehér csontokkal feleselve
csettint az ekék éles nyelve
és rigó beszél, gyökér roppan,
meglelem dadogó szavaikat
emlékül kapott szótárakban,
s hogy mit mond a hold, mit mond az ég
lefordítom – ez mind nem elég.

Ha nagy cirmos szivárványhártya
borul a sötét iskolára,
szemed kék lámpája mellett
tanulgam a szerelmet,
s ha csípőd könyvében megkeresem
a legforróbb nyár szavait,
mely villámot dob a tornác elé
s egy rózsafát lángbaborít,
majd csengők ezüstje hozza
elveszett éveim üzenetét
és énekelek – ez mind nem elég.

Ha szólok a halál holló-nyelvén
ha csont-kereplővel hadonászok:
„Ó, könnyü papírhajóimat
felfalta már a vizesárok...”
Ha arcom tükrére beszélnek
boglyas fiúk, s belep a pára
és államról a víz lecsordul
a csöndesség nagy szótárára,
– a lapja hó s a fedele jég –
már tudom a nyelvet – de ez sem elég.

Korai versek az 1960-as évekből Marsall László hagyatékából.

A jószok nyelve a legnehezebb,
 szótárat írni a leendő
 világot faggató szemeknek:
 ha felírom minden sejtelmemet
 az idő sodródó lapjára,
 ha hordóban forró borok fölött
 kigyúl a szőlészek gyertyája:
 sűrű füzesben eltaláltam
 rejtett céltáblám közepét,
 már dalolhatnék – de ez sem elég.

Nesztelen válik le rólad

Szikáran fordul át az éj a sarkcsillag alatt,
 szinte hallok az ég meredek zuhanását
 és megsejtem a sárgásfehéren felbukó napot,
 míg a tücskök egy házfal pergő vakolatát
 hanggá szűrik, majd elnémulnak a szürkületben.
 Ébren vagyok... s te valahol lélegzel.
 A szerelem nesztelen válik le rólad,
 ahogy álmodban megfordulsz az ágyon
 és kiömlik a kertre
 és hömpolyög felém lassudan,
 végig a kukoricáson
 és át a folyón, a hidak pilléreire indázva,
 előntve falvakat, városokat,
 mert mérhetetlen és több az életednél.
 Tudom, most majdnem kifosztott vagy,
 ott a kitárt ablak alatt az ágyon,
 csak a többi alvó lehelete melenget.
 S én moccanatlan ülök és várom,
 hogy elérjen a tűzözön és égjek:
 ha szemembe néz a nap, legyen vak mindörökre.

Két évszak mesgyéjén

Két évszak mesgyéjén zavaros szemekkel
 tapogatózva igyekszel az öröm
 csibe-pihéjét kiszűrni a szélből.
 Megtorpanás és villámló veszélyek,

az idegekből, a vörhenyes égből
 úgy ütik le a mohóságodat,
 hogy lelned kell egy hézagot a sorson,
 ha még látni akarsz zöld forrásokat.

Így támadsz fel, bőrödöt elfeledve,
 – honnan kamasz-fejed szorongva néz az égre –
 tűz kísér, szemközt az éden,
 s a szürke dél: Európa rosszullete.

Ballada

Asszonyi fecsegés a kútnál:
sziksó-virág dala. Meddő.

Forró üres lajtban,
a csönd szívében
árva tücsök ciripel:

– Kútvize,
ömölj, zuhogj.
Bár beledöglöm.
Víz kell az aratóknak.

Csak fecsegés paskolja
kívül a bádogot.

Áttörhetetlen száraz éj.

– ki veszi észre,
ha meghalok? –

„ötven év alatt hozzá nőtt ország és világ Ottlik Gézához”

Thimár Attila kérdései Lengyel Péterhez

Ottlik Gézaról

OTTLIK GÉZA (1912–1990)

➤ Ottlik Gézaról nagyon sokan írtak kritikákat, tanulmányokat, esszéket, könyveket. Olyan lehet az olvasó érzése, mintha mindenki fontosnak tartaná, hogy beszéljen valamit róla – talán leróva ezzel tiszteletét, adósságát az életmű előtt. Mindezzel együtt úgy tűnik, mintha az értelmezések, sőt az értékelések is, egyforma keréknymokon haladnának egymás után. Adódik ebből a helyzetből, hogy sok szakirodalom elolvasása után megkérdeztem azt az író, akire a legnehezebb feladat hárul, az írói hagyaték gondozóját, Lengyel Pétert, hogy te hogyan látod Ottlik Géza szerepét és helyét a mai irodalomban, a mai irodalmi viszonyok között.

➤ Nem másképp, mint amikor először olvastam. Ahogy a *Hajnali háztetőket* megláttam a Kossuth Lajos utcai könyvesbolt kirakatában, nem akartam hinni a szememnek. Tudtam róla, és azt is tudtam, hogy nem adják ki. Tilos, ahogy a legjobbak. Itt elkezdtem neveket írni, és azonnal láttam, hogy nem lehet. A legszerencsésebb esetben is kimaradna valaki, akinek ebből a sorból kimaradni nem szabad.

Ott állt hát a könyve. Heves szívdobogást éreztem. Megvettem, hazavittem, éjszakára elolvastam. Azokban az években főleg amerikaiakat fordítottam, s ma is úgy látom, hogy akkor az ő prózájuk volt a legjobb. Azután jött az *Iskola*. És már bizonyos voltam benne, hogy nekünk is van regényíró Óriásunk. Ma sem látom másképp.

➤ Kezdjük talán egy olyan kérdéssel, amelyet nem árt felidézni a fiatalabb generációk számára. Hogyan kezdődött a ti kapcsolatotok? Milyen volt az első találkozás, figyelembe véve azt is, hogy akkoriban milyen volt egy pályakezdő és egy immár befutott (befutóban lévő) író kapcsolódási, együttműködési lehetősége, különös tekintettel Ottliknak az irodalmi élet szélére szorított pozíciójával együtt?

➤ Kapcsolatunk. Hogy hogyan kezdődött, azt már itt el is mondtam. Író és olvasó között a könyv elolvasásával kezdődik. Attól kezdve úgy néztem fel rá, ahogy senki másra. Hogy az irodalmi élet szélére szorították, azt nemcsak én nem vettem észre. Az efféle állami és pártnyomásnak az irodalomhoz nem volt köze.

Esetemben közbejártzott egy véletlen. Teljesen érdemtelen adományt kaptam az élettől. Ahhoz előbb elvettek: apámat – Merényi Endre épületgépész mérnököt meggyilkolták. Don-kanyar. Munkaszolgálat. Anyám második házassága révén nagynéném lett Nemes Nagy Ágnes.

Náluk voltam egy este, Ottlik látogatóba jött. A forradalom megtorlása utáni évben vagyunk. Az érettségi szünetben megírtam az első novellámat. Megkérdeztem Ottlikot, elolvassná-e, hogy megmondja, érdemes-e nekem ezt csinálnom. Elolvasta. A válasza az volt: „Próbáld meg.” Mármint az írást.

Feltétlenül a találkozáshoz tartozik, hogy megtudhattam tőle: egyoldalú tegeződés pedig nincs. Erre az egyre jó volt a katonaiskola: az illemet megtanulták. A dolog másik oldala, hogy O. G.-t tizenhét éves koromban visszategezni, az nem ment, és nem ment. Tettem, amit ebben a helyzetben mindenki: kerülgettem a megszólítást és a második személyű igeragozást. Később ez nagyon-nagyon lassan megváltozott.

➤ Milyen volt az első Ottlik-olvasói benyomásod, ha ezt fel lehet idézni? Arra volnék most kíváncsi elsősorban, amit te saját tapasztalatodból sokkal jobban tudsz rekonstruálni, hogy milyen kínálatból, „felhozatalból” emelkedett ki az 1957-es *Hajnali háztetők* és az 1959-es *Iskola a határon* megjelenése.

➤ A felhozatal, úgy általában? Nemigen emlékszem kiugró új névre. Két novellistát vettem észre, gondolom, más is, aki hátsó gondolatok nélkül közeledett a szöveghez. Szakonyi Károly és Gerelyes Endre. Nem sokkal később Bertha Bulcsú – az ő novellája elé már „vörös farkat” is nyomtatott az Új Írás. Általában ezt a mentegető szerepet a könyvek vagy írások végére rakott szöveg kapta, innen

a neve. Rajtuk kívül...? Már utcagyerek koromban megtanultam, hogy a földön fekvőbe nem rúgnak bele. És azok a forradalom utáni siker-személyek – vagy a nevük – vereségben maradtak. Nem mondom nevet.

✔ **Lenne itt rögtön egy közbevetett kérdésem: Te tudsz-e arról valami többet, hogy miként engedhették a cenzurális lektorok az *Iskola a határon* megjelenését 1959-ben, egy olyan regényét, amelynek az első fejezetében egyértelmű és pozitív utalás van az 1956-os forradalomra? Ezt szinte csak az olvasni nem tudók nem veszik észre. Az 1957-ben egymást túlzott jóindulattal és kölcsönös szeretettel a tusolóhoz előreengedő emberek – ez nem félreérthető célzás az ország állapotára. Mégsem mondták, hogy „Ottlik elvtárs, ön sem gondolja komolyan, hogy ezt, az ellenforradalomra békésen emlékező könyvet megjelentetjük”. Tudsz-e erről valami közelebbit? Nyilván idetartozik az is, ami a regény későbbi tartalmából derül ki, hogy az ember belső szabadságának és függetlenségének kialakulásáról is szól, de ez talán nem szűrt annyira szemet akkoriban, mint amennyire fontos lett az 1970-es, 1980-as években.**

✔ Ilyen, mint a te hipotetikus mondatod, nem létezett. Sem szóban, sem írásban. Az már maga lett volna az egyenes beszéd. Sunyin tiltottak és ösztönöztek. Abban, hogy csak az nem veszi észre, aki nem akarja, száz százalékig igazad van. Épp csak bővíthető a kérdés. Nem túlzok, ha azt mondom, tucatszám lehettek okok arra, hogy *ne akarják* megérteni. Ahogy Nelson admirális. Megkapta a legfelsőbb parancsot, hogy a túlerőben lévő spanyol Armada elől visszavonuljon, a fekete kötéssel eltakart szeméhez emelte a látcsövet. „Nem láttam Armadát.” Ebből lett Trafalgar.

Egy egész sötét ávós, mondjuk, arra számított, hogy majd ez lesz a mentsége azért, hogy nagy, de igazán nagy szerzők kéziratát visszaadta. Egy igényesebb és puha, külső elismerésekre áhító ember arra vágyott, higgyék már azt a jó betiltottak, megtűrték, hogy ő valójában tisztában van az értékkel, így Ottlik dolgában csak hallgatott. Hogy Ottlik regényével a kézben vaknak tette magát néhány ilyen-olyan cenzor, az nem változtatott a világ történetén. De változtatott a magyar irodalomén, és merem állítani: az országén.

Nemigen mondhatok újat azóta, hogy 1975-ben a kényszerkatonaság alatt megírtam életem egyetlen esszéjét *Adósság* címmel Ottlikről. „...megjelenése óta máig tizenhét év telt el; ennyi nem volt elég úgyszólván arra sem, hogy a létezése észrevétessen...” ... „Ha a huszonegyedik században valaki majd nekiáll, és történelmi távlatból diagnózist készít, az nem Ottlikről fog új dolgokat elárulni, hanem a korszakról, utolsó harminc évünkről. Ennek az időnek legjobb és legfontosabb magyar regénye az *Iskola*.”

Hadd tegyem még hozzá a Szerzőnek köszönhető élményemet. A katonaorvos – akinek éppúgy kötelező volt bevonulni, mint másnak, cserét ajánlott: tanítsam angolul, ő felvesz két hétre a gyengélkedőbe. Ezen a napon inspiciálta a kaszárnyát egy alezredes – nagyon nagy úr, maharadzsa. A betegszobában ülök az ágyban, előttem egy rajzablán könyv, kézirat, papír, toll. Megállt előttem, ordított, mint a fába szorult alezredes:

„Mi ez!”

„Esszé”, feleltem tárgyilagosan. Egy szó nélkül elment.

A könyv engedélyezése tárgyában belső értesülésem valamely furmányos fordulatról nincs – csak gondolkodtam a magam feje szerint, és akkor is erre az eredményre jutottam.

✔ **Érdekelne nagyon az is, hogy milyen volt akkoriban, az 1960-as, 1970-es években az írói pályatársi kapcsolatokat. Mik voltak a színterei, formái, rítusai? Főként azért, mert manapság már egészen másképp néz ki a kapcsolattartás.**

✔ Más, igaz, de az akkori hivatalos irodalmi élethez nem sok köze volt neki sem, nekem sem. Minden héten egy este elmentem hozzá, és úgy éjfélig beszélgettünk. Ha valamely akkori nagyság azt várja, hogy politikáról, netán a haderő alkalmasságáról, csalódnai fog. Irodalomról, magánéletről. Talán ehhez a kérdéshez tartozik: az *Iskola* már régen megvolt, amikor egyszer azt mondta, hogy ha előbb ismer, és tudja, hogy a születési nevem Merényi, akkor annak a figurának megváltoztatta volna a nevét.

Amikor Gyöngyi, a felesége halála után sikerült rábeszélnem a *Próza* összeállítására, akkor kétszer mentem egy héten. Bízam abban, hogy kiemeli a feneketlen kétségbeeséséből. Más terápiát nem tudtam elgondolni. Bevált. Dolgoztunk. Kincset értek nekem ezek az esték, persze.

✔ **A *Próza* 1980-ban jelent meg, szerintem nagyon fontos újítás volt a különböző műfajú szövegek egymás mellé helyezésével. Innen visszanezve ennek sokkal nagyobb felszabadító ereje kellett**

volna legyen, de pár szerzőtől eltekintve mégsem lett olyan nagy hatása, nem követték hasonlóan komplex kötetek. Te miben látod ennek okát?

✔ Az ő egyéniségében. Annaira kivételes volt. Nem kérdezi senki, hogy Albert Einsteint miért nem utánozták fizikusok és kozmológusok. És hogy – részben – itthon maradjunk, Neumann Jánost miért nem másolta egy-két ezer kibernetikus. Persze, tévedhetek. Ahogy mindenki.

✔ Ilyen nagy formátumú szerző körül, mint Ottlik Géza, folyamatos a kritikai, értelmezői visszhang, de ezzel együtt szerinted mikor és miért erősödött meg jobban az érdeklődés iránta az utóbbi ötven évben?

✔ Van lassan érő gyümölcs, ember és szellemi termék. Nem akarok szerénytelen lenni az ő nevében sem, mégis azt mondom: ötven év alatt hozzá nőtt ország és világ Ottlik Gézához.

✔ 1982-ben, hetvenedik születésnapján szimbolikusan nagyszabású köszöntésben volt része. Így utólag hogyan látod, az ifjabb generációk miben szándékoztak és miben tudtak kapcsolódni az addigi életművéhez? Valódi tartalmi kapcsolódás volt ez, vagy inkább kultikus tiszteletadás?

✔ Elég szembeszökő, hogy mennyire fellendült a magyar próza éppen akkoriban. A világ minden irodalmában így van, hol látványosabban, hol kevésbé. Gondoljunk arra: Dante, Petrarca, Boccaccio. Vagy: Hemingway, Faulkner, Fitzgerald, Malcolm Lowry – utóbb Styron, Doctorow, Bellow, Malamud, majd még egy rajban Kerouac, Ginsberg és a többi beatszerző. Valami hasonló a dél-amerikai regényben. De nem csak irodalom: a nonfiguratív francia festők szabályos rajban lepték meg a világot azzal az egészen újjal, amit adtak. Aki pedig kultikus tiszteletadással áll vigyázzba Ottlik előtt, az akár el se olvassa.

✔ Ugyanide kapcsolódik, hogy a fiatalok mennyire tudták integrálni a későbbi munkáit, a *Pályakon-t* vagy az Újhold évkönyvben megjelent *Hajónaplót*? Ezeknek is hasonlóan pozitív fogadtatása volt, mint a korábbi műveknek?

✔ Nehéz válaszolni. A *Hajónaplónak* megvolt a hatása, emlegették – emlegetik – mindkettőjükéről, Mátyásról is jelentős nagybecsüléssel szólva. A többenél, mit tegyek, nem úgy látom. Volt egy jól ismert, sikeres színész, aki bejelentette, hogy a végszót – Cholnoky utolsó mondata *A Valencia-rejtélyben* – nem hajlandó kimondani a színpadon.

✔ Egy kronológiai íven már meg is érkeztünk egy – gondolom – számodra igen nehéz ponthoz, a *Buda* kiadásához. Milyen érveket soroltál magadban mellette, és voltak-e érveid ellene is? Azóta hogyan látod a *Buda* történetét?

✔ Arra kérem az Olvasót, gondoljon bele a pillanatba. Az az ember, akiről úgy tudja, érzi, hogy az egyetlen lángész – elfogultság, ne hagyj el! –, akit személyesen ismer, megkéri, hogy vállalja el a *Buda* szerkesztését és az életmű további gondozását. Elmondta – nem nekem –, hogy nem hivatalosan a fiává fogad. Lehet erre kétféleképpen válaszolni?

Ehhez szeretnék a Kortárs olvasói számára önmagamtól idézni az *Óbudai Anzikszból*: „Kőríz Imre, a kiváló irodalmár egybevetette a megjelent könyvet a kézirattal, és hibajegyzéket készített. Amit megtalált, azt a következő kiadásra kiigazítottam, köszönettel. Ámde a szerző – O. G. – két gépelt példányon javított kézzel, és nem egyformán. Nem vállaltam a mindenható szerepét, az első példányból dolgoztam. A megmaradt eltérések a másodikban találhatóak.”

✔ Ottlik Géza maga is többször nyilatkozott műveinek életrajzi olvasata ellen, híres kijelentése, hogy az *Iskola a határon* szereplője közül mindegyik ő maga, még Merényi is. Mindezek ellenére még ma is nagyon erős az ilyen jellegű olvasási mód. Lehet ez ellen tenni valami okosat?

✔ Úgy hiszem, hogy nem. Ki nem gondolja, hogy a felülmúlhatatlan Erdély-trilógia írója volt az, aki nem szerette a debreceni iskoláját, amikor azt a mondatot olvassa: „Én nem akarok többé debreceni diák lenni”? Azt a *regény*mondatot. De még az innen ezer évekre és fény évekre, más Galaxisokban zajló történetek szerzői is – arra a kevésre gondolok, aki jó író – tiltakoznak, amikor azonosítják őket, netán szeretteiket a Galaktikus Federáció Örökös Uralkodójával vagy a Fermat-sejtést megoldó tamil fiatalemberrel. A regény kitalált történet. Ha valaki mást akar látni benne – lelke rajta.

ALBERT ZSUZSA

Szimfóniát építenek

Kiss Anna: Hidegtelelés

Kiss Anna 1939-ben született Gyulán, a tiszántúli magyarság egyik központjában. Megjelenése, gondolkodása, érzelemvilága, indulatai, amint költészete is, ennek a magyarságnak hű tükörképe.

Összegyűjtött versei *Gyolcs* címmel 2014-ben jelentek meg két kötetben, azóta 2017-ben a *Suhogások*, amelyben mint egy mozaik-építésű eposz jelenik meg gyermekkorának falusi élete, 2020-ban pedig újabb verseinek gyűjteménye, a *Hidegtelelés*.

A könyv borítóján többek közt ezt vallja: „Költészetem a maga sajátos nyelvén kezdettől a lét teljességét igyekszik megragadni. Szellemi katedrálisokat emelők ereje bátorít. Sokaké.”

A *Hidegtelelés* verseit négy ciklusba és egy nagyobb kompozícióba rendezi, a versek közrefogják a *Genitivus* című dokumentumgyűjteményt, a kötetet két egyfelvonásos zárja.

Csak a versekkel foglalkozom. Nem időrendben adja elénk, témák, mondanivaló szerint ciklusokban.

Az első ciklus élete tereit idézi, összefoglalás; a sztyeppéről indul, ahonnan a magyarság, és a jelenig ér. Hogy eljusson a sztyepei széltől a rejtelmes és veszedelmes jövőig. Gyula, Zsadány, Debrecen a gyerekkor terei. Hóban járni tanuló, még alig élő gyermekként kap egy rongybabát, háborús baba, nem beszél, nem is sír, a költő szimbóluma. Mikor a kisgyerek egyszerűen van, „teljes, mint a buborék, / a hold, a szívárvány”. Két sorban a múltó pillanat és az örökkévalóság. Szabad versek, a nyelv lélegzete teremti ritmusát, rövidebb-hosszabb sorait, étellel gazdagon; a sztyepe nyújtózik, a szél „vad, keleti”, máskor „gyulai szél”, „az éden alkonyi szellője”. Lesz ez még jeges, vízszintes szél, „mely hajókat tördel”. Most azonban háború van, bombázás, a meggyfa sátra alatt poharak, behívók, felbontott levél, „váratlan, mint a szívlovás”, s az elbeszélő nénye „se holt se eleven / sötét fátyola alatt”.

Film, jelenetek, ahol előbb a gyengédség, a kicsinység uralkodott – megjelenik a halál. Ám Isten kertjében, Zsadányban, „boldogasszony-levél. Zsol-tárosan.”

„Irreális idő a háborúké, / kertjeinkben mákkal, / liliommal együtt / bombatölcsérek nyílnak, rongybabám már a / lépcsőnél elvész, // a rongybabák / nem sírnak”

Mitológiát ír, „erdő illatú tejével eltelve, / kecske-anyám / újtára térek, mítoszi / sötétbe, s eltűnünk a világ / szörnyű szeme előtt”.

A gyermek felnő, a terek, az idők változnak. Megjelenik az alma-szimbólum.

„Voltunk, / mint felhők a falon át, // esős nyár egymást / ölelő ikrei / hittünk a hulló / almáknak a dombon, / hogy a / szerelmek múlnak, // s meghalunk inkább”.

A krónikás ének következő tere Izland. Elődeink nyomait kutatta Szibériában, Mongóliában. A szagák földjére, Izlandba azonban menekült, vulkánok, fagyos szelek földjére, a halál előtt. Mert váratlanul meghalt életre szóló szerelme, Nagy László, a költő.

„a lét próbára tesz, / nem lenni semmiség, / pelyhek hús napjaim, / nem érnek földet, nagy / kavicával alszom, mert / valaki gyermek sír benne, / nekem már végem! ha / vízszintes szél halszárítók / illatát, vak öblökét, / havait hordja rám, / mit bánom!”

A vers és a lélek felépül a változással, segít egy ősi életforma, ó-törvény, ó-nyelv, „idegen, vagy sem, lélek dolga”... „szeles-havas / szavait ízlelem, / hogy voltam, mindig is / voltam, hogy ők is- / hát vissza, / keleti szélbe, bizalmas / kígyóval civódni, a // rongybabák nem sírnak!”

Kiss Anna verselése epikával, filmszerű látvánnyal különleges, modern líra. A lírában megszóított személyesség szemérmesen, áttételesen szólal meg.

Korábban is észrevehető költői módszere a sorok, szakaszok ismétlése. Ahogy egy szimfóniában egy-egy dallam visszatér más hangszerelésben. A versben egyre erősebb érzelmi hatása van, ha szakaszokon átívelve ugyanazok a sorok, strófák újra meg újra megjelennek, vagy változataik a múltó, változó, de változatlan idő szimbólumaként.

„Valami mindig / válaszol, / ahogy a szél / feléled, // valami mindig / elbomol, / világos szélben, / mint a toll, // hintál a / könnyű lélek, // Valaki mindig / útra kel, / még dereng / a hóban, // a szél üvegből / énekel, / támlán egymásra / hullt lepel, // magáról / álmodóban.”

Izlandot szereti, mert nemcsak befogadja a menekülőt, de hasonlít is rá, mert népe a környező északi országokból vándorolt oda akkortájt, mikor

ide mi magyarok. Ősi germánból fejlődött nyelve ereszkedő lejtésű és ragozó, mint a magyar. 13. századi prózai művekben, a szagákban őrzi ősei emlékezetét. Ahogy Kiss Anna a magyarság őstörténetét kutatja, s a maga mitológiáját írja.

A *Párnák világos ormán* ciklus nyitó verse a *Vitorlák*. Az izlandi tenger ihlette látomások: a vitorlák ponyvái repednek, „nagy, világos / vizek dúlnak, // omlanak, / alámerülnek, / ... / szerelmek, fájnak”. A nagyság látomásai, a föld szélességében, az ég magasságában, ha úgy tetszik, vertikálisan és horizontálisan, egészen a szakrálisig.

„Valami mindig / válaszol, / ahogy a szél / feléled, // valami mindig / elbomol, / világos szélben, / mint a toll, // hintál a / könnyű lélek”

Gyengéd képek, ismétlések, párhuzamok, újrakezdések, fokozások a sáman révületéig. Mintha balladát énekelne.

Kiss Anna tudatosan szerkeszt, a versek sorrendje tükrözi az indulat hullámzását. Ahogy a versét a ritmusa. „Már az ének / lenti ének, / mikor holdja / nő az éjnek, // és a föld / való porában / árnyékokra / vetül árnyam, // az időtlen / idős fához, / elértem a / föld likához, // szárnyakkal / telő nagy odvát / ülő, lennvaló / homályhoz, // halott-ének, / lenti ének, / ujjaim / almákhoz érnek”

A Vikár Béla fordította *Kalevala* ősi nyolcasának páros rímeit hallom mögötte. Az „időtlen idős fa”, „árnyékukra vetül árnyam” népmese-, ballada-, a magyar ősköltészet eszközei kelnek új életre.

Ez a költészet ritkán közvetlen, egyenes beszéd; lényegét, a költő életét, érzelmeit, leírások váratlanságai, ritmusa, képei hordozzák. A címadó *Hidglelés* című vers anyója rongyokban ül majd tört üveghegyen. A gyolcs, kendőcske, rongyosság és az alma, mint a kigyó, visszatérő mitikus motívumok. Az *alma* és a *kigyó* az Édenre utalhat, ahonnan kiűzetett. A „világító rongy” egyre inkább mást is jelent, mint kifosztottságot, talán azt, ami születik belőle: a költészetet.

„Észak medrét / félni más, / ponyvain át / a változás, / mélyéből / felvetődő hallal, / hegy torkából / lassú morajjal, // nem félek, / meg sem érteni, / mert / nem beszéd,- / olyan, / nem félelem- / olyan, // ...mert Észak medrét / félni más, mint / lassú jég / partján a láz, / fénylik hasadéka / létét világgá / zengeni”

A magyar irodalomban ismeretlen északi táj csupa hatalmas mozgás, a rövid sorok ritmusa híven ábrázolja a szemlélőt, akihez „valaki szellem / visszajár, sír a / kő kezében”.

A Másik mindig jelen van. „Nézzük, ahogy / hálót vetnek / a szélbe, a / szőke / zabföldet” ... „hortenziák, / apály, dagály, / és utak / áfonyáért, //

boton, két / elfoszlott / kalap, // zabföldeken / világlanak”... „csak két/ kalap, / szerelmünk, // mintha // volnánk”.

Mintha repülőgépre szállt volna, amely sohasem landol. Mert majdnem vett jegyet egy gépre, és az eltűnt. Most Izland vízdörgései, kráterei, egy lángoló holló látomása. Kőbe vésett rúnajelek, indiánok nyomai, egy-egy kép, egy sor a földtörténet korszakaira utal. És innen nincs messze a kérdés, ki vagyok én, kik vagyunk mi, honnan jöttünk. „ó, / távoli Kelet!, / kik vagyunk, / ha mások?: / ábrák e / parti kőben, // mintha az // időben – // üresség, / ennyi, ennyi, / eltévedtél az égen / lángoló / jelek közt, / eltévedtél, a / rajtad / lángoló jelek / elvesztek, el!”

A 10. századi japán udvarhölgy a mi honfoglalásunk idején írta a „párnakönyvet”, irodalmi naplóját. A Távolság-kelet dekadens érzékenysége rokon az ő halálvágyával. Közép-európai ember északon, ahol világos éjszakák vannak, és ettől bizonytalanra válik minden, csak a jéghegy és a halászhajó valóság, „átfúj a sós szél / rajtam, feloldanak / a fények”, „mi való? nem való? / nagy üres / vitorlák lobbannak / a holdra, az időn / lassan kiüt a só”.

Ez a menekülés Izlandba a magyar költészet nyeresége, új, nagy, különös dolgokat lát és szenved el az olvasó. A költő szenvedésével új élet született.

„harangozhatnak értem, / nem is vagyok, // az idő só, / szivárvány; / hófelhő kavargó, / rám derengő // világát, nagy őszét / félve járják, / irdatlan részein / szárnyak sodornak át, // medrébe hull a / tenger, havas / kagylóiban világol, / zúg tovább”.

A *Párnák világos ormán* című vers a magára maradt szerelmes monológja, légszomjas rövid sorokkal. A magányos első sor felütése: „Szomjazom” – megjelennek a szerelem attribútumai, „ajtó-gyolcson / át világos / éjre” ... „szomjazom, / Sápadt Herceg // bánatodra, a / szélre, // függöny-gyolcsot / felvető / szélre”, „láz, lassú / órák / lassan omló / birs-virág- / perceivel / telnek a világ / mély sebei”.

Strófákat ismétél, kis változtatások, szabálytalanul felvillanó tiszta rímek és az ismétlések dallama fokozza a magány szomjúságát.

A következő rövid ciklus még rövidebb sorai a világegyetembe vetett emberről: „elmúlni a / szelekben, / valami / végtelenbe”, „ a havazás / szívében / újhold suhint, / elvázom”.

Gyönyörű szimbólum a népdalok halhatatlan madara, *Az eltévedt madár*: „Az eltévedt/ madár // szárnyai alól / elveszti a // szelet, csőréből a / magot, // álmában / partot ér, // elbújik a / fűben.”

A következő fejezet címe a birtokos eset neve latinul: *Genitivus*. A közeli elmúlás ismeretében megrendítő, hogy fakszimilében olvashatók Nagy

László Kiss Annának küldött levelei, rajzai és a címzett néhány válasza.

Genitivus után a *Dativus*, a részes eset a következő ciklus címe. Mert aki megmaradt, csak része az egésznek, ami előtte volt.

Az idő visszafordul. Költözök, „távolodtok, kies albérletek”, ez a zsadányi szülői ház, ahová hazajönne. Ősszel, mert szőlőt kínál, „fürtök, hús levél”, a szőlő a kertben termett, onnan a „hús levél”, míg vonatok járnak a közelben, de „milyen béke van itt, mondog” – Hazavitte szerelmesét. „az utcán levél söpör át, / kóbor macskák várnak / csodára, nálam / felejtett kulcsaid, // felgyúlt falai // alkonyinak, szélnek”.

Aztán elutazik, keresi az őshaza tájait, a magyarok emlékezetét. „visz muszka vonatom / havakba, végtelenbe, / itt maradsz, és belefúlsz / árva szívedbe, eltérül / holdjával a hajnali / ég, hiányodtól / fogyatkozik, eltérül / holdjával a tél!”

A szerelmes hiánya a naprendszerig tágul, mitológia. Megy vissza Zsadányba, „visz a lábam, / tart a kezem, halna / utánad mindenem, / zsadányi árkok / füve süvöltöz, / vágom a nyári zöldet”, „kútjába / bámulok, benne látom / testvérkémet / bíborba, bársonyba, // aláfordult eget”.

Az utolsó találkozás tanúi a kert, a tárgyak mind a fájdalomtól háborognak, mint az, aki a munkába temeti a gyászt. Gyermekdal édessége a szerelmesek testvéri közösségéről szól a kútból, ahol meghalhatna. És egy-egy szó, „verslapjaim”, félmondat: „téli feltámadásom” a tovább élő tanúi. „hát jól van!, // lesznek éveik!, // róka-fehér / villámlás a havon!, / mint fagyott / almák a vízből, // világolok”.

Élni kell, pedagógiai főiskolán magyar-országokon végez, Pestre költözik, tanít, de belátja, hogy a tanítás mellett nem tud írni. A tanítványok Csokonai verseitől „meghatódnak, / érzékeny felnőtt-félek, / nehéz megválni / tőlük e pályát / mívelni, elhagyni is / meghatottság nélkül...! // De belezúg a szél, // de visz az élet, váltott / lovaival szabadon lepkés / falai közé, kelek, mikor / kelek.”

Az új élet stílusa emelkedett, „e pályát *mívelni*” archaikus, „*Visz az élet, váltott lovaival*” – ez Ady;

A mindennapi élet egyszerű: „Virrasztok varráson, / versen, az ég lassan / fordul felettem, ó, / szabad évek! papírlapkének / álcázott lehallgatók!” Besúgók kora, de élet ez, lepkés falai is vannak, meggytolvaj csóka jár ablakánál.

Utazik ismét, Szófiába. A vers józan, tárgyilagos.

„Szófia újra vár, // reptere nyájas, // mászol mintha / árnyékuktól rettegnének / a végtelen hatalomról / álmodók, // válaszolgatva hülye / kérdésekre reptereken, / atlanti, szibériai / ködökbe vesz-

ve, / megérve változásokat, / nem múlik régi, rossz / érzésünk, csak a tájolás / változik, mi kelet volt, / most nyugat. Balti, bolgár, / magyar összenéz: ne sápadj!”

Könyvbemutatója van, aztán járja a szerelmes emlékével telített várost.

„A Vitosa görgetege / télen – partjáról dörög a / szívem, hogy újra látom. / Járhattam tonnás / köveinél, mikor a / mindenség még / ismerte vagy sem az / embert.”

A Vitosa Szófia Gellért-hegye, de más kőből, sziklás. Drámai.

Téli alkony, „kolostor-falon kívül / életképek”, fiatal pápa-félek zsigerelemek egy leölt kant. Mikor az út visszafordul, csodát lát: „bokorágon / piros boggyók közt / nagy fehér madár a / hó fölött, földig hajlítja, / álmodom? sötétedik, / a régi Plovdiv / étterme, időjárat zugai, / tálalós különszobája, // itt vagy? // mintha valaki / bojjána lennék, az asztalfő / nehéz borát iszom”.

Aztán barangolás itthon, az aggteleki Baradla-barlang űzött neolitikus embere '56 utáni félelmekre emlékeztet, „visszafelé / forgó időben keresem a / hasonló helyeket / ember-voltommal / szembenézni, lenni, ahogy / az ég akarja, hogy / éljen bennem az űzött, / a tűzhelyét őrző, a / falak festéknyomán” ... „köszönök minden / évszaknak, mi eljő, / felfénylik, mint az ég / kegyelme – mi másban / bízhatnánk?, / kétségek nélkül / magunkban is nehéz // lenni, csak úgy, / fehér inged havában”.

A gondolat, a nyelv klasszikus magasságba emelkedik, az „eljő, mint az ég kegyelme” archaizáló biblikus stílusa, a vers elbeszélő gazdagsága megrendítő modern elégia. Végén a *ceterum censeo* „fehér inged havában”.

Utazik, felejtse, a magyar múlt megrázó állomásainál megáll. Mikor magyar ember először jár Bécsben, 1849 emléke kísérti, ez pedig itt a „történelem a napos oldalon”. „Hudertwasser korlátja / kanyarog fel / képtelen / emeletére”, „az óváros / ott felejtett nyugalmával / bár egybenő, / derű, valódi Bécs. // Ilyennek látnom, / szegény jó Batthyánynk, / Széchenyink nem / segít.”

Nagy László jól ismert bolgár fordítása a *Sólyom ének*.

„Eltévedt aranykincsről / villansz elem, ragadsz / fel, égi sólyom!, alakot / ölt hiányod, jelentéted, a / múlt, bárhová rejtsek.”

Mert a nagyszentmiklósi aranyelet Bécsben van.

Számos vers tanúskodik a költő felelős magyarságáról. Véleménye van, és tenni kíván a jövőért. Zsadányi gyerekkora és debreceni éveit tisztá magyarságát tovább gazdagítja Arany János.

Nézi Arany *Hamlet*-fordítását, az ikonikus eperfa mindkettejükre ráborult. Arany a walesi bárdokról írt, keveri ő ötvenhetet negyvenkilencel, jó Malétert, az ötvenhatos mártírt, a negyvenkilences Láhner és Damjanich követi, egyetlen sorban egész strófaaként rímelt rá Latinovits. A „csak felszéllel bolond” *Hamlet* mellé Sinkát, Csontváryt, Huszárikot idézi meg, s „a Petőfit sír-mély bánatába temető Arany”-t. „Nomen est omen”, jó Arany „Virrasztva könyvén, / velünk égeti a / lámpát, eperfalombja / borul ránk, suhogja, / miféle nép vagyunk, / hagyva magnak, / szavainkkal tanúnak // este van, // szél fúj, fel-le forgó // ideink nem múlnak”.

Lengyelország. A „vérrel írt határok” egy magyarnak a fenyegető nemzethalált jelentik. Trianont. Először az egykori Árva vármegye területén, Orawkán áll meg, magyarul Kisárva. Miután a versfilm átsuhan az esőben a gurálok jellegzetes gerendaházain, festett fatemplomáról ennyit: „az Átkozott ilyen / templomokból eltűnik, / hollókra hagyja nyűtt / ügyleit, / s madárijesztőkre az Áldott”.

Az Áldott, a következő sorokban ember, ki „Szokva / megfeszített mását, // halandókat fésülget, // kik nyögjük a / magunk keresztjét, / hordjuk a Sötét Madonnához”. A következő stáció Czestochowa, ahol a lengyelek szabadságszimbólumát, a Fekete Máriát őrzik a 14. század óta.

Aztán Krakkó, oda én is el tudtam zárándokolni, Balassi nyomát, egy emléktáblát, nehezen, de megtaláltam. A vers néhány mondattal életre kelti, személyessé teszi Balassit, Adyt és Báthory-király álmait. Balassi-idézet: „nagy tenger morotvája”, „hol az az átkozott Balassi / Bálint? Hol vagy, ki / kilencszáz-hetvennyolcban / a pétervári freskóló / tekintetével / néztél rám a falról?!, // hol a bánatban?!!!”

Útirajz lírában, mondhatnók, de az út csak alkalom, hogy a lírikus megszólalhasson. Hazafelé az újkori magyar történelem állítja meg minduntalan, az egykori haza védelmére épült hatalmas várak, Zólyom, Léva, Komárom, Pozsony.

„Utolsó magyar / várúrnök alusszák / álmukat közelében, vastag / homály, tűnődünk fagyos / maradékán, s az időn, / mi sötéten úgy ide / tartozik, mint ...történelemhez a / lenszóke gyerekek, kik / nem tehetnek semmiről”

Jelenet itthon és most: keleti selymet bérel prémiummal, gondolkodik és emlékezik: „Ő, sok időt // népeket látott / Káspi, // s te Bajkál!” A keleti hangszer, a doromb zengését hallgató nő Szibériába Mongóliából érkezett „lapos / idol-arcok közül, enyéim / arra terelnek csengős, agancsos / nyáját, bárányokat a / lejtőn,” ... „az / ősök figyelme, sas, sólyom/ felettünk”.

A szibériai sztyeppén járt egy abakáni filmrendezővel. „Úgy beszélünk, hallgatunk / együtt, mint-ha egy almafa / alatt nőttük volna / (alma!) utoljára Alma / Atában forgatott.”

Hamlet, Arany fordításában: „Kizökök az idő – oh kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt.” Kiss Anna: „Kidőlt tengelye rengett, a / világ lejárt róla már / hajnalod előtt is, mindig, ha // országot gyászolunk, / vadkanok-tépte űrt, / nagyságos fejedelmet, / árva Petőfit! Ki, ha mégis / menekült a nyugtalan / tömegsír torkából – / Pétervár nem Haynau / Budája. Szibéria // pedig Szibéria //... / hol ugyanúgy lázadnak, / mint mi, s ugyanúgy levetretnek, // a világ lejárat a / tengelyéről, a lélek ellenáll, / a legendák nem / születnek csak úgy. // De mi van a tényekkel?”

Gyönyörűen folytatja Shakespeare-Arany gondolatát, 1956-ra gondol, a forradalom leverésére.

Erdélyben, egy ősi kerek templom mellett, szeles dombtetőn „átjár suhogva, / mint a kardél, az / idő, a magyarok ideje”.

Ünnepi, választékos, megragadó. „Perkő vén helyének / hatalma ránk virul, / valamit tud az Úr, hogy / tereli szélkabátos népünk / bebuktat küszöbén, / László, vajki István, Imre / hármassága elé. // Elevenül idő előtti, rejtett / idő nagy hármassága... mi / változott, így változatlan” ... „egymásba / nőtt minden időnk, // magyarok ideje”.

Úti rajzaiban a nemzete történelmét magába fogadó költő emelkedett stílusa ragad el. A haza szerelme.

„Örök fű, örök ég, // örök múlttá-lesz jelen, // széttolja a levegőt ez a / kerekded gyönyörűség, / régi, törvénylátó helyen, / itt, hunén, szkítaén” ... „látod-e a hegyeket fényleni / szeles nap-arányban, / botoddal érintgetve / ösvényük?”

Alkonyok, Hajnalok, Alkonyok a ciklus záró verse, kantáta Nagy László halálára. Pétervárra alkonyatkor érkezik a távirat. Három napja Zsadányban volt az Éden: „Isten kertje / hárfázik emlékeimben, / kígyós árok füve, mi / túlnő az esőkkel” – mondja az evangéliumot a Holtnak.

„Halálod hajnala, hírének / pétervári alkonya / lassan járja át / életem”, „nem élek, / nincs képteletlenebb hely a / világnál! Ki lélekben / utánad haltam, itt állok, felhők fölöttem...!”

Múlt és jelen egymásra vetítve, borzongatóan, mert „félretölva mindent” ... „ajtót nyitottam”. Látomás: „(Ki ez a Sápadt / Herceg, ...Lovon jön, nagy / tamariszkszágák / zuhannak lenn, / ül az ablaknál, eltűnik.)”

Emelkedett, biblikus nyelv, idő és tér, valóság, emlékek és meditáció szenvedélyes torlódása, ismétlései egy-egy szólamnak; látomások és a való-

ság szintézisében keresi önmagát az élő. Visszatérnek Izland vulkánjai, jeges szele s egy elveszett repülőgép, élete szimbóluma: „nagy szárnyak / jegesednek az elveszett gép / ablakainál”.

Hidegtelezés: A könyv címadó költeménye. Indítása jelenet: „Ülök az idő / tört üveghegyén”. Rongyaiban egy vén meditál, almát hámoz, mert nő, hallgatja a szél hordta beszédeket. Reakciói józanok, többször nyersegek, máskor bölcses és érzékenyek.

Kezdeté északi látomás, lávakő, vitorlák, jéghegyek, egy „még születetlen, // látatlan, tűzfölde / -gyermek”, a szél éneke.

Ellentétel a vén reakciója: „Halljátok-é, / hogy menekülnek övéi?”, „vasakkal tépve, / kerítve fű-világuk, / rozsdától vöröslük minden a / sós hullámokig, hol / búzlenek bálnahajóitok”.

Folytatása földindulás, Hólartról a Güney-hegyig, a szél a sarki tájon kőről kőre veti rémületét, átfordul Holarig. De a „vásott vén, ki almáival / vesződik, a / feldőlt világra nem ad”.

A szél: kérő jön jégén, havon át: veri az ajtót. Izlandi történet, egy szagára utal, a leány neve: Gudrul, kinek egykor kölcsönadták a hozományát. A nyelv parlagiba fordul: „Ki a baj vagy? // Szánkózom / fenéken, le jégén, / havon, megfagyott / hét zuhatagon, / sapkám, lapátom / megelőz, // nőért hányok / félre ennyi havat! / ... / ha a nő csak billeg, / vagy kuka, épp jó!”

Ellentétel a vén: „Élet, szent / bizonytalanság, a / szél is rólad szaval, / én, álmodó, / már csak – *vagyok.*”

Gudrul hozomány híján kolostorba kerül, folytatja a szél, visszatérő „ó hej” kiáltással öregségről, halandóságról, sorok ismétlődnek, ének, a dallam motívumai újra meg újra felbukkannak, „sosem éhes, / botolva jár, ki / vén már, bévül üres, / köntöse is / az lesz, barátom, / a jóst / hiába kérdik, / mire jutunk/ bárhol a világgal, / hát mire jutsz // magaddal?” ... „ó, hej, van, mi // végtelen // s van, mi véges”.

A történetek egyre aktuálisabbak, „barátjának hív, / borodba iszik, / s elfogja leveled-„ ... „ki száműzöttet / vigasztal, / jobban féljen!” A mesemondás öröme magában hordozza egy bölcs tanító szándékát: „van mitől / falak omlanak, s / minden álság... Az idő!”

Gyönyörű, népdalszerű látomással fejezi be az éneket: „Vízben nézi / magát a vadpáva, / szélbe terített / tollát nem félti, / újránő.”

Sodor lehetetlenből lehetetlenbe, történet az orosz Mihaszna Ivanuskáról, aki forradalmár lesz, a fejedelmi csecsemőt megmentő fehér kígyóról, szerzetesről, „ki a / Dong Nai mentén mint a / fogyó hold vándorol”, hogy szétossza bűnös szülei vagyónát. Magával visz egy elhagyott kicsi lányt, aztán a vagyon maradékán megveszi neki a teázót, ahol találta, és megy tovább. „Van, ki mint a Dong Nai / menti út – ér a végtelenbe, / van, ki mint a // Dang Nai menti út.”

A záró versben visszatér a nyitó jelenet.

„De itt, e képtelenség / vad szívében / héj kanyarog, az idő / tört üveghegyén / almáim hámozom, / vásott lábbelim árnyéka is / szabad – s el nem tudnék / elszakadni e / szélhordta lét-egésztől / *tudattalan mindenkije, / rongyaival vesződő, // bár mondhatnám, // hogy nem ér a nevem!*”

Végül a Mindenség közepén az ember: „műlik magába, szélbe, // rongyainál süvölt a / hold, fordul a nap, / száll mindene világra, / kioldódik vásott / cipőinek párja, // hámozza almáit – s háborog.”

Történetek, kommentárok, az elbeszélő magával ragadja az olvasót indulatok és képtelenségek sorával, tanulságait óvakodik megfogalmazni, mélységét és csúcseit találja meg az olvasó, ha akarja. Sokszálú lírai regény, szálai hol egybefonódnak, hol nem. Az író szabadsága. Meg az olvasóé. Szertelenségét és pontosságát öröm fölfedezni.

•

Kiss Anna új verseiből épített költészete magába fordulás és korrajz, a líra szenvedélyével, az élet és önmaga megértésének igényével. Egy határtalan szerelem van jelen mindenütt ebben a világban, változik mítosszá, mint az élet is körülötte, akár a jelen, akár a történelem. Feltűnő tudatosan formált nyelvének sokszínű gazdagsága, amely hol kötöttebb formában, hol a szabad vers természetes ritmusával, elő-előforduló rímeivel, mintha kötött lenne. Egy-egy költemény visszatérő sorai, vers-darabjai vagy ezek variánsai mintha szimfóniát építenének, ahol egy-egy egyedülálló sor szólója két sorközi csönd után annál emelkedettebben szólal meg. Tér és idő változatait hordozza a „látomás és indulat”, látjuk és tapintjuk azt az életet, amiben élünk, olyan érzékenyen és szenvedéllyel, amire szükségünk van.

MIHÁLYDEÁK ANIKA

mielőtt

éberem fekszem
 testem alól nőnek ki
 nappalok és éjszakák
 hervadnak a gondos elképzelések
 az emlékek párolognak
 s én megrészegülök
 a kiüresedés gőzmámorától
 méltatlan lettem a létezésre
 olyan vagyok mint
 az utolsó cigarettám
 amit sosem gyújtok meg
 mert attól félek
 az idő levedli tónusom
 lemeztelenít
 megfoszt rendeltetésemről
 és végleg egyedül maradok
 látom az életrajzomat
 korpuzát a tenyeremen
 én vagyok a kifeszített
 szorongásom megváltója
 az ereimben lappanganak titkok
 a bőröm alatt lüktet az igazság
 lassan tesz idegenné az elmúlás
 talán megtanulom beérni
 kevéssel is
 talán megelégszem
 van-e értelme mást tenni
 mielőtt összeomlik
 körülöttünk a világ

borpír a lepedőn

vékony ez a pillanat
 jelentékeny
 mint egy papírrepülő
 ne engedd elfelejteni
 a bűn kint cigarettázik
 s mint egy szelíd tolvaj
 a füst bemászik az ablakon
 eltakarja hogy hazug
 léggömb a hold
 ilyen a szerelem
 vörös és fehér
 mint a hajnal
 könnyű felhők
 véraláfutás

MIHÁLYDEÁK ANIKA (1998) Budapest

AZ IRODALOM SEGÍT

Babits Mihály
írógépe

élni

*„a mindenséget
vágyom versbe venni”*

Babits Mihály: A lírikus epilógja

 PETŐFI
IRODALMI
MŰZSEUM

 Nemzeti
Petőfiközi
Alkotó

PETŐFI
20

Határtalanul

Kopócs Tibor festőművész beszélgetése

Farkas Veronika művészettörténésszel

80. születésnapja alkalmából

FARKAS VERONIKA (1943) Komárom

► **KOPÓCS TIBOR:** Veronika, mindjárt a beszélgetésünk elején szögezzük le, hogy tegeződünk. Anál is inkább, mert régóta ismerjük egymást, sőt, „régí harcostársak” vagyunk a szó legnemesebb értelmében. Kezdetektől fogva mindketten arra törekedtünk, arra tettük fel az életünket, hogy a felvidéki kortárs magyar képzőművészeti kultúránkat istápoljuk, gyarapítsuk, fel- és bemutassuk, ki-ki a maga eszközeivel, a maga módján téve hozzá a saját munkásságát. Hogy ez mennyire sikerült, s mennyi valósult meg a célul kitűzött szándékunkból, erről kellene őszintén beszélgetnünk visszatekintve az elmúlt néhány évtizedre.

Egy korábban rólad készített portré-karikatúrámhoz – amelyet több más felvidéki kortárs magyar személyiség portréival együtt jelentettem meg a *KépViselők – 113 kortárs arcképe* című könyvben (KT Könyv- és Lapkiadó, Komárom, 2005) – írtad a szövegkíséretedben: „Azon a napon, amikor »megcsináltam« az egyetemen (az ELTE BTK művészettörténeti tanszékén, Budapesten) az utolsó szigorlaton az államvizsgát 1975-ben, ezt a szöveget táviratoztam Losoncra: »Drága szüleim, sikerültek a vizsgák, és én már sohasem fogok unatkozni ebben az életben.« Úgy éreztem, előttem áll a dolgok megismerésének útja, hiszen a stúdium befejezése által a csodák kapujában állok.”

Nos, kezdjük talán innen, a „csodák kapujától”! Bizakodva gondoltad akkor, hogy a csodák kapuja neked is nyitva áll, s hogy kényelmesen besétálhatsz ezen a varázslatos kapun. Ne feledjük, ekkor 1975-öt írtunk, és az „örökre a Szovjetunióval” jelszó fityegett a szocialista tábor valamennyi ország-barakkjára függesztve, amit az akkori korifeusok cerberusként őriztek. A politikai funkcionáriusok a hitetlenkedőket, az esetleges kétkedőket könyörtelenül gyehennára kárhoztatták vagy inkább deportálták. Ennek tudatában – mert az egyetemeken akkor, többek között nekem is, ezt és hasonló lózungokat sulykoltak az agyamba – miben bíztál, miben hittél, reménykedtél?

► **FARKAS VERONIKA:** Az egyetem befejezése után tudtam, nekem mindenképpen haza kell jönnöm, annak ellenére is, hogy felajánlott a tanszék vezetősége egy állást a Magyar Nemzeti Galériában, sőt, egy privát állásajánlatot is kaptam egy jó ismerősömtől a szakmában. Az egész egyetemi időszakom alatt az ELTE BTK művészettörténeti tanszékének növendékeként (1970–1975) többdemagammal azon izgultam, attól rettegettem, hogy egyszer csak visszahívnak, mert 1968-ban Pozsonyban a Nemzeti Felkelés Terén én is ott voltam a tüntetők között. (Ekkor a Csemadok Központi Bizottságán dolgoztam mint színházi szakelőadó.) Az akkori nagykövetségi diplomaták lojalitása és kiállása mellettünk, akik ebben az időszakban Szlovákiából a Magyarországi egyetemeken tanultak, védelmet jelentett.

► A fent említett szövegedet tovább idézve – „minden ember a teljes élet megélésére van meghívva, így én is” – kezdjük az indulásoddal. Mikor és milyen élmény vagy sugallat határozta meg a választásodat, hogy ezentúl az esztétikával, és csakis a képzőművészet/alkotóművészet megismerésével fogsz foglalkozni, s hogy ez lesz számodra a „teljes élet megélése”?

► Nézzük az indulást. Losoncon a szülői házban sok művészeti könyv vett körül. Édesapám Farkas László amatőr festőművész volt, szerette és gyűjtötte a művészi könyveket. Sokat nézegettem ezeket gyermekkoromban. Néhány flamand mű mély benyomást tett rám. Egyetemistaként, amikor a korszakról tanultunk, gyerekkori emlékeimből előjöttek ezek a képek. Losoncon az ötvenes években több gyakorló képzőművész élt, például Gyurkovits Ferenc, Cseh Lajos, Szabó Gyula, akik gyakori vendégek voltak nálunk vasárnap délutánonként. Ám a szépségteremtés a közvetlen környezetemben is munkálkodott. Amikor édesapám festett a régi üzlethelyiségében, ugyan nem léphettünk be a szentélyébe, mégis az orromba ivódott a friss olajfesték szaga, s teljesen azonosultam az alkotás titokzatosságának folyamatával. Ez az illat most is inspirálón hat rám. Ifjú tanítóként aktív kultúra-teremtő barátaimmal – Baray Évával, Jakab Rózsával, Gérecz Anikóval – gyakori vendégek voltunk

Szabó Gyula és Bacskai Béla festőművészeknél. Láttuk a legújabb festményeket és grafikákat. Ekkor érlelődött meg bennem, hogy szeretnék belelátni a különböző korok művészetébe, sajátosságai-
gaiba. De a szabad művészetek minden ága érdekelt. Pozsonyba is azért mentem, és lettem a Cse-
madok KB színházi szakelőadója, hogy távúton beiratkozzak a Komenský (Comenius) Egyetem
művészettörténeti karára, ám három éven keresztül nem indítottak képzést ezen a szakon, ezért
„kitekintettünk” az ELTE BTK-ra, és 1970 őszén én is egyetemista lettem Budapesten. Két éven ke-
resztül habzoltam a világváros nyújtotta kulturális lehetőségeket – színház, kiállítások, operaházi
bemutatók –, és nem tudtam betelni. Ott, akkor azt éreztem, hogy a helyemen vagyok. Bár a buda-
pesti osztálytársaimmal szemben előnytelenül indultam, mert nem ismertem Nyugat-Európa nagy
múzeumainak gyűjteményeit, mint ők. Viszont jó érzésem volt/van a művészet megítéléséhez, így a
hiány kiegyensúlyozódott.

▼ **Tovább idézve a szövegedből: „haladok az úton, amely a teljesség felé vezet. Sok-sok útitárs
szegődik mellém...”. Tehát anno reménykedve haladsz „a teljesség felé”, sok-sok segítő között.
Sejtem, ellendrukkerek, netán gáncsokodók is voltak közöttük. Hogyan tudtad ezt kiérezni, meg-
tapasztalni, s megküzdeni velük „fizikailag”, szellemileg és lelkileg egyaránt? Merthogy időben
még mindig a múlt század nyolcvanas éveiben járunk...**

✓ Az egyetem befejezése után a Rimaszombati Gömöri Múzeum művészettörténésze lettem. Mint
ösztöndíjas köteletségemnek éreztem, hogy itthoni intézményben kezdjek dolgozni. A múzeum kép-
zőművészeti gyűjteményének feldolgozása lett a munkaköri feladatomban. Izgalmas dolog volt a törté-
neti gyűjteményben kutakodni, a különböző karakterű művek korát meghatározni, leírni, techniká-
jukat identifikálni. Közben a térség kortárs művészeinek kiállításokat rendeztem – például Bacskai
Bélának, Dúdor Istvánnak, Nagyferenc Katalinnak –, de a rajztanárok munkásságát is számon tartot-
tam. Természetesen, mint mindig és mindenhol, itt is és máshol is akadtak ellendrukkereim, de a bel-
ső tartásom, a megérzéseim időben jeleztek, ha csőbe akartak húzni. Nem sikerült nekik. 1978-ban
kerültem Komáromba, a Duna Menti Múzeum művészettörténésze lettem. A feladat itt is hasonló
volt. A képzőművészeti gyűjteményt kellett feldolgoznom, például Feszty Árpád anyagát, de a koráb-
bi korok ábrázolásait, a komáromi földrengés eseményét, a 19. század portréit, a 18. század szakra-
lis ábrázolásait úgyszintén. Amikor elkészült a történelmi képtár gyűjteményi kiállítása 1981 decem-
berében az emeleti nagyteremben, boldog érzés járt át. A művek nagy részét restauráltatták. Kvali-
tásaik teljes pompájában adtak hírt a korábbi korok ízlésvilágáról, szokásairól és számtalan helyi
alkotóművész tehetségéről. Bár pályafutásom során mindig találok értetlen, akadékoskodó
személyekkel, próbáltam meggyőzni őket, s ha nem sikerült, én dolgoztam helyettük is.

▼ **Még mindig a kíséző szövegedből idézve: „velük menetelek tehát, néha a nagyon keskeny úton,
néha a göröngyös, tövises úton a végcél felé...”. A „végcél” – ha ugyan létezik vagy van ilyen –, gon-
dolom, még messze volt akkor. A csodák várása bejött?**

✓ Már említettem, hogy az 1978 és 1984 közötti időszakom a komáromi Duna Menti Múzeumban
zajlott. A képzőművészeti gyűjtemény feldolgozása mellett a kortárs művészek hazai, országos
rangú képviselőinek bemutatása volt a másik célom. Ennek több hasznát is tapasztaltam. Egyrészt
megismerhettem a jelenkor művészi kifejezés formáit nemzetközi szinten is, másrészt kiállításai-
inkkal tájékoztattuk városunk művészetet kedvelő közönségét, a tanuló ifjúságot a legújabb művé-
szi trendekről. Közben azonban egészségi állapotom eléggé megromlott: csípőműtétre került sor
Pozsonyban az ortopéd klinikán. A megismételt operációk, a több mint két év folyamatos kórházi
tartózkodás az élet egy másik oldalát mutatta meg nekem. Ebben az időben átértékelődtek bennem
az élet prioritásai. Fontosabbá vált az emberi élet értéke, védelme. A kórházi kezeléseim alatt mel-
lettem haltak meg emberek az ágyon Pozsonyban, Kassán. Én is többször kerültem életveszélybe,
olyan fájdalmakat éltem át, hogy perlekedni kezdtem az Istennel. Ha a fájdalom az elkövetett bűnök
penitenciája, zúgolódva, ágálva mondtam, az egész családom nem követett el annyi bűnt, amiért ne-
kem ennyit fizetnem kellene. Ám az Istennek más volt a szándéka velem. Rá kellett jönnöm, segítő
orvosok (lelki támaszt is nyújtó keresztény orvosok) és egy restaurátor, Maruska [?] tettein keresz-
tül, hogy az élet előjeleit meg kell változtatnom. Az emberi élet kegyelem, az első a Teremtő, az Én
csak utána jön. A világegyetem működési törvényeinek megértésén keresztül segítettek nekem ab-
ban, hogy rájövök, az élet középpontjában nem az ember áll, hanem a Teremtő. Időközben, 1987 és
1989 között az ELTE BTK Művészettörténeti Tanszékén doktori vizsgát tettem Németh Lajos pro-
fesszornál. Felépülésem után újra tanítottam – főiskolán, egyetemen, gimnáziumban –, és közben

elvégeztem a bencés atyák vezette Győri Hittudományi Egyetemet, és hitoktató is lettem. Megváltozott a keresztény emberi létem, kerestem a katolikus karizmatikus közösségeket, tanulmányoztam életformáikat, naponta olvastam a *Bibliát*, megismertem a Nyolc Boldogság Közösséget. Az ő életvitelük, liturgiájuk, a szépség jelenléte minden területen, dalban, szertartásokban, struktúrában nekem is elhozta az őskeresztényi modellt. Nagy ajándék, hogy ismerhetem őket.

➤ **Sorstársadként némiképp ismerve, átélve ambíciódat, mikor érezted vagy inkább tudatosítottad, hogy sikerült megtalálnod, megvalósítanod szakmai hitvallásodat? Milyen lehetőségek adódtak, nyíltak ehhez számodra? Arra gondolok, hogy megismerkedhettél számos alkotóművésszel, nemcsak a Felvidéken, de szinte az egész Kárpád-medencében, s hogy kortárs magyar és nem magyar művészek alkotásaiból számtalan kiállítást rendezhettél, szervezhettél itthon és külföldön egyaránt...**

➤ A kilencvenes évek végén alapítottuk meg a Limes Galériát a volt késő barokk katonatemplomban, Komáromban, amely azóta is működik. Évente 15-18 kiállítás kerül megrendezésre, valamint koncertek, író-olvasó találkozók, könyvbemutatók, versenyek követik egymást. Sőt, a nagy nemzetközi képzőművészeti szimpóziumok záró kiállításai is megjelenhetnek itt. 24 évnyi működés alatt 450 kiállítást rendeztünk meg 1700 művész részvételével. Mielőtt egy tárlat szervezését elvállalnám, referenciaanyagokat kérek a jelentkezőktől. Abból meg tudom állapítani, elfogadható-e a pályázat. Mindig arra figyelek, hogy igaz legyen a mű üzenete, s hogy vigye tovább, képviselje az élet, a világ pozitív tendenciáit. De arra is ügyelek, hogy a választott technikai megvalósítás, az installálás is érdekes legyen. A klasszikus megoldások és/vagy a kísérletező, új elemeket hordozó munkák, elképzelések úgyszintén érdekelnek. E kritériumok alapján dől el egy-egy kiállítás sorsa. Mindig a minőség dönt: legyen az gyermekmunka, amatőr mű vagy alkotó, illetve akadémia végzett művész munkája. Egyedül az számít, hogy a mű hasson, ragadja magával a szakembert és a nézőt.

➤ **Megjegyzem, a Katonatemplom – Limes Galéria – indításáról, működéséről külön fejezetben kellene beszélnünk. Mert a révkomáromi Limes Galéria, amelyből te teremtettél ikonikus intézményt, nemcsak körünkben, nálunk, itt, a Felvidéken, de az egész Kárpát-medencei kortárs magyar képzőművész társadalom tudatában is előkelő helyet foglal el. Mikor és hogyan fogalmazódott meg benned a gondolat, hogy ennek a volt szakrális térnek ilyen hangsúlya legyen? Gondolom, a Danubia Polgári Társulás is, amelyet te alapítottál, és elnöke voltál – vagy még ma is az vagy? –, a Limes Galéria sikeres működését segítette több mint egy évtizeden át.**

➤ A Limes Galériát a kortárs művészet támogatására hoztuk létre az egykori ferences rendi templom épületében. Az intézmény pályázati úton nyert összegekből működik a Pro Arte Danubií, Duna Mente Művészetéért és Kultúrájáért Polgári Társulás a fenntartó. A korábban felszentelt templom mindig is jelzi az egységet a teremtett világ alkotásai és a szakrális tér szentségi volta között. Gyönyörű pillanatokat éltünk meg, éltünk át ezalatt a huszonnégy év alatt, ahol a kiállított művek, az elhangzott méltató szavak, a kísérő zenék és/vagy énekek mindig valamiféle összművészeti élményben részesítették a jelenlévőket. Megható, építő és maradandó benyomásokat kaptunk, szereztünk akkor is, amikor a fogyatékkal élő embertársainknak adtunk lehetőséget egy-egy országos vagy nemzetközi részvételű képzőművészeti bemutatkozásra: vakok, siketek, mentális sérüléssel élők vagy a Bárka közösség kiállításaira gondolok. Az öröm, a hála, ami ezekből az emberekből árad, kétségtelenül gazdagabbá teszi az egész világot, mindenkit. Meg nem rendezni ezeket a találkozókat vétek lett volna. Tehát módot találtam arra, hogy itt, a hivatásos művészet bemutatására szakosodott intézményben is helyet kapjanak a sérült emberek értékes alkotásai. Az öröm és hála árad, mint a folyam, és ez jó!

➤ **Az a gyanúm, hogy itt, a Limesben, ha nem is maradéktalanul, de mégis „csodákat” sikerült megvalósítanod, mert nemcsak nagyszerű kiállításokat, de többrétegű ismeretterjesztő, művelődéstörténeti eseményeket is szerveztél. Például irodalmi esteket, koncerteket, néprajzi gyűjtemények bemutatását, sőt, különböző tematikájú szimpóziumok is bőven szerepeltek művészeti ambíciód repertoárjában...**

➤ A Duna Menti Múzeum volt munkatársaként továbbra is megmaradt a kapcsolatom az intézmény munkatársaival, a könyvtárával, ahol a Pro Arte Danubií kiadványai, katalógusai, plakátjai a mai napig nyomon követhetők, és ugyanúgy a Szinnyei József Könyvtárban is. De nyomtatványaink megtalálhatóak a MTA Művészettörténeti Kutatócsoport Könyvtárában Budapesten és részben a Fórum Kisebbségkutató Intézet könyvtárában is. Természetesen jó kapcsolatot ápolok a hazai intézmé-

nyekkel: bibliográfiám, katalógusok, tanulmányok jegyzéke megtalálhatók a *Duna Menti Múzeum 100 éve 1886–1986* című publikációban (Komárom, 1986). Teljes bibliográfiám fellelhető a *Magyarország sikeres személyiségei* című enciklopédia 7. kiadásában (Britishpedia, 2023).

► Külön fejezetben kellene beszélnünk a szakmai-művészeti egyesületekhez, társaságokhoz való viszonyodról, kötődésedről is. Ide tartoznak a publikációid, de a szerkesztői feladataid is...

✔ A művészettörténeti és szervezői (kurátori) tevékenységem mellett immár tizenegy éve vagyok a Mirjam Rádió, a felvidéki magyar nyelvű Mária Rádió önkéntes munkatársa. A komáromi stúdióban több ünnepi műsorban működtem közre, valamint beszélgetések alkalmával vallottam hitemről, közös feladatainkról.

► Mondhatni, sikeres művészeti életpálya a tied. Sejttem, ennek eléréséhez nagy akarat erő, céltudatosság és rendületlen hit kellett. Milyen számvetést, számadást végeznél önmagaddal, a Jóistennel?

✔ Amíg élek, teszem a dolgom, szolgálom ott, ahova hívnak. Kiállítások megszervezésével, megnyitásokon vallok az élet szépségéről és örömeiről, mindig és mindenhol a szeretetet hintem, hirdetem, ahogy csak tudom. Úgy érzem, ez az én utam, nem tehetek másként. Nagy elégtétel számomra, hogy tevékenységem, munkálkodásom elismeréseként 2006-ban Komárom Város Polgármesterének díjában részesítették a Limes Galériát és munkatársait, azután 2010-ben Pro Urbe díjat kaptam Komárom Város Önkormányzatától, 2020-ban pedig A Magyar Kultúra Lovagja lettem...

► Kedves Veronika, ha úgy gondolsz, hogy e beszélgetésünkből kimaradt valami fontos esemény, amiről még szívesen megemlékeznél, egészítsd ki!

✔ Azt hiszem, a legfontosabb tényekről és élményeimről megemlékeztem...

► Végezetül azt kívánom, hogy a Teremtő adjon neked erőt és hitet további álmaid megvalósításához. Köszönöm a beszélgetést.

BAKONYI ISTVÁN

Tamás Menyhért: Újbóli leltár

Nap, 2023

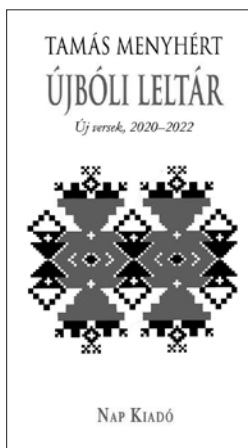

BAKONYI ISTVÁN (1952) Székesfehérvár

Annak idején az *Alkonyút* című verseskötetben Tamás Menyhért hetven verset közölt. Hetven vers, hetven esztendő. A számok akkor is, most is kiemelt jelentőségűek. S akkor is, most is igaz, hogy a teljes letisztultság líráját kaptuk és kapjuk költőnk-től. Egyben a tudatos, ünnepi szerkesztés példáit akkor is, most is. Az *Alkonyút*ban kilencsoros, az *Újbóli leltár*ban nyolcsoros versekkel, versprózákkal. Most a nyolcvan mű után van még „ráadás” is. Erről majd később.

Természetesen az ilyen könyv egyben számadás és részösszegzés is. Benne a származás adta értékekkel, a hovatarozás változatlan erejével. Ahogy remek utószavában Alföldy Jenő írja: „.... Az ő esetében nem is a múlt kódéba vesző származás, hanem az *eredet*ből fakadó önismeret esik latba...” Igen, az önelemzés és az önismeret is a fontos összetevők közé tartozik ebben a kötetben. Ugyancsak igaza van Alföldynek abban, hogy Tamás Menyhért számára az egyén és a közösség összefonódottsága éppoly látható, mint a nemzeté és Európáé. Kell ezt hangsúlyoznunk akkor, amikor egyesek ezeket a fogalmakat egymás ellen játsszák ki. Nem úgy, mint annak idején Márai Sándor (lásd 1939-es *Búcsú* című írását) vagy éppen Tamás Menyhért felfogását! Az *Újbóli leltár* egésze ezt igazolja, például abban, hogy úgy áll az egyén itt a középpontban, hogy közben mindvégig egy közösség részének tekinti magát. Ahhoz hű, és azt sosem tagadja meg. Versben és prózában egyaránt.

Ami tehát a formát illeti: a kötet-címét is adó első ciklusban nyolcvan nyolcsoros szöveg található. Tegyük hozzá, hogy „éppen”, hiszen megcsináljuk, hogy úgy lesz teljes ez a forma, hogy a végén ezt látjuk: „...kikeleti tűz, maradok a Vé- / geken” (39.). Vagy: „... Szzebbikével, a Balaton ajándéko- / zott meg”. Kétségtelenül kissé sántít az ilyesfajta megoldás, és új jelentéssel sem bír a szószaggatás. Persze ennél sokkal lényegesebb a szövegben rejlő üzenet, s ebben a tekintetben igencsak gazdag ez a kötet.

Prózába hajló líra, vagy éppen lírába hajló próza – mondhatjuk. S ez egyáltalán nem meglepő azok számára, akik ismerik Tamás Menyhért prózai és versesköteteit. Gyönyörűsége és másokkal össze nem vethető nyelve és stílusa itt is érvényesül, a korábbiaknál tömörebben és feszesebben. Magán viseli a lírai napló nyomait is, s ez természetesen összefügg azzal, hogy a legnemesebb módon alkalmiak is ezek a művek. Felelős emlékezés, személyes számvetés, korrajz. Ezek is az értékek közé tartoznak. Úgy európai és magyar, hogy az ósiséget tartja az alapnak. Szemben a múlt és fogyó idővel, számolván a megváltoztathatatlannal. Közben párbeszédet folytat az Úrral, a mindenség urával. Érzékelteti azt, hogy Isten gyakran hallgat, és a párbeszédnek megvannak a nehézségei. Ebben is a magyar lírai hagyományt folytatja, elég tán Ady híres versére gondolnunk (*A Sion hegy alatt*).

Belső utakon jut el Bukovinából Pannóniáig s a magyar fővárosig. Közben a napszakok vagy az évszakok változásait is elénk tárja. „Bevárom a délutánt, az érlelő / napszentültét – hetvenévem / óta leghittebb napszakom...” (14.). Vizualitása erős, stílusa emelkedett. Nála a hétköznap ünneppé nemesül. Másutt a hazáért és a világért felelősséget érző költő monológjaival szembesülünk – a morál jegyében. Álljon itt egy teljes szöveg, a 21.: „Őrző hit, vezérlő szópár, soha nem / éreztem ennyire szükségét, hogy kimondjam: / nincs olyan parancsolat, / mely elnémíthatna, mondom, az / utolsó szó jogán is mondom: ha / másként nem, eleink bűvópatak- / csöndjével, a magunk rejtekes / idejét is túléljük!” S ugyan nincs itt az a szó, ami Adynál oly fontos: a „mégis”, ám mindenképpen rokon a kétféle akarás, a „csak azért is!” belső parancsának megnyilvánulása. Függetlenül tértől és időtől.

Persze vannak Tamás Menyhértnek is állandó motívumai. Például a fák állandó jelenlétét említhetjük, az első kötettől (*Szövetségben a fákkal*, 1974) mindmáig. A fa itt is sokszor megjelenő fogalom és jelkép. Néhány példa: „A látszat játsz-

hat, fordulj el, takard el a / szemed, ha más nincs, a fák árnyékával...” (44.); „...szövetséget kötöttem a fákkal...” (uo.); „...én az eperfát választottam...” (29.); „...mi lesz / az ablakomra árnyaló nyírfa sorsa...” (56.). A fa méltó társa itt az embernek, a maga organizmusával, sorsával, ég felé tartásával. Az élet nélkülözhetetlen része. Növekedése, természete az emberhez mérhető. S közben – a szövegkörnyezet segítségével – beleláthatunk a költő belső műhelytitkainak világába, az alkotói folyamatba, azon belül a folytonosan jelen levő önelszámolás mozzanataiba. A „fáj, amit elmulasztottam” gondolata sem megkerülhető számára.

Megcsodálhatjuk az anyanyelv fényességét, hiszen ez is az életmű középponti értéke, miként a hűség, a magyarság, a székelység erkölcsisége hasonlóképpen. Így folytat párbeszédet a természettel, a fákkal, a mindenséggel. Ugyanakkor természetes az az aggodalom is, amely a „felzajgó világ-hasadás” (52.) miatt született meg. Ismét a felelősséget érző írástudó tollán. És vannak gyötrő kérdések, a személyes léttel, a fogyó idővel számolván. Egy idevonatkozó szép részlet: „Mi egyebet tehetnék, őrzésemül napszakot / váltok, a lassú virradatot, székely szólítással, / vilámodásra, a fény ünne-

pére váltom...” (54.). S itt a felülemelkedés mozzanata újra! Sőt! A „vilámodás” a kulcsszó a következő műben is, ahol az egész életre kiterjeszhető. (Ez a szép szó egyébként a Google szerint nem létezik...) Az sem véletlen, hogy előző könyvének hőse, Tamási Áron is megjelenik újra ebben a kötetben, és éppen a nyolcvanas ciklus végkifejletében, a befejező sorokban. Köszönetnyilvánítása után így szól: „...Ébresztő lélek volt, ébresztésében a fia / voltam. Örök terű? Fenyvesek léptét vise- / lem a vállamon” (80.). Azt hiszem, „édes” terű ez...

A *Folyam-versek* már a nyolcvan után született művek rövid gyűjteménye. Fontos tételmondata: „...akinek egyetlen irányt / rendelt az Isten, kialvó szemhatárig, / folytatnia kell!...” (II.). Ez is teher, illetve „székelyül” terű! Vagy egyfajta „eleve elrendelés”? Mindegy is; a lényeg az, hogy a költő nem teszi le a lantot a változó időben sem. Az „őrszó” erejével megy tovább az úton, amíg csak lehet. A magyar költészet folytonossága jegyében, hiszen a kétszáz éves elődnek is áldoz kötetzáró művével, a *Három újraképzelt Petőfi-képpel*. A halál elől a halálba futott költő titokzatos sorsát megidézve, s a gyönyörű végszóval: „...Még aznap édig nőtt a fehéregyházi / kukoricás...”

DOBOS BARNA

Ménes Attila: Amerre járok védtelen

Jelenkor, 2022

DOBOS BARNA (1991) Budapest

A tudatfolyamregények legnagyobb leleménye a nyelvi és retorikai eszközök olyan alkalmazása, amellyel képesek elhithetni azt, hogy az elme nyelviileg feltárható. Az egyes szám első személyben megszólaló narrátor gondolatait közvetlenül megismerhetjük, a regény áttetszővé varázsolja a tudatot és a benne lejátszódó folyamatokat. S ha a szöveg egy bomlott elme feltárására vállalkozik, a jól sikerült kísérlet irodalmi remekelés ígéretével is kecsegtethet. Ménes Attila legújabb regénye egy ilyen szövegkísérleten vezet végig olvasóit, a könyvben ugyanis majd háromszáz oldalon keresztül hallgathatjuk Attila belső monológját, aki környezetével, anyjával és a fizika törvényeivel is hadilábon áll. Miközben Ménes regénye pszichológiai pontossággal állítja olvasói elé Attilát és zavaros gondolatait, a szöveg túllép az egyszerű

mimetikus viszonyon, és a hiteles utánpótlás mellett társadalmi és morális kérdéseknek is helyet ad. A „bolond” protagonista belső monológján keresztül a szerző egy intelligens módon kivitelezett öntükröző játékot is elindít. Attila révén a periféria kerül a centrumba, a marginalizált csoportok a látótér közepébe, az olvasót ez a – látszólag – összefüggéstelenül bolyongó Vergilius vezeti végig a városi labirintusban. Ménestől eddig sem álltak távol az abszurdra és a groteszkre épülő történetek, korábbi regényei is ezt a megszólalásmódot aknálták ki (*Folyosó a Holdra* [Jelenkor, 2016]; *Műanyag szalonna. A Harmsziádák* [Jelenkor, 2019]). Jelen könyve - e tekintetben - az említett regények szerkesztésének folytatásaként olvastatja magát. A korábbi művekből ismerős budapesti kavalkád, a város irracionális és logikátlan „rendszere” tér vissza a fő-

szereplő sajátosan bomlott percepcióján keresztül.

A regény az édesanyja gondoskodására szoruló felnőtt férfi utolsó munkába állási kísérletével kezdődik, majd e kudarc után Attila fokról fokra történő leépülésének lehetünk tanúi. Ménes kihasználja a groteszkben és az abszurdban rejlő poétikai energiákat, hogy állandó mozgásban tartsa szövegét: nincs nyugvópont, ahogy Attila folyamatosan vándorol a város terei között, úgy változik a regény modalitása is. Ez a szakadatlan, monomániás séta, összekapcsolva a rögeszmés belső gondolatfutammal, Krasznahorkai hőseivel rokonítja Ménes főszereplőjét, aki bolondériáján keresztül leplezi le az olvasók előtt a többi szereplő s általánosságban a magyar társadalom abszurditását. Attiláról a fülszövegben a következőket olvashatjuk: „Rendellenes viselkedésű, a társadalom perifériáján vegetáló személy, röviden szólva – bolond. De azok közé a bolondok közé tartozik, akik sokszor okosabban az épelméjűeknél, az egyéni kényszerképzetek helyett közös kényszerképzetekben szenvedőknél.” Igaz, hogy nem kell minden esetben elfogadni a paratextus kínálta olvasatokat, a jelen esetben viszont Attila személye és állapota kapcsán e frappáns összegzést követve én is Attiláról, a bolondról fogok beszélni. Az „épelméjűek közös kényszerképzetének” eklatáns példája a regény végén a kórházi ágy körüli jelenetsor, amikor Attilát sikeres műtétje után csoportosan meglátogatják, bár inkább egy kifordított ravatalra és búcsúztatásra hasonlít az esemény:

„– Kár, hogy nincs nálunk egy szál gyertya – ez Beatrix hangja. – Szépen feldíszíthetnénk. – De nálam mindig van szentelt gyertya! – lelkesedik anyám. – Attól megkönnyebbül a lelkünk. Van valakinél öngyújtó? Mozgolódás támad körülöttem. Érzem, hogy rendezgetik, simítják rajtam a paplant, igazgatják a fejem alatt a párnát. Anyám hajol fölé. Nem lehet eltéveszteni ezt a véceillatosítószagot. Simogatja az arcom, közben föl-fölkocog, de azért uralkodik magán. – Nem kéne valamit a szemére is tenni? – na, ez Körössényiné. – Valami pénzdarabot? – Nem hiszem, hogy ez jó ötlet lenne – jegyzi meg csöndesen Sanyi. – Elhoztam a papucsát, amit annyira szeretett nálam. – De hát ez egy női papucs, rá se megy a lábára – kifogásolja a feleségem. – Nem baj, majd ide teszem az ágy alá – válaszolja a barátom. – Ebben szeretett lenni. – Szerintem szedjük szét a csokrot, és díszítsük fel a testét! – indítványozza Patrik, mire a takarómra szór-

ják a könnyű és illatos virágszálakat. Két oldalról megemelik a karomat. Az ujjaimat összefonják a mellkasomon. – Öngyújtó van valakinél? – kérdi ismét anyám. Tanácstalan hallgatás, keresgélés, szöszmötölés. Gyufa sercen. Meggyújtják a kezeim közé állított gyertyát. Elkezd az öklömről szivárogni a forró viasz. – Ez most komoly és ünnepélyes – hallom a munkaügyi hivatalnok, Körössényiné meghatott suttyogását. – Így, s most énekeljünk el együtt egy

szomorú dalt – indítványozza anyám. – Az *Elindultam szép hazámból*-t javaslom – veti fel Beatrix –, azt mindenki ismeri. Bartók Béla gyűjtötte Békésgyulán, még ezerkilencszázhatban. Tanultuk az óvónőképzőben.”

A komikum az abszurd helyzetek nagyon is realista ábrázolására épül. A regény bár nyit a referenciális olvasat felé, de a narrátor korlátozott tapasztalataiból összeálló (regény)világot nem érdemes egy az egyben a mai magyar állapotoknak megfeleltetni, még ha olykor valóban csábító lenne is.

A regény szövege töredezett, Attila tudatvesztéses állapotai rendre megszakítják a narrációt. Rögtön a könyv elején megtudjuk, hogy a főhős hatvanéves anyja ezoterikus klubokba jár – nem titkolta – társkeresési szándékkal, a férfit felesége, az óvónőként dolgozó Beatrix egy villanszerelő miatt elhagyta, de Attila még nem tett le az asszony visszaszerzéséről. Az anya idős partnerei közül többen is feltűnnek a regényben, Attila nem zárja ki őket sem gondolataiból; mellettük megismerjük a Gólyakalifa nevű kocsmákos közönségét, akik között feltűnik a férfi állítólagos apja is. A szereplők sorát gazdagítja Oszama, az aluljáróban mobiltelefonokkal üzletelő arab férfi és munkatársa, Bódog. Kiderül, hogy Attila már korábban is igen különösképp számított kortársai között, de a valósággal való kapcsolata Beatrix távozása után romlott meg látszólag visszafordíthatatlanul. A férfi személyiségének torzulásához anyja túlfűtött szexualitása is nagyban hozzájárulhatott – a szexualitás témája több szinten is visszatér a regényben. Attilának kínos pillanatokat okoznak anyja randevúi: „Anyám ilyenkor a jelenlétemben változott tizenhat éves szűzzé, de szemérmetlen szűzzé ám, és látványosan élvezte a kényeztetést. Terjedelmes mellei vad hullámszásba kezdtek a szolid dekoltázs alatt.” Nem meglepő módon egykori feleségében, majd távozta után a prostituáltak között is az anyára hasonlító nőket részesítette előnyben – Attila elfojtásainak feltárásához

nem szükséges mélyebb analitikus ismeretekkel rendelkezünk, a regény valódi tétje mégsem az ödipális komplexus irodalmi kidolgozásában keresendő.

Az anya viselkedésében az egyik legelviselhetlenebb mozzanat a főszereplő számára, hogy folyamatosan dezodoráló sprayket fúj magára, Attila nem állhatja ezt a mesterséges illatot, amelyet csak „véceillatosító-szagnak” nevez. Az ödipális komplexus a szagokkal kapcsolódik össze, s nem véletlen, hogy a főszereplő tudatvesztéses állapotait rendre egy-egy élesebb szag vezeti be. A narráció töredezettsége ugyanis abból adódik, hogy Attila időnként nem tudja felidézni, mikor és hogyan jutott oda, ahol éppen van. A jelekből, például a sáros cipőjéből tudja csak rekonstruálni, aznap éppen merre kószálhatott. Mivel az olvasók is csak a férfi fokalizációján keresztül ismerik meg a regény valóságát, nem bírunk mi sem többlettudással, Ménes a hiányokat nem tölti ki. Ez egyre nyomasztóbbá teszi a regényt, nem tudjuk, mikor lesz Attila következő tudatvesztése, vagy hogy olyankor melyik személyiség veszi át az irányítást a férfi felett. Üdvözlendő dolognak tartom, hogy Ménes nem léptetett fel egy újabb személyiséget, nem kezdett bele az esetleg egymással rivalizáló narrátori szövegek feltárába, így a szöveg jóval szikárabb tudott maradni. A kihagyásra, elhallgatásra épülő szövegszervezés révén éppen ez a hiány lesz igazán hangsúlyos, melynek a poétikai tét mellett ismeretelméleti és egzisztenciális velejárója is van: az emberi tapasztalat korlátozott mivolta, a tudat törekenysége és az egyén kiszolgáltatottsága. Így marad egy csupán részben megismerhető és belátható világ, ahol e hiányból adódó termékeny feszültség végig kitart. A regény mellékszereplői sem ecsetelik hosszan Attila tetteit, ugyanis az ilyen tudatvesztéses órákban a férfi ismerőseitől és úgy egyáltalán a várostól távol tartózkodik. Az anya, illetve a többi nő iránt érzett vonzalma/undora, valamint a szagok által kiváltott „ugrások” mellett Attila pszichózisa a gravitációtól való elemi rettegésben ölt testet („Az élet két fő ellenségével kell szembenézni. Az egyik a gravitáció, a másik a *muszáj*. Egyiket sem lehet legyőzni, sem elkerülni. Ideig-óráig meg lehet feledkezni róluk, de később újult erővel törnek az emberre”). A férfi úgy érzi, a tér bizonyos pontjain a gravitáció erősebb, máshol gyengébb, elviselhetőbb. A gravitáció egyet fog jelenteni ebben az olvasatban az anyagi valósággal, a lét materiális meghatározottságával, Attila létbevettségének megkerülhetetlen tragédiájával, amit a férfi úgy próbál ellensúlyozni, hogy olyan helyeket keres, ahol gyenge a gravitáció (ilyen lesz a MÁV-szabadterület is, ahová gyakran követhetjük

csatangolásai során), emellett nem titkolt célja, hogy anyagi valójában eltűnjön a világból, lassan láthatatlanná akar válni. Ezt intimtorna-gyakorlatokkal gondolja elérhetőnek, melyek lehetővé teszik szerinte, hogy lassan, fokról fokra váljon köddé – erre a lassú tovatűnésre, áttetszővé válásra játszik rá a könyv borítója, Szalkai Diána munkája is.

Ménes megfelelő arányban képes adagolni a groteszk humort, az abszurd helyzeteket. Attila számára a világ így koherens, nem is érti, más miért nem látja ilyen tisztán az összefüggéseket; tudja, hogy a világgal valami gond van (gravitáció, anyja kalandjai stb.), nem érzi jól magát a bőrében és a többi ember által normálisnak gondolt világban. A regény így a valóság és a normalitás relativizálása felé nyit, ahogy ugyanis Attila a többi embernek, úgy tűnnek a többiek Attila számára bolondnak, és viselkednek megmagyarázhatatlanul vagy kínosan. A regény ügyesen megy végig a folyamaton, kezdetben még nem érezzük teljesen „bolondnak” a főhőst, kicsit talán furcsa, de gondolatai és tettei (ugrásai dacára) koherensnek tűnnek. Azonban, ahogy haladunk előre a szövegben, úgy veszi el egyre inkább a valósággal való kapcsolatát. A való világból történő kivonulását Ménes a 19. század végi nagy eszmékkel hozza párhuzamba, köztük a természethez való visszatérést, a rousseau-i kivonulást egy mentálisan sérült protagonistán keresztül, iróniától sem mentesen viszi színre. Amíg Krasznahorkai Lászlónál a *Báró Wenckheim hazatér*-ben a mohák és harasztok nemzetközileg elismert kutatója tudatosan dönt úgy, hogy maga mögött hagyja a „normális” világot, addig Attila esetében a tudatosság helyébe valami ösztönös menekülési vágy lép, a lába magától viszi ki a szabadterületre. Itt „írja meg” magában monologizálva a 21. századi magyar (budapesti) ember *Waldenjét*, egy rozsdáövezet kellős közepén, melyet lassan visszahódít a természet. Attila társadalmi, szociális és térbeli szinten is marginalizálódik, énvésztes állapotai révén pedig saját testéről és tudatáról is leválik. E heterotopikus helyen, amelyről feljebb már említést tettem, a leginkább elviselhető a gravitáció, itt nem kell a társadalmi norma szabályaihoz, intézményeihez és azok képviselőihez (anyja, anyja élettársai, a munka világa, Körössényiné a munkaügyről) igazodnia, és nem kell találkoznia barátaival sem, akik Attilához képest a mindennapokban – különbségeik dacára – még egész jól helyt állnak. Itt megfedkezhet mindenről és mindenkiről – nem véletlen, hogy első „láthatatlanná válási” élménye is e helyhez kapcsolódik. A MÁV-szabadterület az ember alkotta ipari terület, amely elhanyagoltsága miatt disztópiászerű díszletként szolgál a regény e jeleneteihez.

Kivonulás a rozsdáövezetbe: a nagyvárosi ember számára ez az utolsó lehetőség – nem véletlen, hogy a szerző iróniája itt éri el a csúcspontját. A táj mint a psziché belső folyamatainak kivetülése Ménes regényében is kiemelt szereppel bír, de nem csupán Attila externalizált tudatáról van szó a MÁV-szabadterület esetében: ez a bizarr azilum ugyanis Attilához hasonlóan sérülékeny, az emberi önkénynek és a hatalomnak kiszolgáltatva arra vár, hogy vagy elfejejsék végleg, vagy valaki kisajátítsa és legigazza, ami nem is várat sokáig magára. A hatalom képviselői, a politikai és gazdasági elit kiváló befektetésként tekint a területre. Különösen jól sikerült jelenetnek gondolom azt, amikor Attila találkozik az öltönyös férfiakkal, ekkor hiszi el első alkalommal, hogy sikerült láthatatlanná válnia.

A politikai és gazdasági elit mellett Attila az aluljárók világában a magyar valóság más aspektusaival is találkozik, Oszama, a mobiltelefonos és alkalmazottja, a nagymagyar érzelmekkel bíró Bódog a vallási fanatizmus és a műveletlen sovinizmus képviselői, akik mégis következetesebb figurákként lépnek az olvasók elé, mint az öltönyös csoport tagjai. Attila szívesen tölti itt az idejét, amikor tudatánál van, beszélget velük, és együtt falatoznak a közeli Fornetti pékipari remekeiből.

Végezetül a regény összetettsége kapcsán tett kijelentésemhez szeretnék visszatérni: Ménes szövegét ugyanis egy rejtettebb, de annál jelentősebb

önreflexív réteg miatt érzem jelentős műnek. Attila nemcsak fizikailag próbál eltűnni, hanem más eszközökkel is arra törekszik, hogy a nyomasztó és fulasztó társadalmi rendből kitörjön. Először csupán elbarikádozza magát, nem engedi be anyagát a lakásába, azonban amikor végül kénytelen elmenni vele a munkaügyre, hogy újabb segélyeket járjanak ki, anyagát és a munkaügyi dolgozót (Körössényinét) saját halandzsanyelvével kergeti az örületbe. „Ha nem akarnak elengedni, értelmetlen szavakat kezdek suttogni. *Ögrömböz, pelula*, ilyesmik. Maximum ennyi.” Attila tisztában van azzal, hogy csak halandzsázik, a másik fél viszont egy zavarodott férfit lát, aki összevissza beszél. E szavak csak a *muszáj* leküzdésének újabb eszközei, egy újabb menekülési stratégia. A szavaknak nincs értelme, mégis sajátos jelölővé lépnek elő, értelmük a mindenkori értelmezőn múlik. Rögzítetlen kifejezések, a költői nyelv miniatűrjei, s ezzel egy időben görbe tükröt állítanak a nyelv ellenőrző hatalma elé – ezzel is provokálva a szimbolikus rendet. A jelentés disszeminációja az ép tudat töréseként is olvasható. A csak félvállról odavetett kijelentés („Maximum ennyi”) pedig jól összefoglalja, miért tartom Ménes regényét – az eddig felsoroltak mellett – kiemelkedő művészeti teljesítménynek, amely noha komoly dolgokról beszél, nem esik abba a hibába, hogy végig komolyan vegye magát, egyszerre mer a médiummal (a nyelvvel) és az olvasóval is bolondozni.

BAKSAI JÓZSEF, *Exsisto*, 2023, olaj, vásznon, 100x120 cm

REIGL JUDIT 100

REIGL JUDIT ÉS A
MÁSODIK PÁRIZSI ISKOLA
JUDIT REIGL AND THE
SECOND SCHOOL OF PARIS

2023. 10. 04. –
2024. 01. 28.

MŰCSARNOK | KUNSTHALLE BUDAPEST
BUDAPEST XIV., HŐSÖK TERE | WWW.MUCSARNOK.HU

SZERDA - VASÁRNAP: 10.00 - 18.00, CSÜTÖRÖK: 12.00 - 20.00, HÉTFŐ - KEDD: ZÁRVA
WEDNESDAY - SUNDAY: 10 AM - 6 PM, THURSDAY: 12 AM - 8 PM, MONDAY - TUESDAY: CLOSED

KÁLMÁN MAKLÁRY FINE ARTS
Modern & Contemporary gallery

MŰCSARNOK
KUNSTHALLE BUDAPEST
A Magyar Művészeti Akadémia tagintézménye

MM
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

PADME
PÁRIZSI AKADÉMIA
DESIGN ÉS MŰVÉSZETI
KÖZÖSSÉG